

**Ш.УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ**

**Шоқан оқулары-29 халықаралық
ғылыми-практикалық
конференциясының МАТЕРИАЛДАРЫ**

Филология сериясы

**МАТЕРИАЛЫ международной
научно-практической конференции
ШОҚАН ОҚУЛАРЫ-29**

**КОКШЕТАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА**

Серия Филологическая

Том 1 / 2025

УДК 001
ББК 72
Ш76

«Шоқан оқулары-29 Шоқан Уәлихановтың мұрасы: өңірлік қырлары мен жаһандық даму бағдарлары» арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, Қазақстан, Көкшетау, 2025. Т. 1. – 183 б.

Материалы международной научно-практической конференции «Шоқан оқулары-29 Наследие Шокана Уалиханова: региональный аспект и глобальные перспективы», Казахстан, Кокшетау, 2025. Т. 1. – 183 стр.

Materials of the International Scientific Practical Conference «Shokan okulary-29 The Legacy of Shokan Ualikhanov: Regional Aspects and Global Perspectives», Kazakhstan, Kokshetau, 2025. T. 1. – 183 pag

ISBN 978-601-261-675-0
Т.1.-2025
ISBN 978-601-261-674-3

Бұл басылымға «Шоқан оқулары-29 Шоқан Уәлихановтың мұрасы: өңірлік қырлары мен жаһандық даму бағдарлары» арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары енді. Олар көптеген жұмысшыларға, университет оқытушыларына, докторанттар мен магистранттарға арналған әр түрлі ғылым салаларының мәселелерін көрсетеді.

В настоящее издание вошли материалы международной научно-практической конференции «Шоқан оқулары-29 Наследие Шокана Уалиханова: региональный аспект и глобальные перспективы». Они отражают проблемы различных отраслей науки, рассчитанные на широкий круг работников, преподавателей ВУЗов, PhD докторантов и магистрантов.

УДК 001
ББК 72
Ш76

СЕКЦИИ:

«Современные исследования в области языкознания и лингвистики»

«Методика преподавания и языковое образование»

«Литературоведение, культурология и интерпретации»

СЕКЦИЯЛАР:

«Тіл білімі және лингвистика саласындағы заманауи зерттеулер»

«Оқыту әдістемесі және тілдік білім беру»

«Әдебиеттану, мәдениеттану және интерпретация»

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Сырлыбаев М.К. - Ш.Уәлиханов атындағы КМУ ректоры, э.ғ.к.

Жакупова А.Д. - ҒЖ және ӨӨӘ жөніндегі проректоры, ф.ғ.д., профессор.

Бексеева А.Т. – Ш. Уәлиханов атындағы педагогикалық институтының директоры, т.ғ.к., профессор.

Жапарова С.Б., - С. Сәдуақасов атындағы АТИ директоры, т. ғ. к., қ. профессоры.

Исмаков А.Ж., - Жоғары бизнес және құқық мектебінің директоры, э. ғ. д.

Муратбекова С.К., - Жоғары медицина мектебінің директоры, м. ғ. д., доцент.

Байдалиев М.Е., - Ғылым және технологияларды коммерцияландыру департаментінің басшысы, PhD.

Макеева Л.Ш. - БРБ жетекшісі

ISBN 978-601-261-675-0
ISBN 978-601-261-674-3

© Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау университеті, 2025

СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИНГВИСТИКИ

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ЗЕРТТЕУЛЕР

MODERN RESEARCH IN THE FIELD OF LINGUISTICS AND LINGUISTICS

1.	Аймахан Ж.С., Молгаждаров Қ.К. - ғылыми жетекші, филолог.ғ.д., қауым.проф. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗБА МҰРАЛАРЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫ ХАҚЫНДА	7
2.	Ахетова А. А. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - BUSINESS CORRESPONDENCE	12
3.	Жакупова А. Д., Абишева И. М. доктор филологических наук, профессор, докторант 1 курса ОП «Филология» Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау - МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ НОМИНАТИВНЫХ НАВЫКОВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ БИЛИНГВИЗМА	15
4.	Құрман Н.Ж. М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті Қазақстан филиалының профессоры, Курманова Б. Ж. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры - ЗАМАНАУИ ЦИФРЛЫҚ МЕДИА ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	19
5.	Meiramova A. Z. Teacher of English School-lyceum №18 master's student of Foreign Languages at the University named after Sh. Ualikhanov Kokshetau - THE ROLE OF NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING	22
6.	Хасеинова Г. С. Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау - ЭМОЦИЯ «СТРАХ» ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ НЕМЕЦКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ	26

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ЯЗЫКОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ

TEACHING METHODS AND LANGUAGE EDUCATION

1.	Байманова Л. С., Негметова К. К. Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова Кокшетау - ИНТЕГРАЦИЯ МЕДИАПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ПРОЦЕСС ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА: ОПЫТ И РЕЗУЛЬТАТЫ	32
2.	Бекқожа Ж. филология ғылымдарының кандидаты Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - ӨЛЕҢ ҰЙҚАСЫ – ӨЛЕҢДІ КӨРКЕМДЕУ АМАЛДАРЫНЫҢ БІРЕУІ ҒАНА	37

3.	Буженова Г. К., Мукашева А. О. Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау - СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ- ИНОСТРАНЦЕВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА	43
4.	Ермишина К. В. магистрант специальности «Русский язык и литература», Темирова Ж. Г. доктор философии PhD НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова», Кокшетау - РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИОННОЙ РЕФЛЕКСИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	47
5.	Есентурова Б. С. «Астана қаласы әкімдігінің «Кәсіптік – техникалық колледж» ШЖҚ - ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	51
6.	Жакупова А. Д., Барыбина В. В. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - РАЗВИТИЕ ОБРАЗНОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	56
7.	Жакупова А. Д., Ергалиева Д. А. Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау - РАЗВИТИЕ ВАРИАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ПОДХОД	60
8.	Жакупова А. Д., Сенчук О. М. Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау - РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИОННОЙ РЕФЛЕКСИИ В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА: АНАЛИЗ ЗАДАНИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ	64
9.	Жакупова Э. К. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - Ғ.МҮСІРЕПОВ ӘНГІМЕЛЕРІ ТІЛІНДЕГІ АВТОР БЕЙНЕСІНІҢ КӨРІНІСІ	71
10.	Жаналыкова Ж.К. «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ 2-курс магистранты, Көкшетау - МОНОЛИНГВ ЖӘНЕ БИЛИНГВ БАЛАЛАРДЫҢ КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІ ТАЛУДАҒЫ АССОЦИАЦИЯЛАРЫ	76
11.	Какимова А.К. КГУ "Техническая школа-лицей города Кокшетау отдела образования по городу Кокшетау управления образования Акмолинской области" - ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ РАБОТЫ С ТЕКСТАМИ НА УРОКЕ	80
12.	Маликова Л. Б. учитель русского языка и литературы, магистр пед. наук «Лицей-интернат «Білім-инновация» №1» г.Караганда - БИЛИНГВИЗМ В ЛИЦЕЕ	83
13.	Оспанова К.К. педагог- модератор «Алтын дән» балабақшасы Қосшы қаласы, Ақмола облысы - ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ ОЙ ТОЛҒАУ	88
14.	Пивень Н. учитель КГУ «Технической школы-лицея города Кокшетау отдела образования по городу Кокшетау управления образования Акмолинской области», Кокшетау - ЗАНИМАТЕЛЬНЫЕ ИНТЕРАКТИВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	89

**ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ, КУЛЬТУРОЛОГИЯ И
ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

**ӘДЕБИЕТТАНУ, МӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ**

**LITERARY STUDIES, CULTURAL STUDIES AND
INTERPRETATIONS**

1.	Байманова Л.С., Байманова Б. С. Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау - ОБРАЗ СТЕПНОГО АКЫНА В ТРЁХ ЖАНРАХ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (на материале произведений Акана серэ, поэмы Ильяс Жансугурова “Кудагер” и романа Сакена Жунусова “Акан серэ”)	94
2.	Болатхан А. С. «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» Ке АҚ, Педагогикалық институт, 6В01707 «Қазақ тілі мен әдебиеті» БББ-ның 4-курс студенті, Жамбек Сабит Жетекші – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор. Көкшетау - САРБАС АҚТАЕВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨТЕРІЛГЕН МӘСЕЛЕЛЕР	97
3.	Жәмбек С.Н. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - ҚАЗАҚ ЭПОСЫН ТАНЫТУДАҒЫ ШОҚАННЫҢ ТАРИХИЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ	101
4.	Жиеналина А. М. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ АВТОРЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫНДАҒЫ УАҚЫТТЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ	116
5.	Қанашева Айзада Бақытбекқызы Ш.Уәлиханов ат. Көкшетау Университеті КеАҚ магистранты. Бөкен Гүлназ Сайлаубайқызы PhD., қауымдастырылған профессор - МИСТИКА ЖІКТЕМЕСІ: ОНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСТЕРІ	120
6.	Кауанова А.Б. докторант 2го курса Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова - СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИДЕЙ ШОКАНА УАЛИХАНОВА	124
7.	Қажыбай А. Т. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДІН ЖӘНЕ СЕНІМ МӘСЕЛЕСІ,	128
8.	Кенжебекова Ж. А. гуманитарлық ғылымдар магистрі Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Қарағанды қаласы Конкаева Н. Н., Аубакирова Б. К. гуманитарлық ғылымдар магистрі «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау - КӨРКЕМ БЕЙНЕ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕ	133
9.	Көлбаева М. К. – филология илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындағы Адабият институтунун «Манас», фольклор, акындар чыгармачылы бөлүмүнүн башчысы, Бишкек, Кыргызстан - «МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА ШОКАН ВАЛИХАНОВ	139
10.	Локтионова Н. П. - к.п.н., доцент, Забинякова Г.В. - сеньор-лектор Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау - СООТНОШЕНИЕ АВТОРА И РАССКАЗЧИКА В ЦИКЛЕ "ГОРОДСКИХ ПОВЕСТЕЙ" Ю. ТРИФОНОВА	142

11. **Мусафиров А. К.** КГУ Общеобразовательная школа №16, Кокшетау - ВКЛАД АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА В КАЗАХСКУЮ ОРФОГРАФИЧЕСКУЮ ПИСЬМЕННОСТЬ 146
12. **Махсутова Г.Қ.** 7М011700 Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 1-курс магистранты Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - Ғылыми жетекшісі: **Кажибоева Г. К.** - БАТЫС Өңіріндегі Алаш қайраткерлерінің еңбектерінің зерттелуі 151
13. **Нажиева М.М.** 7М02301-Филология: қазақ филологиясы БББ-ның 1-курс магистранты. Ғылыми жетекші: **Бөкен Г.С. PhD.,** қауымдастырылған профессор Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «КӨКСЕРЕК» Әңгімесінің ЭКАРНИЗАЦИЯЛАНУЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР 154
14. **Нияз М.** 7М011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті 1-курс магистранты «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті», Көкшетау - ӘДЕБИ БІЛІМНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ 159
15. **Пралиева Ж. Ә., Жәмбек С.Н.,** қауымдастырылған профессор, ф.ғ.к., 6В01707-Қазақ тілі мен әдебиеті БББ-нің 4 курс студенті Ш.Уәлиханов атындағы КУ, Көкшетау - МАРҒУҒА БЕКТЕМІРОВА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ АЙШЫҚТЫ БОЯУЫ 163
16. **Сейітмұратова Ұ. Қ.** 6В01707-Қазақ тілі мен әдебиеті БББ-нің 4 курс студенті, **Бөкен Г. С. PhD.,** қауымдастырылған профессор Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - СӨЗДЕГІ СИҚЫР: М.ОМАРОВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖҰМБАҚ КЕҢІСТІК 166
17. **Таңсықбай Ә. Қ.** Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - «БАБЫРНАМА» ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ 170
18. **Төлеутаева А.Ғ.,** 2-курс магистранты. Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор **Б. Шалабай** Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау - ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМ: САПАРҒАЛИ БЕҒАЛИН МЕН МАРАТ ҚАБАНБАЙ ТІЛІНІҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 174
19. **Темирова Ж. Г.** Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова,, Кокшетау - АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ СМЫСЛЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СТИХОТВОРЕНИЯ 177
20. **Холина С.И.,** Научный руководитель: **Анищенко О.А.,** доктор филологических наук, ассоциированный профессор Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау - ЦВЕТ КАК ВЫРАЖЕНИЕ АВТОРСКОГО ЗАМЫСЛА В РАССКАЗАХ А.С. ГРИНА 180

**СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ
ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИНГВИСТИКИ
ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ
ЗАМАНАУИ ЗЕРТТЕУЛЕР
MODERN RESEARCH IN THE FIELD OF LINGUISTICS AND
LINGUISTICS**

КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗБА МҰРАЛАРЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫ ХАҚЫНДА

Аймахан Ж.С.

Ғылыми жетекші: **Молгаждаров Қ.К.**, филолог.ғ.д., қауым.проф.
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 1 курс магистрі, Көкшетау қаласы
Jyldizai.ai@gmail.com

***Аннотация:** Көне түркі руна жазба мұралары қазіргі таңда әлемдік деңгейде маңызды орын алады. Себебі тәуелсіздікті алған түркі тектес мемлекеттердің түркітанушы ғалымдары өзінің ата-бабаларынан қалған мұраларының тілін, тарихын, әдебиетін, салт-дәстүрлерін, мәдениетін, дінін, саяси құрылымын және қоғамдық әлеуметтік аспектілерін жаңа көзқараста зерттеуді қолға алған болатын. Сонымен қатар көне түркі руна жазба мұралары ең көне және жалпы түркі халықтарына ортақ дереккөз болып табылады. Біздің осы орайда қарастыратын мәселеміз, ол жазба мұраларымыздың аудармалары жөнінде болмақ.*

***Кілт сөздер:** Түркі ескерткіштері, әдебиет зерттеулері, түркі халықтары, орхон жазбалары, күлтегін жазбасы*

Орхон-Енисей ескерткіштерінің бүгінгі таңда орыс тілінде жарияланған аудармасының екі түрлі үлгісін атай аламыз. Біріншісі - қара сөз үлгісіндегі мағыналық аударма. Бұған В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Маловтардың аудармасы жатады. Екіншісі И.Стеблеваның өлең аудармасы.

Академик С.Е.Маловтың аудармасы дәлдігі тұрғысынан да, ғылыми негізділігі тұрғысынан да өзіне дейінгі еңбектерден әлдеқайда жетік, биік дәрежеде жасалған еді. Дегенмен, түркі тілдерінің білгірі С.Моловтың аудармасының да әлі жетілдіре, жеткізе түсетін жерлері бар. Бұл айтып отырғандарымыз негізінен мынадай мәселелерге әкеп саяды:

Біріншіден, С.Малов, біздіңше, ескерткіштің мазмұнын, мағынасын беруді басты мақсат етіп қойған. Сондықтан да ондағы жыр шумақтары бүтіндей ескерілмей қалған.

Екіншіден, кейбір жеке сөздердің баламасын дәл бермеген және түп нұсқадағы кейбір сөздер түсіп қалған. Мәселен, Күлтегінге арналған кіші жазудың алғашқы шумағындағы *білге* сөзі түсіп қалған. Оның керісінше Күлтегінге арналған үлкен жазуда кездеспейтін *імі* сөзін қосқан немесе мынадай жолдарды алып карайық:

"Кісі оғлынта үзе *ечум-анам*

Бумын қаған, Істемі қаған олурмыш".

Осындағы курсивпен берілген тіркесті (ата-баба деген сөз) ғалым теріс аударған [1.33].

Тағы бір мысал келтірейік. Үлкен жазудың отыз үшінші тобында мынадай жолдар бар:

Иарақынта йалмасынта йүз артуғ оқун урты.

Исзек башына бір (тегүрмеді).

Осыны С. Малов былай аударды; В его вооружение и в его плащ более чем ста стрелами попали; но начал ника сго авангарда ни одна (стрела) не попала[1.141]. Бұл жерде әңгіме авангард басшысы жайында болып отырған жоқ, керісінше жауынгердің сауыты, киімі аталып отыр. Ал текстідегі *йез* сөзі қазақтың жез дейтін сөзінен бөтен дәнеңе емес.

Осыған орай конс түріктердің тарихын терең зерттеуге тарихшы Л.Н.Гумилевтің мына бір пікірін келтіре кеткеніміз орынды: "Боевая одежда (еңгіме түркілер тура лы болып отыр М.Ж.) не имеет различия, что дает ос-нованис толковат ее как униформу. Она состоит из головного убора и панциря. Головной убор напоминает современный казахский малахай. Малахай покрыт металллическими пластинками, как показывает расцветка-сочетание желтого, белого и синего цветов, создающее впечатление металлического набора (железо и медь) [2.233].

Сауыттың бұл түрін қазақ батырлары бертінге дейін киген белгілі.

1965 жылы Москвадағы Азия және Африка институтының ғылыми қызметкері И.В.Стеблеваның Орхон-Енесей ескерткіштерін орыс тіліне аударған бағалы еңбегі жарық көрді (И.Стеблева "Поэзия тюрков VI-VIII веков", М., 1965). Бұл кітабында автор Орхон-Енесей ескерткіштерін бүтіндей әдеби шығарма деп қарап, түгелдей өлең деп тапты. Аталмыш мұраны поэзия үлгісіне жатқызған еңбектерді бұдан да бұрын кездестірген болатынбыз. Алайда дол Стеблевадай үзілді-кесілді кесімді пікір айтқан, сол тұжырымымен жан-жақты дәлелдеген зерттеу жазылған жоқты.

И.Стеблева ескерткіштің жанрлық ерекшелігін анықтауда да айтарлықтай еңбек еткен. Бұған қатысты пікірімізді кейінірек айтамыз. Әзірге Стеблеваның аудармасы жайында тағы да бір-екі ауыз сөз айта кетелік.

Бұрынғы аудармашылардың бәрі де ескерткіштің қара сөз үлгісіндегі мағыналық аудармасын ғана жасаған болса, И.Стеблева оны өлең жолдарына түсіріп, тұңғыш рет орыс тіліндегі өлең-аудармасын жасады. Осы себептен ескерткіштің стилі біраз дәрежеде сақталған деп айтуға болады.

Одан соң, ғалым өзіне дейінгі нұсқалардың кемшіліктерін ескеріп, көптеген жеке сөздердің де баламасын дәл тапқан.

Дегенмен әлі де жетпей жатқан, доп баспаған сәттер И.Стеблеваның аудармасында да баршылық. Мәселен "Анта ічрекі *будун* коп маңа *көрүр*" деген сөйлемдегі курсивпен терілген сөздің баламасын (бұл шындығында қауым, халық, көпшілік деген сөз) көп (много) деген мағынада алуы дұрыс емес. С.Малов аудармасында да осыны ұшыратқан едік.

Орхон ескерткіштерін орыс тіліне аударудың жәйі әзірге осындай. Сонымен, қорыта айтқанда, екі түрлі аудармамен таныс болып отырмыз. Бірі қара сөз үлгісіндегі мағыналық аударма. Бұған Радлов, Мелиоранский, Маловтардың аудармасы жатады. Екіншісі - Стеблева жасаған өлең аударма.

Шындығында, мұқият қарасақ, руналық жазулардың кейбір жолдары шығарманың мазмұнын ғана беріп тұрған жоқ, сонымен бірге өлең шумақтарын да жасап тұр.

Өлең атаулының ең көне үлгісі Орхон ескерткіштерін қазақ тіліне аударумен біз біраздан бері шұғылданып келеміз. Қазақ өлені Бұқардың, Махамбет пен Абайдың қолына сан түсті бояуларымен, әдемі өрнектерімен жеткен. Ұлы Абай өлең кестесіне зор нар мен жиһазды сол халық өрнектерінен алған.

Енді ескерткіштерді қалай аудардық және қандай принциптерге сүйендік дегенге келетін болсақ, бұл рет те біз алдымызға екі түрлі мақсат қойғандығымызды айтуымыз керек. Біріншіден, сол бір көне әдебиет үлгісін бүгінгі оқушыға бүтін көркем шығарма түрінде жеткізуді мақсат еттік. Өйткені, Орхон-Енесей ескерткіштерін өзінің эстетикалық нәрін, қуатын әлі күнге дейін жоймаған құнды мұра деп есептейміз. Осыған орай біз көне автор қолданған көркемдік тәсілдерді бүтіндей сақтауға тырыстық. Екіншіден, бірді-екілі үзінділерді есептемегенде, Орхон-Енесей ескерткіштерінің әлі күнге дейін қазақ тіліндегі

толық ғылыми аудармасының жоқтығын ескере отырып, біз мүмкіндігінше аудармамызды ғылыми дәлдіктің талаптарына жауап бере алатындай етіп жасауға тырыстық.

Орхон-Енесей шығармаларын қазақшалаудың қиындығы да жеңілдігі де бар. Қиындығы дейтініміз, жоғарыда айтқанымыздай, көне түркі мұраларын қазақ тіліне толық аударудың бұрын-соңды тәжірибесін кездестіре алмадық. Бұл жерде Ғ.Айдаровтың Тоныкөк ескерткішін аударуын ғана атауға болады. Оның өзі де прозалық (мағыналық) аударма.

Бізде көркем аударма мәселесі көп дәрежеде шешімін тапқан да, ал ғылыми аударма жәйі күні бүгінге дейін ауызға да, қолға да алынбай келеді. Мәселен, ғылыми аударма көп еркіндікті, түп нұсқадан ауытқушылықты қаламайды; дәлдікті, нақтылықты қажет етеді. Біз жұмыс үстінде осыны мүмкіндігінше жадымызда мықтап ескеруге тырыстық.

Содан соң, бізге алдымен көне түркі диалектісіндегі өлеңдік ұйқастардың өзін ажыратып, Орхон-Енесей ескерткіштерінің жыр ізіндегі транскрипциясын жасау керек еді.

Жеңілдігі дейтініміз, өзімізге дейін аталған ескерткіштердің орыс тілінде бірнеше аудармасы, соның ішіндегі өлең аудармасы дайын болатын. Сол себепті кей тұстарда ескерткішті басқа нұсқаларымен салыстырып отыруға да мүмкіндік болды.

Алайда біз дайын істің ізіне түскеніміз жоқ, жырды аударуда көбіне қазақ тілінің, қазақ өлең құрылысының тұрғысынан келдік. Сол себептен де біздің жұмысымыздың орыс тіліндегі нұсқасынан көп өзгешеліктері бола- тыны да өзінен-өзі түсінікті.

Атап айтқанда: Біріншіден, Орхон жырларының қазақ тіліндегі аудармасын орыс тіліндегідей таза аударма деп түсінбей, жартылай аудармаға жатқызу керек. Олай дейтініміз, сол көне ескерткіштің тілі, ондағы өлең ұйқастары мен қазіргі қазақ тілі, қазақ өлең ұйқастарының арасында пәлендей бөгделік, алшақтық жоқ толып жатқан сөздер, "Қызыл қанымды ағыздым; Қара терімді төктім" секілді өлеңдік ұйқастар сол күйінде өзгеріссіз алынды. Орыс тіліндегі аудармадан біздің мүмкіндігіміздің мол болғандығын дол осы ерекшеліктен деп білу керек. Сондықтан да біз аудармамызды осы сөздің тура мағынасындағы аударма демей, бір тілдің көне формасынан сол тілдің дамыған, қазіргі түріне жаңашалау деп есептейміз. Басқа сөзден айтқанда, бұл ескерткіштердің тіліне ана тіліміздің байырғы формасы ретінде қараймыз.

Екіншіден, Орхон-Енесей ескерткіштерін аударуда біз оның рухын, стилін түгел сақтауды мақсат еттік. Осыған орай жазудың әрбір жолын, ұйқасын, буын санын да өзгертпеуге тырысып отырдық. Бірер мысал.

"Түн удусукум келмеді,
Күнтіз олурсукум кемеді" (ТК).

Аудармасы:

"Түнде ұйықтағым келмеді,
Күндіз отырғым келмеді".

Осы үзіндінің түп нұсқасының әрбір жолы сегіз буыннан тұратын болса, жаңашасы да сегіз буынға құрылды.

Немесе:

"Қаның субча йүгірті - Қаның судай ақты,
Соңүкүң тағча йатды – Сүйегің таудай жатты
Бегілік уру оғлуң құл болту - Бек ұлдарың құл болды,
Сілік қыз оғлуң күң болту - Пәк қыздарың күң болды".

Осындағы ұйқастарда да пәлендей өзгешелік жоқ сияқты. Біздің аудармамызды бөгде тіл үлгілерінің аудармасы демей, бір тілдің байырғы формасынан бүгінгі түріне жаңашалау дейтініміз де міне, сондықтан. Ұстаздарымыз орыс достарымыз жасаған аудармадан біздің аудармамыздың түп нұсқамен бүтіндей үндесіп жататындығын да

аудармашының пәлендей шеберлігінен деп түсінбей, сол қонне түркі тілі мен қазіргі қазақ тілінің туыстығынан, тектестігінен деп білу қажет. Мәселен:

"Тізлігі сәкүртіміз - Тізеліні бүктірдік,

Башлығы йүкүнтүртіміз - Бастыны еңкейттік" (КТү деген жолдарды орыс тіліне мынадан артық етіп аудару еш мүмкін болмас еді: "Имевших колени заставили пре-клонить колени, имевших головы заставили склонить головы" (С.Малов аудармасы).

Бұған қарай, шығармадағы жолдардың бәрі бірдей осындай түсінікті екен деп ұқпау керек. Ескерткіштерде қазіргі қазақ оқушысы бірден түсіне қоймайтын сөздерде кездесіп отырады. Ондай сөздердің дәл баламасын табуға тырыстық. Түсінеді-ау деген сөздерді сол күйінде қалдырдық.

Сырттай қарағанда мұның озі біржақтылық болып көрінуі мүмкін де, аударма дәл қазіргі өлендердей ойнап, құлпырып тұрмауы ықтимал. Бірақ біз бұдан ұтылмаймыз. Керісінше, осылай еткенде ғана қазақ өлендерінің ең ертедегі, байырғы құрылысы, ерекшелігі жайында зерттеулер жасауға мүмкіндік тудыратын боламыз.

Алдағы уақытта Орхон-Енесей ескерткіштерінің талай аудармалары жарық көріп, бірте-бірте жетіле түсетіні ақиқат. Бұл тұста орыс әдебиетінің орта ғасырдағы тамаша жыры "Игорь полкы туралы сөздің" 1800 жылы Мусин-Пушкин жасаған аудармасы мен 1965 жылы жарық көрген үлгісінің (аударғандар: В.Стеллецкий, Л.Тимофеев) арасында елуден астам аударманы басынан кешкендігін ескертсек те жеткілікті.

Басқа ғалымдардан, соның ішінде И.Стеблевадан біздің аудармамыздың өзгешелігі неде, енді соған тоқталайық. Руналық ескерткіштердің орыс тіліндегі тұңғыш өлең аудармасын жасаған И.Стеблева шығарманың табиғатын, құрылысын, стилін негізінен дұрыс сақтаған дедік. Әйткенмен, ғалым көп ретте ескерткіштегі ұйқасты жол- дарды түркі халықтарының поэзиясына ортақ болып табылатын төрт жолды бір шумақ өлеңге еріксіз бағындыра бергендігін ескертуге тиіспіз. Басқаша айтқанда, зерттеуші қисыны келсін, келмесін, әйтеуір төрт жолдан тұратын бір шумақты өлең жасай берген. Мәселен, мына бір үзіндіні алып қарайық.

"Ілгері - Шантүң йазыққа тегі сүледім,
Талуықа кішік тегмедім,
Біргерү - Токуз ерсенке тегі сүледім,
Түпүтке кішіг тегмедім.
Құрығару - Иінчу үзізіг кече
Темір Қапығқа тегі сүледім.
Йырғару - Йер Байырку йеріне тегі сүледім.
Бунча йерге йорытдым» (Кту).

Жаңашасы:

"Ілгері - Шантүң жазыққа дейін жаулады,
Теңізге сол жетпедім.
Түстікте - Тоғыз ерсенге дейін жаулады,
Тибетке сол жетпедім.
Батыста - Инжу өзенін кеше
Темір қақпаға дейін жаулады
Төрістікте - Байырқы жеріне дейін жаулады.
Осыншама жерге дейін жорыттым".

Осы сегіз жолдан И.Стеблева екі шумақ өлең жасаған. Біздіңше, бұл дұрыс емес. Әйткені, Орхон-Енесей ескерткіштерінен өлең шумақтарын жасау үшін тек ұйқас, ырғақ қана іздеу жеткіліксіз. Олай болған жағдайда біз шығарманың болмысын жете анықтамаған боламыз. Сол себепті ондағы ұйқас, ырғақтарға мән берумен қатар, ең негізгі белгілі бір тиянақты аяқталған ойға құрылған түйдектерді табуға тиіспіз, олай дейтініміз, ескерткіш көбіне ой ұйқастарына құрылған. Сондықтан да біз жоғарыда келтірілген

үзіндіні екі шумақ деп қарамай, жорық сапарларын суреттеген сегіз жолды тұтас шумақ деп қараймыз.

Сонымен қатар дәл Стебленаның ұғымындағыдай, ескерткіштегі сөз біткеннің бәрін бірдей ағыл-тегіл өлең деуге болмайды. Қазақтың "Қозы Көрпеш Баян сұлу", "Алпамыс", "Қобыланды" тәрізді әйгілі жырларында кездесетін өлең арасындағы әлқиса-түсіндірме көркем қара сөздер мұнда да кездесіп, араласып отырады. Мысалы, *"Өтүкен йыида иди йоқ ерміс, ел тұтсық йер Отүкен йыи ермиш. Бу йерде олурьп, табгач будун бірле түзелтім. Алтун, Күмүш, Ісікті, құтай буңсыз анча берүр тагбач будун сабы сүчиг, ағысы йымшақ ерміс"* - "Өтүкен қойнауының нағыз иесі жоқ еді, бірақ ел тұтатын жер осы Өтүкен қойнауы еді. (Дәл) осы жерде отырып табғаш халқымен тағдырластым. Алтынды, күміс, дақылды, жібекті осыншама шексіз беріп жатқан табғаш халқының сөзі тәтті бұйымы асыл еді" [3].

Тағы бір мысал: *"Келігіме беглерін, будунун ітін йугур (аз) ч) а будун тез - ис ерті, он оқ сүсін сүлетдім"* "Келген бектерін, халқын жайғастырып жатқанда, бір аздаған жұрт қашып кетті. Он оқтың әскерін аттандырдым" (КТк).

Келтірілген жолдарды И.Стеблеваның зерттеуінде өлең үлгілеріне жатқызу қиын-ақ. Көне түркі авторлары, өзімізге әбден қанық қазақтың батырлар жырларындағыдай, болашақ жорықтарды немесе өткен оқиғаны акындық тәсілмен, үлкен пафоспен баяндай отырып, өздеріне елеусіз деп есептеген сәттерді жыр арасында қара сөздер жеткізіп те отырған. Әдетте мұндай прозалық жолдардың көркем болуы шарт емес, керісінше түсінікті болу жағына баса мән берілген. Осы заңдылықты Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөктерге арналған үш шығарманың үшеуінде де кездестіреміз. Өз кейіпкерін дәріптеуде, оның жойқын соғыстарда көрсеткен есепсіз ерліктерін суреттеуде сан түрлі бояуды, бейнелеу тәсілдерін мол пайдалана отырып шабытпен жырлаған автор бір сот прозалық баяндауды да қолданады. Мұны біз көне түркі ғұламаларының эпикалық мұра жасаудағы қалыпты, дәстүрлі әдісі ме деп ойлаймыз.

Екіншіден, Орхон-Енесей ескерткіштеріндегі өлеңдер тек қана төрт жолды бір шумақ қана болып келмейді, онда өзіміздің батырлар жырында жиі ұшырасатын аралас ұйқас та шалыс, шұбыртпалы ұйқас та мол. Осыған сәйкес біз бір шумақтың үш жолдан, сегіз жолдан да, он үш, кейде тіпті одан да көп жолдардан тұратындығын аңғардық.

Ескерткіште кейбір жолдар өшіп, сол күйінде түсініксіз қалған. Бірақ текстіні аса зейінмен оқыған кісі түпнұсқадан әңгіменің не жайында, кім туралы болып отырғандығын түсінеді. Ондай жолдарды біз төменге түсіріп, түсініктеме беріп отырдық.

Сол сияқты, шығарманың табиғатын неғұрлым дәл беру мақсатымен жырдағы кездесетін байырғы, бірақ қазіргі оқушы түсінетін кейбір сөздерді де сол күйінде қалдырып, ол туралы анықтаманы төменде беріп отырдық.

Филология ғылымдарының докторы Ғ.Мұсабаев Күлтегін ескерткішінің кіші жазуын қазіргі қазақ тіліне аударып жариялады

Бұл әбден құптарлық әрі игі жұмыс. Сонымен бірге біз мынаны да айтуға тиіспіз. Ғ.Мұсабаевтың аудармасын дәл аудармаға да, еркін аудармаға да жатқызу қиын. Кей тұста ғалым ескерткіштің стилін сақтайды да, кей тұстары бүгінгі өлеңдердей болып шыққан [4].

Мәселен, ғалым тек әйтеуір ұйқастыру мақсатымен бір ғана сүледім (аттандым) деген сөзді жүргіздім, өргіздім, кіргіздім деп аударған. Ал, шындығында, бұл үшеуі үш түрлі мағынаны білдіретін сөздер. Көне әдеби ескерткіштерді жаңашалағанда мұндай еркіндікке жол беруге болмайды.

Қысқасы, бұл ескерткіштерді аудару керек; бірақ аударғанда, көне мұраның өзіне тән стилін, ерекшеліктерін берік сақтаған абзал.

Орхон жырларын қазақ тіліне жаңашалау, аудару мәселесі жаңа ғана қолға алына бастады деу керек. Көне мұралардың бірнеше өлең аудармасын, жаңашасын жариялап, соларды салыстыра отырып, әбден жетілген нұсқасын жасау алдағы міндет. Мұны орыс

ғалымдарымен қатар, өздерін Орхон жазуларының мұрагері есептейтін түркі халықтарының зерттеушілері де істеуге тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951, 33- бет.
2. Л.Н. Гу-милев "Статуэткі воинов "Статуэткі воинов "Статуэткі воинов "Статуэткі воинов "Статуэткі воинов "Статуэткі воинов "Сетук Мазарий этнографи". XII, М-Л, 1949, 233-бет
3. Молгаждаров Қ.К. Көмекші сөздер тарихы. Көкшетау, 2010.
4. ("Жұлдыз" журналы, 1963 ж., № 3.)

УДК 801. 561.

72: 801. 8: 821. 111

BUSINESS CORRESPONDENCE КОММЕРЦИЯЛЫҚ ХАТ-ХАБАР КОММЕРЧЕСКАЯ КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ

Ахетова Адия Айдархановна

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ
ahetova.adiya@mail.ru

Ахетова Адия Айдархановна

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
ahetova.adiya@mail.ru

Akhetova Adiya Aidarkhanovna

Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau
ahetova.adiya@mail.ru

Аннотация: іскери хаттарда күрделі сөйлемдер басым. Іскерлік сөйлеу ұзақ сөйлемдермен, кең одақтық байланыс жүйесімен сипатталатыны белгілі. Күрделі сөйлем күрделі ойды білдіре алады және оны қолайлы деп атауға болатын және адресат оңай оқитын және қабылдайтын және сонымен бірге себеп-салдарлық қатынастардың логикасы сақталатын құрылымға көзбен қарай алады. Іскерлік хатты құрастыру кезінде адресатқа зерттеушілер мен іскерлік қарым-қатынас бойынша жәрдемақы Жазушылар ұсынатын оны құрастырудың белгілі бір ережелері мен принциптерін ұстану ұсынылады.

Түйінді сөздер: іскерлік хат, іскерлік мәтін, күрделі сөйлем, адресат, іскерлік қарым-қатынас, коммерциялық хат-хабар.

Аннотация: В деловых письмах доминируют сложноподчинённые предложения. Известно, что для деловой речи характерны длинные предложения, с разветвлённой системой союзной связи. Сложноподчинённое предложение способно выразить сложную мысль и оформить её зрительно в такую структуру, которую можно назвать приемлемой и которая будет легко читаться и восприниматься адресатом и при этом сохранится логика причинно-следственных отношений. При составлении делового письма адресанту рекомендуется следовать определённым правилам и принципам его составления, которые предлагают исследователи и составители пособий по деловому

общению.

Ключевые слова: деловое письмо, деловой текст, сложноподчинённое предложение, адресант, деловое общение, коммерческая корреспонденция.

Annotation: *Business letters are dominated by complex sentences. It is known that business speech is characterized by long sentences with an extensive system of syndesis. A complex sentence is able to express a complex thought and formalize it visually into a structure that can be called acceptable and that will be easily read and perceived by the addressee, while maintaining the logic of cause-effect relationships. When composing a business letter, the addressee is recommended to follow certain rules and principles of its composition, which are proposed by researchers and compilers of business communication manuals.*

Key words: *business letter, business text, complex sentence, addressee, business communication, commercial correspondence.*

Business letters can be classified as a text type. It is a common fact that a business text also has all the basic characteristics of a text type, such as pragmatic intention, semantic and logical unity, coherence, and completeness - that is, all categories of text features.

The object of our research is the texts of the genre of English business correspondence. Business genres include the types of texts used to handle business relations [2: 53].

When examining business letters as a type of text, 6 types of text can be distinguished: 1) a commercial letter, 2) a request for proposal, 3) an offer, 4) a purchase contract, 5) a complaint, 6) documents confirming the execution of an external trade transaction [2: 10].

P. V. Veselov [4: 37] identifies 6 sub-layers of the official style. An official letter is included in the organizational and administrative documentation system. The author distinguishes conditionally between the concepts of business correspondence and commercial correspondence. Business correspondence, following from his conclusions, serves to formalize the economic, legal, and financial forms of an enterprise's activity [5: 19].

According to P.V. Veselov commercial correspondence is correspondence regulating the issues of maintenance supply and sales. These letters are composed on behalf of a legal entity when concluding and executing a commercial transaction and, therefore, have legal force [5: 66]. The author identifies among the commercial types of business correspondence letters of request, a commercial offer, a complaint and responses to these types of letters. Among the types of commercial business correspondence, you can also find begging letters, reminder letters, confirmation letters, and cover letters.

According to the multi aspect classification of P.V. Veselov, business letters can be divided into:

1) stating (confirmation letters, reminder letters, warning letters, advising letters) that do not require a response, but are legally recognized;

2) accompanying, going along with tangible assets or other documents and acting as the so-called label of the documents being sent [5: 18].

According to the functional feature P. V. Veselov divides letters into those that require and those that do not require a response. In terms of aspect content, they can be single-aspect (with one purpose, for example, a reminder or a warrant) and multi aspect [5: 19].

According to structural criteria, the author recognizes regulated (standard) correspondence and unregulated (non-standard). The first involves composing a business letter based on a specific pattern. The second type of correspondence allows for certain exclusiveness, unusual composition of the text of the letter.

I.R. Galperin identifies the style of business language, or the style of official documents (official style), which has its own varieties. The author acknowledges that the main purpose of the business language is to reach an agreement between the two stakeholders. This goal is later responsible for the selection of the characteristic features peculiar to this style [6: 431]. The characteristics of the style of business language include: the specifics of terminology and

phraseology; the use of traditional vocabulary or means of expression; the use of various abbreviations, shortened words; the absence of stylistic devices; the use of vocabulary with emotional coloring, etc.

The text of letters of the genre of commercial correspondence has such characteristics as conversion formulas, conclusions and collocations that mark the beginning of the letter; the letter brevity (no more than 8-10 lines), with a detailed syndesis; strict compositional rules of drawing up letters, etc. [6: 432-440].

At the syntactic level I. R. Galperin identifies long sentences, extended periods, which have a very extensive syndesis. This syntax can be explained by the fact that the connection of sentences reflects the connections between the concepts being expressed [6: 435].

Koltunova recognizes the status of a document for commercial letters and believes that confirmation, registration of the conclusion and execution of a commercial transaction are the preliminary stage of drafting a contract. In this case a commercial letter is a document that regulates the progress of drafting of this contract [7: 52].

One of the foreign researchers of business letters, R. Storey [8: 214-215], suggests a style of business letters in the form of the ABC formula, which includes A - accuracy, B - brevity, C - clarity. The author, like many other compilers of business communication manuals, believes that such properties as using clichés, arrogance and hostility should be excluded from the text of business letters.

Other compilers of the business correspondence manuals recognize the use of the so-called "you-attitude" technique and awareness of success as the main recommendations for a successful process of influence or persuasion [9: 6].

Each functional style uses its own linguistic, lexical, morphological, and syntactic means. The language of the scientific prose is characterized by a logical sequence and interdependence of statements; the use of terms; vocabulary in the literal sense; quotations and references; abstract footnotes; impersonality.

The characteristic features of the publicistic style are brevity of presentation, the presence of syntactic structures with their characteristic logical sequence and an extensive syndesis, the presence of paragraphs, the use of vocabulary with emotional coloring, and the use of stylistic devices [10: 289].

The language of the belles-lettres style is characterized by speech imagery, the use of words in contextual meanings, special lexical and syntactic means, elements of colloquial speech, individuality in the choice of linguistic means.

The language of newspapers is also characterized by the use of special vocabulary, clichés (vital issue, pressing problem, and captain of industry), abbreviations (NATO, EEC, CIS, and UNO), neologisms, a special syntactic structure of sentences (an extensive system of subordinate clauses, clarifications, speech patterns, constructions, etc.).

The language of business documents is characterized by the presence of clichés, set expressions, special terminology, the use of abbreviations, symbols and acronyms, the use of words in the literal sense, and other compositional and syntactic structures [10: 249-318].

The analyzed business letters are dominated by complex sentences. In the pragmatic aspect the structure of a complex sentence and the lexical means used in it are considered. The communicative intentions of the author's statement are taken into account.

It is known that business speech is characterized by long sentences with an extensive system of syndesis. The quantitative analysis of sentences in a business text, confirms that the number of complex sentences prevails over the number of simple ones, despite the generally recognized characteristics of letter writing, such as conciseness, brevity, accuracy, clarity. This can be explained by the fact that namely a complex sentence has "information capacity".

This means that a complex sentence is able to express a complex thought and formalize it visually into a structure that can be called acceptable and that will be easy to read and perceive by the addressee, while maintaining the logic of cause-effect relationships.

In this study business letters refer to commercial correspondence, which assumes the type of the text used to carry out non-contact business relations between the addressee and the addresser [11: 53-54].

When composing a business letter, the addresser is advised to follow certain rules and principles of its composition, which are proposed by researchers and compilers of business communication manuals and which can be found in various communication studies.

References:

1. Sukhanova I.D. Compositional and structural linguostylistic parameters of texts of the genre of commercial correspondence of the English language: abstract of the dissertation. ... Candidate of Philological Sciences: 02.10.04. - Moscow: MSPiFL named after M. Toretz, 1984. - 26 p.
2. Veselov P.V. Modern business letters in industry. - 3rd ed. - Moscow, 1990. - 160 p.
3. Veselov P.V. Axioms of business letters: the culture of business communication and official correspondence. - Moscow: ИС "Marketing", 1993. - 74 p.
4. Galperin I.R. Essays on the stylistics of the English language. - Moscow, 1958. - 459 p.
5. Koltunova M.V. Language and business communication: Norms, rhetoric, etiquette. - Moscow: Economics literature, 2002. - 288 p.
6. Storey, Richard. The Art of Persuasive Communication. - Brookfield, Vermont: Gower, 1997. - P. 214-215.
7. Shelby A.N. The Theoretical Bases of Persuasion: A critical Introduction // The Journal of Business Communication, 1987. - Vol. 23, №1. - P. 5-29.
8. Galperin I.R. Stylistics. 2nd edition. - M.: "Higher School", 1977. - 332 p.
9. Syshchikov O.S. Implicitness in business discourse (based on the texts of commercial letters): dis. ... Candidate of Philological Sciences: 02.10.19. - Volgograd: VSPU, 2000. - 191 p.

УДК 800

**МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ НОМИНАТИВНЫХ НАВЫКОВ
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ БИЛИНГВИЗМА
МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ НОМИНАТИВТІК ЖӘНЕ ӘНГІМЕТТІК
ДАҒДЫЛАРЫН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ ҚОС ТІЛДІМДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДА
METHODOLOGY OF STUDYING NOMINATIVE AND NARRATIVE SKILLS
OF SCHOOLCHILDREN IN THE CONDITIONS OF BILINGUISM**

**Жакупова А. Д.,
Жақыпова А. Д.,
Zhakupova A. D.**

**Абишева И. М.
Абишева И. М.
Abisheva I. M.**

Проректор по научной работе и
взаимодействию с регионом, доктор
филологических наук, профессор
КУ имени Ш. Уалиханова

Ғылыми жұмыстар және облыспен
өзара іс-қимыл жөніндегі проректор,
филология ғылымдарының докторы,
профессор

Докторант 1 курса ОП
«Филология: русская филология»
КУ имени Ш. Уалихановна

«Филология: орыс филологиясы» ББ
1 курс докторанты
Ш.Уәлихан атындағы КУ.
Уәлиханқызы

Ш. Уәлиханов атындағы университет
Vice-Rector for Research and
Interaction with the Region, Doctor of
Philological Sciences, Professor of the Sh.
Ualikhanov University
zhakupova@yandex.kz

1st year doctoral student
of the EP “Philology: Russian Philology”
KU named after Sh. Ualikhanovna
Abisheva_i@kt.nis.edu.kz

Аннотация: В данной статье рассматривается методика организации и проведения психолингвистического эксперимента, направленного на изучение особенностей формирования и функционирования номинативных навыков у младших школьников, находящихся в условиях билингвальной среды.

Ключевые слова и словосочетания: билингвизм, онтолингвистика, психолингвистический эксперимент, социолингвистический профиль, номинация.

Аннотация: Бұл мақалада қос тілді ортада бастауыш мектеп оқушыларының номинативті дағдыларының қалыптасу және қызмет ету ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған психолингвистикалық экспериментті ұйымдастыру және өткізу әдістемесі қарастырылады.

Негізгі сөздер мен сөз тіркестері: қостілділік, онтолингвистика, психолингвистикалық эксперимент, социолингвистикалық профиль, номинация.

Abstract: This article examines the methodology for organizing and conducting a psycholinguistic experiment aimed at studying the features of the formation and functioning of nominative skills in primary school students in a bilingual environment.

Key words and phrases: bilingualism, ontolinguistics, psycholinguistic experiment, sociolinguistic profile, nomination.

В рамках усиления межкультурных коммуникаций языковые контакты приводят к взаимодействию и взаимопроникновению языков, что способствует формированию билингвальной компетенции и развитию процессов двуязычия.

Детский билингвизм – языковое явление, которое получило свое распространение во всем мире. Особый интерес представляет изучение детского билингвизма в Казахстане, где функционирует уникальный языковой ландшафт, характеризующийся активным взаимодействием казахского и русского языков, а также влиянием других языков, присутствующих в полиэтническом пространстве страны.

Двуязычная языковая практика наиболее отчетливо проявляется в младшем школьном возрасте, так как дети-билингвы обладают способностью воспроизводить усвоенную информацию на двух и более языках, варьируя код в зависимости от коммуникативной ситуации.

Т.А.Гридина, исследуя онтолингвистические аспекты в билингвальной среде, подчеркивает, что билингвизм способствует развитию уникальных когнитивных механизмов, которые позволяют эффективно переключаться между языками и находить оптимальные пути для передачи значений в разных контекстах [1]. Например, билингвизм способствует улучшению гибкости мышления и решению задач, требующих использования обоих языков для достижения необходимого коммуникативного эффекта. Это связано с особенностями словарного запаса детей-билингвов, который формируется под влиянием двух языковых систем. В процессе усвоения лексики дети не просто заучивают эквиваленты слов на разных языках, но и развивают способность к переключению кодов, использованию межъязыковых аналогий и контекстуальному варьированию лексических единиц [2].

Целью исследования является анализ экспериментальных данных на выявление точности и скорости номинации у школьников-билингвов и монолингвов.

В исследовании приняли участие 153 школьника в возрасте от 6 до 10 лет, распределённые по двум группам в зависимости от возраста и языкового статуса: билингвы и монолингвы.

В состав билингвальной группы вошли русско-казахские билингвы трёх возрастных категорий:

- 6 лет – 15 человек;
- 7–8 лет – 30 человек;
- 9–10 лет – 30 человек.

В группу монолингвов вошли школьники, у которых родным и единственным языком является русский. Их распределение по возрастным категориям следующее:

- 6 лет – 17 человек;
- 7–8 лет – 37 человек;
- 9–10 лет – 24 человека.

Таким образом, выборка респондентов включала *75 школьников - билингвов и 78 школьников- монолингвов.*

В качестве основного метода исследования был выбран *психолингвистический эксперимент*, направленный на определение уровня словарного запаса билингвов и монолингвов. Данный метод позволяет не только зафиксировать особенности функционирования лексики в двуязычном сознании, но и проанализировать механизмы языкового выбора в зависимости от уровня словарного запаса. Дети-билингвы, осваивая лексику двух языков, нередко демонстрируют феномен асимметричной номинации, когда одно и то же понятие представлено в их лексиконе неравномерно в зависимости от когнитивного опыта, частотности употребления и доминирующего языкового окружения [3].

Материалом исследования выступили лексические реакции школьников-билингвов, представляющих собой результат номинации изображений из Библиотеки стимулов «Существительные и глаголы» [4]. Экспериментальный материал включает 102 изображения (существительные и глаголы). Библиотека стимулов, разработанная под руководством Ю.С.Акининой, представляет собой базу психолингвистических данных для исследования процессов называния и понимания предметов и действий.

Для проведения психолингвистического эксперимента были выбраны учебные заведения, расположенные в Акмолинской области (город Кокшетау) и в Северо-Казахстанской области (район Габита Мусрепова, село Привольное). В городе были определены школы со смешанным языком обучения и школа с казахским языком обучения. Такой выбор обеспечил широкий охват, что способствовало получению более репрезентативных данных и всестороннему анализу влияния территориального фактора на языковое поведение. Руководителям учебных заведений были направлены ходатайства с просьбой о разрешении проведения психолингвистического эксперимента. Время и дата проведения процедуры исследования были согласованы с классными руководителями школьников. Для предотвращения загруженности школьников при выборе даты учитывались учебная нагрузка и количество дополнительных занятий в день проведения эксперимента.

Для создания комфортных условий как для респондентов, так и для исследователя был предложен отдельный кабинет, оснащенный необходимыми техническими средствами: компьютером, ноутбуком и записывающим устройством.

Перед проведением процедуры эксперимента в соответствии с принципами Кодекса исследовательской этики родителям респондентов было предложено подписать Информированное согласие [5], содержащее основные положения исследования, включая его цели, задачи и обоснование актуальности. В документе были сформулированы права участников и условия проведения исследования, обеспечивающие добровольность участия. Для соблюдения конфиденциальности

персональных данных каждому респонденту присваивался уникальный идентификационный код.

После получения одобрения Комитета по исследовательской этике респондентам было предложено принять участие в социолингвистическом опросе. Качественный анализ анкет респондентов был выполнен с применением программы Microsoft Power BI. Данный метод исследования позволяет проанализировать *социолингвистический профиль ребенка* (СПР), включающий анализ таких аспектов, как социальные факторы (уровень образования родителей, социальный статус семьи, круг общения), языковая среда (доминирующий язык в семье, язык общения с друзьями, язык обучения в детском саду и школе), коммуникативные практики (использование языка в повседневной жизни), языковые предпочтения и установки: отношение ребёнка к языкам, мотивы выбора языка в разных ситуациях.

В ходе эксперимента участникам было предложено назвать изображения, ответив на вопросы: «Что это?», «Что происходит?». Респондентам предоставлялось время для обдумывания ответов. Примерное время, затраченное на одного участника, варьировалось от 7 до 15 минут.

Полученные аудиоданные были транскрибированы с применением программы *Turboscribe*. Для обеспечения достоверности и исключения возможных искажений данных была проведена внутренняя межэкспертная оценка, заключающаяся в повторном прослушивании аудиозаписей.

Экспериментальные данные, полученные в ходе транскрибирования, были зафиксированы в Листах ответов каждого участника. Полученные экспериментальные данные и результаты социолингвистического опроса родителей респондентов обобщены в таблице Excel. С целью статистического анализа материал будет в дальнейшем проанализирован и обработан с использованием программы JASP.

Выявленные в ходе психолингвистического эксперимента закономерности представляет значительную ценность для дальнейших исследований детской речи и будут способствовать более глубокому пониманию механизмов языкового развития у детей в билингвальной среде. Полученные результаты могут быть использованы в лингвистической диагностике, при разработке методик обучения и поддержки языкового развития билингвальных детей.

Список литературы

1. Гридина Т.А. Потенциальная семантика детских словотворческих инноваций в свете экспериментальных данных: методика прямого толкования слова // Уральский филологический вестник «Психолингвистика в образовании». 2015. № 4. С. 5–18.
2. Жаркынбекова Ш.К., Чернявская В.Е. Казахско-русская билингвальная практика: смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. –2022. –Т. 13. –No. 2. –С. 468-482.
3. Мингалеева К.С. Особенности речевого развития при билингвизме // Международный журнал «Вестник науки». 2023. № 6. С. 750-763.
4. Акинина, Ю., Малютина, С., Иванова, М., Искра, Е., Маннова, Е. и Драгой, О. (2015). Российские нормативные данные для 375 картинок действий и глаголов. Методы поведенческих исследований, 47(3), 691–707.
5. Сагинтаева А., Нурланов Е., Ракишева Г.М. Этический кодекс исследователей образования Казахстана, 2020 г.

ЗАМАНАУИ ЦИФРЛЫҚ МЕДИА ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Құрман Несібелі Жәкенқызы

М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті Қазақстан
филиалының профессоры

nessibeli_k@mail.ru

Қурманова Бактыгул Жакеновна

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры

baktigul_2001@mail.ru

Аннотация: Тақырып қарқындап дамып келе жатқан заманауи цифрлық медиа лингвистикасының өзіндік ерекшеліктері туралы мәселелердің қазіргі кездегі теориялық және қолданбалы тұрғыдан қарастырудың өзектілігін танытады. Атап айтқанда, интернет пен әлеуметтік желілерде қарыштап дамып, белсенді қолданыстағы заманауи күйінде тілдік нормалар мен тілдік қарым-қатынаста пайда болып жатқан ерекшеліктер, эмодзилер мен мемдерді түсіндіру мен түсініп қабылдау ерекшеліктері, бір тілден екінші тілге сөз ауысудың қарқынды және ерекше күйде өтіп жатқандығы, компьютер арқылы аударма жасаудың ерекшеліктері, онлайн арқылы хабарлама жасаудағы жіберілетін бейқамдық пен сақтық шаралары, цифрлық форматтағы мәтіндердің құрылымдық ерекшеліктері туралы мәселелер қарастырылады.

Кілт сөздер: цифрлық медиа лингвистикасы, интернет пен әлеуметтік желілердегі сөз қолданысы, цифрлық қолданыстағы тілдік норма ерекшеліктері, онлайн хабарлама жасау ерекшеліктері.

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ЦИФРОВОЙ МЕДИАЛИНГВИСТИКИ

Аннотация: Тема демонстрирует актуальность рассмотрения вопросов специфики бурно развивающейся современной лингвистики цифровых медиа с теоретической и прикладной точки зрения. В частности, рассматриваются вопросы языковых норм и особенностей, возникающих в языковой коммуникации в современных условиях бурного развития и активного использования Интернета и социальных сетей, особенности интерпретации и понимания эмодзи и мемов, быстрого и уникального переноса слов с одного языка на другой, особенности компьютерного перевода, небрежность и меры предосторожности при отправке сообщений в сети, структурные особенности текстов в цифровом формате.

Ключевые слова: цифровая медиалингвистика, словоупотребление в Интернете и социальных сетях, особенности языковых норм в цифровом употреблении, особенности обмена сообщениями в сети Интернет.

FEATURES OF MODERN DIGITAL MEDIALINGUISTICS ABSTRACT

The topic demonstrates the relevance of considering the issues of the specifics of the rapidly developing modern linguistics of digital media from a theoretical and applied point of view. In particular, the issues of language norms and features arising in language communication in the modern conditions of rapid development and active use of the Internet and social networks, features of interpretation and understanding of emoji and memes, fast and unique transfer of words from one language to another, features of computer translation, carelessness and precautions when sending messages on the network, structural features of texts in digital format are considered.

Keywords: *digital media linguistics, word usage on the Internet and social networks, features of language norms in digital use, features of messaging on the Internet.*

Ахмет Байтұрсынұлы: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау», - деп, «тіл» мен «сөйлеудің» ара жігін көрсеткен анықтамасы [1], шын мәнінде, Фердинанд де Соссюрдің «тіл – *la langue*» мен «сөйлеудің – *la parole*» дихотомиялық жігін танытқан жаңалығымен [2], Л.Щербаның «тіл – *язык*», «сөйлеу – *речь*», «сөйлеу әрекеті – *речевая деятельность*» деп үш қырдан қарастырған [3] жаңалығымен бір қатарда тұратын теориялық тұжырым. Осы қырдан алып қарастырғанда Ахмет Байтұрсынұлының «тіл» мен «сөйлеуге» қатысты теориялық байламдары ХХІ ғасыр жетістіктері тұрғысынан тереңдетіле зерттелуі керек.

ХХІ ғасырда лингвистиканың жетістіктері мен жаңа бағыттары ретінде келесілерді атап көрсетуге болады.

Ең алдыңғы орында маңызы қажеттіліктен туындап отырған «Корпустық лингвистика» саласы аталатыны белгілі. Оның маңыздылығы компьютердің күнделікті қолданыстағы маңызды орны оған адами қарым-қатынасқа лайық сөздік қор енгізумен байланысты болатыны белгілі. Ал осындай зор ауқымды міндетті тек корпустық тіл білімі ғана шеше алады. Өйткені корпустық тіл білімі дегеніміз – табиғи тілдік мәтіндер корпусын құрау негізінде таза лингвистикалық зерттеулер жүргізуге мүмкіндік жасайтын жүйе.

Одан соң, әрине, «Нейролингвистика» саласын атауға болады. Бұл саланың да дамуы біртіндеп қарқын алып келе жатқанын атап кетуіміз керек.

Келесі бағыт – тіл білімінің «Әлеуметтік лингвистика» саласы деп айтуға болады. Әлеуметтік ортадағы, қоғамдағы өзгерістердің тіл жүйесіне тигізетін ықпалы мен әсерлерін зерттейтін сала ретінде, «Әлеуметтік лингвистиканың» мәліметтері тіл мен сөйлеуді зерттеу және дамыту үшін аса маңызды болып саналады.

Тіл білімінің «Когнитивтік лингвистика» саласы да заманауи қоғамдағы адамның өзін қоршаған әлемді категоризациялаудағы тіл категорияларының атқаратын қызметін зерттеуімен теориялық жағынан да, қолданбалылық жағынан да өте маңызды.

Тіл білімінде өз орнын қалыптастырып келе жатқан «Жасанды интеллект (ЖИ) және лингвистика» саласының ерекшелігі бірқатар жылдар бұрын қалыптасқан машиналық аударма жасау, талдаулар жүргізу, чат-боттар т.б. қолданысының кеңеюімен байланысты танылуы маңызды бағыт болып отыр.

Лингвистикадағы тағы бір бағыт – «Тіл мен гендер» бағыты тілдегі гендерлік нормалар мен стереотиптерді, гендерлік ділді (ментальность) қарастыратын ерекше бағыт. Тіпті «род категориясы» жоқ қазақ тілінің өзінде гендерлік ерекшеліктің лексикалық (мүмкін грамматикалық та) талдау арқылы танылып қалатын гендердік ерекшеліктері жетерлік екені белгілі.

Көзі нашар көретін және көрмейтін адамдарға арналған лингвистикалық технологиялардың да дербес сала ретінде дамуға беталысын атап кету керек. Дыбысталған интерфейстер, сөзді синтездеу технологиясы, тағы басқа да инновациялық құралдардың, электрондық кітаптардың, смартфон қосымшаларының, GPS навигаторларының, «ақылды көзілдіріктердің» т.б. оңтайлы құралдардың барлығының негізінде лингвистикалық негіздемелер орын алатыны белгілі.

Тіл білімінің ХХІ ғасырда дамып келе жатқан келесі саласы ретінде «Мәліметтер лингвистикасын - Data Linguistics» деп көрсетуге болады.

Сонымен қатар «Прагматикалық лингвистиканың» және «Дискурстық талдау» саласының қарқынды дамуы да тіл білімінің ХХІ ғасырдағы жетістіктері қатарынан орын алып отырғанын атап кету керек.

«Этнолингвистика» және «Мәдениетаралық лингвистика» салаларының қарқынды дамуы да әлемде осы бағыттағы зерттеулердің көптігімен танылып отыр.

Қарап отырсақ, ХХІ ғасырдағы лингвистика саласының дамуы өзіндік ерекшеліктерге толы. Соның ішінде бірегейі деп «сөйлеу» процесіндегі жаңа технологиялармен байланысты туындап, қолданысқа қарқындап еніп, «буырқанған бұрсаңған» сөйлеу тіліндегі қолданыстардың дамуы мәселесін атап кете аламыз. Ал жаңа технологияларға қатысты тіл мен сөйлеудегі жаңа ерекшеліктердің мол-мол көрінісі, әрине, «Цифрлық медиадағы» қолданыстарда орын алып отырғаны белгілі.

Бұрынғы жақын аяда тілдік қарым-қатынас жасау арқылы қалыптасқан адамдар арасындағы түрлі мазмұндағы қоғамдық байланыстар қашықтан байланысу мүмкіндігіне ие болды. Солайша, тілдік коммуникацияға қатысушылар үшін аумақтың ара қашықтығы мәселесі еңсерілді деп айта аламыз. Цифрлық медианың мүмкіндігі ақпаратты қабылдаудағы кеңістік пен уақыт бойынша параметрлерді өзгерту мүмкіндігіне ие болды. [4] Цифрлық технология аса ауқымды дәрежеде кеңістікті еңсеру мен уақытта нығыздауға қажетті мүмкіндік ұсынып отырған осы заманда қоғамның әлеуметтік құрылымдары мен күнделікті өмірлік тәжірибесіне де орасан зор жаңа өзгерістер ендеп жатыр. Қоғамның әрбір мүшесі туралы мол-мол ақпараттарды жинақтау мүмкіндігі жасалынған осы ХХІ ғасырда цифрлық платформалар «цифрлық диктатура» жасап жіберу қаупі барын да көрсетіп отыр. [5]

«Цифрлық медиа лингвистикасының» қарастыратын ішкі мәселелері ретінде бірқатар проблемаларды атап көрсетуге болады. Олардың ең басында, сөзсіз, цифрлық лингвистикада айқын орын алып келе жатқан тіл нормаларының өзгеруі және соның негізінде «дағдыға айналып кету қаупі бар» тілдік қарым-қатынас бірліктерінің толассыз жасалып жатқандығы тұрады.

Коммуникациялық трансформациялардың тілдегі көріністерін электрондық пошталар, чаттар, бейнеқоңыраулар, әлеуметтік желілерде күнделікті көріп, өзіміз де қолданып жатамыз. Заманауи коммуникативтік кеңістікте маңызды орын алып келе жатқан цифрлық медиа лингвистикасын талдау арқылы заманауи коммуникациялық ортаның өзіндік яғни әрдайым жаңа қасиеттерін көрсете алатын ерекшеліктерін анықтауға болатыны белгілі.

Осылайша, цифрлық медиа біртіндеп әлеуметтік құрылымдардың түбегейлі өзгеруіне де жетелеп келе жатқанын айқын көріп отырмыз. Өйткені цифрлық технологияның керемет мүмкіндіктері, атап айтсақ, әр жеке адамның өмірлік тәжірибесі мен ділдік (менталдық) танымына цифрлық технологиның ендей алуы, адамдардың сыры мен сезімді өзара байланысын ақпараттар бірлігі ретінде алмастырып, көзді ашып-жұмғанша әлемге тарата алуы [6] цифрлық медианың да мол-мол мүмкіндігін танытады.

Интернеттің мазмұнында аккумуляцияланған толы ақпараттың барлығы бірдей адам баласының игілігі үшін жасалынған деп айта алмасымыз белгілі. Медиа-бастау көздерінің саны көп болуы әрқайсысының өз жалауын шындық етіп желбіретіп кету қаупін туғызып отырғаны да белгілі. Аудиторияның сезіміне әсер етіп, аяқ астынан кикілжің туа салуына да цифрлық медианың ықпалы болуы мүмкін. Сондықтан, цифрлық медиа жүйесіндегі мәтінді, фотоларды, бейнелерді тексеретін deepfake технологиясын да игеру қажеттігі туындайды. Осылайша, цифрлық сауаттылық қажеттіліктен туындап, біртіндеп цифрлық технологияны қолдану мәдениетіне алып келу тиіс. Олардың барлығы цифрлық медиа лингвистикасы зерттейтін нысандарға айналатыны белгілі.

Библиографический список литературы:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Алматы: Ана тілі, 1992. 320 б.
2. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. Москва: Прогресс, 1977. 695 с.
3. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. Москва: Флинта, 2017. 350 с.
4. Курбатов В.И. Виртуальная коммуникация, виртуальный язык и виртуальное мышление//Социальной-гуманитарные знания. 2014. № 11. 42-47 с.

5. Маркеева А.В., Гавриленко О.В. Цифровизация общества: новые возможности развития или путь к цифровой диктатуре. «Материалы научной конференции XII Ковалевские чтения 15-17 ноября 2018 года». СПб.: Скифия-принт, 2018. 117-118 с.

6. Вартанова Е.Л. Цифровое телевидение и трансформация медиасистем. О необходимости междисциплинарных подходов к изучению современного ТВ // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 2011. №4. 6-26 с.

**ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕГІ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
БАҒДАРЛАМАЛАУДЫҢ РӨЛІ
РОЛЬ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ В
ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА
THE ROLE OF NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING IN FOREIGN
LANGUAGE LEARNING**

Meiramova Aigerim Zhusupovna

Teacher of English School-lyceum №18

Master's student of Foreign Languages at the University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan

Aiga.24.12@mail.ru

Abstract: *Neuro-Linguistic Programming (NLP) has gained increasing attention as a tool for enhancing language acquisition. This article explores the theoretical foundations and practical applications of NLP techniques in teaching foreign languages. The study examines the effectiveness of NLP strategies such as multisensory learning, rapport building, and behavioral modeling in fostering student engagement and improving learning outcomes. By integrating NLP into language education, educators can create a more immersive and motivating learning environment.*

Keywords: *Neuro-Linguistic Programming (NLP), language acquisition, multisensory learning, rapport-building, behavioral modeling, anchoring, cognitive psychology, motivation, second language acquisition (SLA), NLP techniques*

Түйін: *Нейролингвистикалық бағдарламалау (NLP) тілді меңгеруді жақсарту құралы ретінде көбірек назар аударады. Бұл мақалада шет тілдерін оқытуда NLP әдістерінің теориялық негіздері мен практикалық қолданылуы қарастырылады. Зерттеу студенттердің қатысуын ынталандыру және оқу нәтижелерін жақсарту үшін мультисенсорлық оқыту, Өзара түсіністік орнату және мінез-құлықты модельдеу сияқты NLP стратегияларының тиімділігін қарастырады. NLP-ді тілдік білімге біріктіру арқылы оқытушылар қызықты және ынталандыратын оқу ортасын құра алады.*

Аннотация: *Нейролингвистическое программирование (НЛП) привлекает все большее внимание как инструмент для улучшения усвоения языка. В этой статье рассматриваются теоретические основы и практическое применение методов НЛП в обучении иностранным языкам. В исследовании рассматривается эффективность стратегий НЛП, таких как мультисенсорное обучение, установление взаимопонимания и поведенческое моделирование, в стимулировании вовлеченности учащихся и улучшении результатов обучения. Интегрируя НЛП в языковое образование, преподаватели могут создать более захватывающую и мотивирующую среду обучения.*

1. Introduction

Language education is constantly evolving, with innovative methodologies and technological advancements reshaping the way languages are taught and learned. This collection of articles explores two critical aspects of language instruction: the integration of Neuro-Linguistic Programming (NLP) in English as Foreign Language (EFL) classrooms in Indonesia and the application of Natural Language Processing (NLP) in language learning and tutoring systems.

The first study examines how Neuro-Linguistic Programming techniques such as framing, anchoring, and rapport-building can enhance students' motivation, engagement, and overall language proficiency. It highlights the challenges faced by EFL learners in Indonesia and presents NLP as a promising pedagogical tool to address these issues. The second article, drawn from *The Concise Encyclopedia of Applied Linguistics*, provides a broader perspective on Natural Language Processing in education. It discusses how artificial intelligence and computational linguistics contribute to language learning through intelligent tutoring systems, automated language assessment, and adaptive learning technologies.

Together, these articles offer valuable insights into the intersection of linguistics, psychology, and technology in language education. They underscore the potential of both human-centered and computational approaches in creating more effective and engaging learning environments.

2. Theoretical Aspects

Neuro-Linguistic Programming (NLP) has emerged as an innovative approach in foreign language education, offering a psychological framework to improve communication, motivation, and learning effectiveness. NLP principles are based on the interrelation between language, cognition, and behavior, making it a valuable tool for both learners and educators [Krylova, 2022].

NLP emphasizes the importance of multisensory learning, where language acquisition occurs through visual, auditory, and kinesthetic modalities. This approach aligns with theories of individual learning styles and cognitive diversity, enabling personalized instruction tailored to students' perceptual preferences [Azzahro, 2020]. A key component of NLP is the establishment of rapport between teachers and students. By mirroring body language, speech patterns, and emotional states, educators can create a supportive and engaging classroom environment that enhances student confidence and reduces anxiety [Salehi & Karimi, 2023].

Another significant NLP technique is anchoring, which involves associating language structures with positive emotions or physical gestures to facilitate recall and retention. This method has been shown to improve vocabulary acquisition and pronunciation in foreign language learners [Krylova, 2022]. One of the primary challenges in foreign language education is maintaining student motivation. NLP provides strategies to overcome psychological barriers by reframing negative perceptions of language learning. For example, guided visualization and positive reinforcement techniques help students reframe their self-concept as capable language learners, increasing engagement and perseverance [Azzahro, 2020].

Moreover, NLP techniques such as modeling successful speakers and using metaphorical storytelling enhance comprehension and linguistic flexibility. Research suggests that students exposed to NLP-based instruction demonstrate higher levels of participation and improved language fluency compared to those following traditional methods [Salehi & Karimi, 2023].

The integration of NLP into foreign language teaching offers promising benefits in terms of motivation, cognitive engagement, and effective communication strategies. By leveraging multisensory learning, rapport building, and emotional anchoring, educators can foster an enriching and confidence-boosting learning experience. Future research should continue to explore the long-term effects of NLP on linguistic competence and academic success [Krylova, 2022].

NLP Techniques in Language Learning Several NLP techniques have been successfully integrated into language teaching: Multi-Sensory Learning: Encouraging students to use all senses (sight, sound, touch, taste, and smell) enhances memory retention and recall. Anchoring Positive Emotions: Associating language learning with positive emotions and experiences increases motivation and reduces fear of making mistakes. Reframing: Shifting students' perspectives on language learning challenges can foster resilience and a growth mindset. Eye Movement Patterns: Research suggests that eye movements are linked to cognitive processing, which can be leveraged to improve recall and comprehension.

3. Methods

1. Neuro-Linguistic Programming (NLP) in Language Teaching

Neuro-Linguistic Programming (NLP) has been used as a teaching method to improve foreign language learning, particularly in English as Foreign Language (EFL) classrooms. Key techniques include: Framing: Helps students view language concepts from different perspectives. Anchoring: Associates vocabulary and grammar structures with positive experiences to enhance retention. Rapport building: Establishes strong teacher-student connections to foster a supportive learning environment. These methods have been shown to increase student engagement, motivation, and confidence in using English [Asia Masita Haidir, 2024]. Natural Language Processing (NLP) for Language Learning

Modern NLP applications in language learning include: Learner Language Analysis: NLP tools analyze students' written and spoken input, providing individualized feedback on grammar, syntax, and semantics. Intelligent Tutoring Systems (ITS): Programs such as E-Tutor and Robo-Sensei use NLP to assess learner input, track progress, and adjust lesson sequencing accordingly. Automated Scoring and Feedback: NLP-driven systems like Grammarly and Criterion evaluate writing quality and provide corrections based on linguistic models. Text Simplification and Readability Analysis: NLP assesses the difficulty level of reading materials and adjusts content to match learners' proficiency levels [Detmar Meurers, 2020]. Neuro-Linguistic Programming (NLP) is a methodology based on the connection between thinking (neuro), language (linguistic), and behavior (programming). In the educational process, NLP is used to enhance learning efficiency, improve memory retention, and eliminate psychological barriers.

Neuro-Linguistic Programming (NLP) includes a set of techniques and models aimed at improving communication, changing perception, and effectively managing personal resources. Here is an overview of the key NLP techniques:

Rapport (Establishing Connection): Creating a trusting relationship with the interlocutor through mirroring non-verbal signals (facial expressions, gestures, speech tempo) and active listening. This helps establish emotional unity and mutual understanding.

Anchoring Technique: Anchoring involves creating associations between specific stimuli (such as gestures, sounds, or words) and emotional states. Later, activating the anchor can trigger the desired state, which is useful for quickly shifting into a resourceful mindset.

Reframing: This technique helps change the perception of a situation or event by reinterpreting the context. Reframing allows one to look at a problem from a new perspective, often leading to more constructive solutions.

Working with Sub modalities: Submodalities refer to the details of how we represent information (visual, auditory, kinesthetic, etc.). By changing these characteristics (brightness, volume, distance), it is possible to modify emotional perception and attitude toward a situation.

Meta Model of Language: The meta model is a set of questions and clarifications aimed at identifying and correcting generalizations, omissions, or distortions in a person's speech. This helps to better understand the original message and avoid misunderstandings.

Milton Model: Unlike the meta model, the Milton model uses hypnotic, vague language to create states of relaxation and openness. It helps bypass conscious barriers and access the subconscious, making it especially useful in therapy or coaching.

Sensory Acuity and Calibration: These techniques involve attentiveness to subtle changes in the behavior and state of the interlocutor. Observing changes in voice, facial expressions, and posture allows for quick adaptation in communication and effective responses to non-verbal signals.

Timeline Technique: Used to change the perception of the past or plan for the future. Therapeutic timeline techniques help clients reinterpret significant events and alter the emotional associations linked to them.

4. Discussion and Findings

Neuro-Linguistic Programming (NLP) has gained increasing attention in the field of language teaching and learning. Various studies have explored its impact on student engagement, academic achievement, emotional intelligence, and critical thinking. This discussion synthesizes the results and findings from multiple research articles, integrating their perspectives to assess the effectiveness of NLP in educational contexts. Studies indicate that NLP techniques have positively influenced language learning outcomes. Zhang, Davarpanah, and Izadpanah (2023) conducted an experimental study using NLP strategies, which demonstrated an increase in learners' academic achievement, emotional intelligence, and critical thinking skills [Zhang et al., 2023]. The experimental group receiving NLP-based training significantly outperformed the control group, highlighting the effectiveness of NLP in fostering cognitive and affective skills essential for language acquisition. Additionally, research conducted in Indonesian EFL classrooms found that NLP techniques such as framing, anchoring, and rapport-building contributed to improved student motivation and engagement [Haidir, 2024]. These techniques helped students relate new concepts to prior knowledge, making learning more meaningful and enjoyable. As a result, students exhibited higher confidence in speaking English and better vocabulary retention [Haidir, 2024]. Diagram 30 in one study illustrates the improvement of an EFL learner's language skills before and after NLP and Rational Emotive Behavior Therapy (REBT) intervention [Gran, 2020]. The learner demonstrated enhanced reading comprehension, writing proficiency, vocabulary acquisition, and grammar usage after exposure to NLP strategies. Furthermore, Diagram 31 compares the preferences of learners using different NLP modalities (visual, auditory, and kinesthetic), suggesting that incorporating multi-sensory NLP techniques enhances comprehension and learning retention [Gran, 2020]. Teacher feedback suggests that NLP enhances classroom dynamics and improves teacher-student relationships. Teachers trained in NLP techniques reported greater ability to manage classroom challenges and motivate students [Rayati, 2021]. They also found that NLP helped them develop persuasive communication skills, making their instruction more effective. From the students' perspective, NLP techniques have made learning experiences more interactive. Students expressed higher confidence in language use, particularly in speaking and vocabulary application [Rayati, 2021]. Anchoring, a key NLP technique, enabled students to connect learning material with personal experiences, improving retention and recall [Haidir, 2024].

Several studies emphasize NLP's role in developing critical thinking and emotional intelligence. NLP fosters a structured thinking approach by guiding students to analyze situations logically and make informed decisions [Zhang et al., 2023]. NLP techniques such as the meta-model and Milton model were found to enhance learners' ability to interpret and respond effectively to communication, which contributes to improved problem-solving skills [Gran, 2020].

Additionally, NLP has been linked to higher levels of emotional intelligence. By promoting self-awareness and emotion regulation, NLP techniques help students manage learning anxieties, thereby improving overall academic performance [Zhang et al., 2023]. In the Durham Project, NLP training improved teachers' emotional intelligence, allowing them to better understand and address students' psychological needs [Rayati, 2021]. Despite the positive outcomes, some challenges exist in fully integrating NLP into language curricula. Teachers reported difficulties in adapting NLP methods to traditional teaching frameworks [Haidir, 2024]. Moreover, there is

skepticism in the academic community regarding NLP's theoretical foundation, with some researchers classifying it as "pop psychology" rather than an empirically validated educational method [Rayati, 2021].

The findings from these studies highlight NLP's potential as an effective tool for improving language learning outcomes. NLP techniques such as framing, anchoring, rapport-building, and multi-sensory approaches contribute to enhanced student engagement, critical thinking, emotional intelligence, and overall academic achievement. While challenges remain in integrating NLP into formal curricula, its benefits suggest that further research and implementation could significantly enrich language education practices.

5. Conclusion and Implications

This study highlights the benefits of NLP in foreign language teaching, demonstrating its potential to enhance motivation, retention, and overall linguistic competence. Educators are encouraged to incorporate NLP techniques to create a more engaging and personalized learning experience. Future research should explore long-term effects and the applicability of NLP across diverse language-learning contexts. By integrating NLP into teaching practices, language educators can foster a more dynamic and effective learning environment.

References

- Salehi, H., & Karimi, S. Impact of NLP on EFL Learners' Writing Achievement and Critical Thinking (2020).
- Krylova, T. V. (2022). The Use of Neuro-Linguistic Programming Techniques in Teaching Foreign Languages.
- Gran, S. (2020). Using NLP Methods in Teaching and Learning: Case Studies on the Potential and Impact of NLP Methods.
- Mitra Rayati (2021). Neuro-linguistic Programming and its Applicability in EFL Classrooms: Perceptions of NLP-Trained English Teachers.
- Gran, S. (2020). Using NLP Methods in Teaching and Learning: Case Studies on the Potential and Impact of NLP Methods.
- Haidir, A. M. (2024). NLP techniques and student engagement in Indonesian EFL classrooms.
- Tosey, P., & Mathison, J. (2003). Neuro-linguistic programming and learning: Teacher perceptions and classroom practices. *British Journal of Educational Studies*.

УДК 801.3

**ЭМОЦИЯ «СТРАХ» ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ
НЕМЕЦКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ
«ҚОРҚЫНЫШ» ЭМОЦИЯСЫНЫН НЕМІС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІ
THE EMOTION "FEAR" IN THE PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE
GERMAN AND KAZAKH LANGUAGES**

Хасеинова Гүлнара Сәдібекқызы
«Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау қ.
g.khasseinova@mail.ru

Хасеинова Гульнара Садиековна
НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова», г. Кокшетау
g.khasseinova@mail.ru

Khasseinova Gulnara Sadibekovna
«Sh. Ualikhanov Kokshetau University», Kokshetau
g.khasseinova@mail.ru

Түйіндеме: Бұл мақалада неміс және қазақ тілдеріндегі «қорқыныш» эмоциясын білдіретін фразеологиялық бірліктер қарастырылған. Көрсетілген эмоцияның фразеосемантикалық топтарын салыстырмалы түрде талдау арқылы олардың ұқсастығы мен айырмашылығы анықталған. Осы мағынадағы фразеологизмдердің негізін құрайтын басты бейнелер айқындалған. Адамның эмоционалды «қорқыныш» күйін жеткізу үшін қолданылатын фразеологиялық бейнелер тек ұлтаралық қана емес, этномәдени ерекшеліктерді де қамтиды.

Түйін сөздер: фразеологиялық бірліктер, жағымсыз эмоциялар, қорқыныш, фразеосемантикалық топтар, бейнелер, ұлттық ерекшелік.

Аннотация: В статье рассмотрены фразеологические единицы, выражающие эмоцию «страх» в немецком и казахском языках. Проведен сопоставительный анализ фразеосемантических групп указанной эмоции с целью определения их сходств и различий. Выявлены основные образы, на которых построены фразеологизмы данной семантики. Фразеологические образы, используемые в немецком и казахском языках для выражения эмоционального состояния человека «страх», имеют как межнациональный, так и этнокультурный характер.

Ключевые слова: фразеологические единицы, отрицательные эмоции, страх, фразеосемантические группы, образы, национальная специфика.

Annotation: This article examines phraseological units that express the emotion “fear” in the German and Kazakh languages. The comparative analysis of the phraseosemantic groups of this emotion has been conducted to determine their similarities and differences. The main images on which the phraseological units of this semantics are based have been identified. The phraseological images used in German and Kazakh to convey a person’s emotional state “fear” have both interethnic and ethnocultural characteristics.

Keywords: phraseological units, negative emotions, fear, phraseosemantic groups, imagery, national specificity.

Фразеологизмы семантического поля «страх» есть практически во всех языках, в том числе немецком и казахском. Это свидетельствует о том, что фразеологические единицы (ФЕ), принадлежащие к этой семантики, универсальны.

Страх — это совершенно определенная, специфическая эмоция. Страх присущ всем людям.

«Психиатр Джон Боулби говорит о том, что определенные объекты, события и ситуации имеют тенденцию пробуждать страх, то есть являются «естественными сигналами» опасности. В качестве естественных сигналов опасности он называет только четыре фактора, а именно: боль, одиночество, внезапное изменение стимуляции и стремительное приближение объекта. Эти факторы не обязательно являются врожденными, внутренними активаторами страха, но люди, по-видимому, биологически предрасположены реагировать на них страхом» [1, 296].

Переживание страха ощущается и воспринимается людьми как угроза личной безопасности. Эмоция «страх» управляет человеком. Страх побуждает людей совершать действия, направленные на избежание и устранение угрозы. «Он может заставить

человека оцепенеть на месте, привести его в абсолютно беспомощное состояние, ограничить его свободу поведения, заострить его внимание на объекте или ситуации, сигнализирующей об опасности или, наоборот, может заставить его броситься наутек, прочь от опасности» [там же, 293-294].

Шкала страха может варьировать от неприятного предчувствия, небольшой тревоги и беспокойства до ужаса.

В словаре под редакцией Ушакова Д.Н. приводится следующее толкование слова «страх» и его разновидностей: *страх* — это состояние крайней тревоги и беспокойства от испуга, от грозящей или ожидаемой опасности, боязнь, ужас. *Беспокойство*- волнение, неприятность, вызываемая нарушением покоя. *Тревога*- беспокойство, сильное душевное волнение, смятение (обычно в ожидании опасности, чего-нибудь неизвестного). *Паника*- безотчетный, неуправляемый страх, внезапное смятение. *Испуг*- сильное душевное волнение от чего-нибудь страшного, пугающего. *Ужас*- чувство сильного страха, испуга, приводящее в состояние подавленности, оцепенения, трепета [2: 2000].

Все фразеологизмы, описывающие испуг, страх или ужас, представлены двумя типами: одни ФЕ связаны с физиологическими ощущениями и восприятием человека, другие — с внутренним переживанием этой эмоции.

Практическим материалом исследования послужили данные фразеологических словарных источников немецкого и казахского языков. Всего было проанализировано около 200 (107 немецких и 85 казахских) фразеологизмов.

ФЕ немецкого и казахского языков, выражающие эмоцию «страх», можно распределить по различным фразеосемантическим группам:

- Соматизм — сердце, спина, колени, волосы, язык;
 - Физиологическое состояние- озноб, дрожь, жар, ускорение сердцебиения, потеря цвета лица, потеря дара речи, онемение частей тела, слабость в мышцах;
 - Психологическое состояние — замедление мышления, потеря рассудка, потеря сознания, галлюцинация;
 - Зооним — заяц, страус, воробей, змея;
 - Религия и поверье — небо, душа
- Рассмотрим данные типы подробнее.

Анализ показал, что образная основа фразеологизмов, выражающих страх, испуг, ужас в этих языках схожа: физиологические проявления страха присущи обоим народам.

1) Одним их проявлений страха в обоих языках являются изменения температуры в теле, ощущение холода (или жары), сравним — в немецком языке: *das Blut erstarrt (stockt, gefriert) j-m in den Adern* (букв. кровь стынет в жилах); *kalte Füße haben* (букв. иметь холодные ноги) - внутри все похолодело;

j-m läuft es kalt über den Buckel (den Buckel herunter) (букв. холод бежит по спине) - мурашки побежали по спине; *es läuft j-m kalt (heiß und kalt) den Rücken (über den Rücken) herunter* (букв. у к.-т. холод и жар бегает по спине) - бросать то в жар, то в холод;

В немецком варианте значение страха передается лексическими компонентами как Blut (кровь), frieren (замерзать), erstarren (застывать), kalt (холодный), laufen (бегать), Rücken, Buckel (спина).

В казахском языке- *арқасы мұздап қоя берді* (букв. спина заледенела) - мороз по коже продирает-ощущение страха выражено льдом, который чувствуется в спине, а не бежит по спине как в немецком языке- *j-m läuft es kalt über den Buckel (den Buckel herunter)* (букв. холод бежит по спине)- мурашки побежали по спине.

Одинаковым последствием реакции организма людей на страх является потовыделение: *j-m bricht der Angstschweiß aus* (букв. пот прошибает от страха); *wie in Schweiss gebadet sein* (букв. быть как будто выкупанным в поту) - обливаться холодным потом от страха.

В казахском языке *қара терге түсу* (букв. попасть под черный пот)- покрываться ледяным потом.

2) Одним из потенциальных симптомов страха считается дрожь в определенных частях тела: в нем. *die Knie zittern* (букв. колени трясутся), в каз. *тізесі дірілдеді* (букв. колени задрожали); в нем. *j-m die Haut schauderte* (букв. кожа дрожит); в каз. *денесі түрішті* (шошыды) (букв. тело раздражается, вздрогнуло).

Фразеологизмы в нем. *wie Espenlaub zittern* (букв. дрожать как осиновый лист) и в каз. *жапырақтай қалтырады* (букв. затрепетать как листок) показывают, что дрожь вызывает ассоциации у обоих народов с покачиванием деревьев.

В немецком языке колышится конкретное дерево- осина. Такое сравнение с листьями осины родилось не случайно. Люди давно подметили особую подвижность листьев этого дерева, их постоянное колебание при малейшем дуновении ветерка. Из-за сильно колеблющихся листьев осина получила и видовое научное название – «Zitterpappel»- тополь дрожащий. Среди тополей, к которым относится осина, она считается самой беспокойной и самой шумливой. Даже в безветренную погоду в осиновом лесу все время слышен слабый шум маленьких шелестящих листьев, живущих в постоянном движении. А в казахском языке дрожит просто листок дерева.

3) При страхе заметно изменение цвета лица (бледность).

В нем. *alles Blut weicht aus j-s Gesicht* (букв. вся кровь сошла с лица) - на лице ни кровинки.

В каз. *бетінің қаны қапты* (букв. кровь с лица убежала); *қанын ішіне тартты* (букв. кровь втянул вовнутрь); *бетінді қан-сөл жоқ* (букв. на лице нет крови и сока). В том и другом языках образ бледности создан исчезновением крови с лица.

В нем. *weiß wie die (gekalkte) Wand* (букв. белый как стена (побеленная известью) - бледный как смерть/полотно; *weiß wie ein Handtuch* (букв. белый как полотенце).

В каз. *қуарған ақ шүберектей* (букв. как выцветшая белая тряпка); *жууған ақ шүберектей* (букв. как белая постиранная тряпка). В немецком языке белый цвет лица ассоциируется с побеленной стеной, и как в казахском языке – с белым полотном.

нем. *die Farbe wechseln* (букв. сменить цвет); *blass und bleich werden* (букв. стать бледным и бесцветным);

в каз. *беті сұп-сұр боп өзгерді* (букв. лицо изменилось до серого цвета) или еще как в казахском языке – потерять его, а также изменить облик лица; *бетінді түс жоқ* (букв. на лице нет цвета); *өні (реңі, түрі) бұзылды (қапты, қуарды)* (букв. облик лица испортился, убежал, поблек).

4) Между страхом и сердцем существует связь. Страх может вызвать нарушение работы сердца - оно замирает или останавливается: в нем. *j-m stockte das Herz (vor Schrecken)*; *j-m. bleibt das Herz stehen* – сердце замерло (от испуга);

das Herz steht j-m still vor Schreck (Ersetzen) (букв. сердце у к.-т. стало тихо от страха (ужаса)-- сердце чуть не остановилось).

В каз. *жүрегі тоқтап қала жазды* (букв. сердце чуть не остановилось).

Другим общим свойством сердца для двух языков является высокая степень его подвижности: при испуге сердце переворачивается – в нем. *das Herz dreht sich j-m im Leibe (herum)* (букв. сердце (душа) перевернулась); содрогается и сжимается *j-m schaudert das Herz* (букв. сердце содрогнулось от ужаса); *es drückt j-m fast das Herz ab, es drückt j-m das Herz in der Brust; das Herz schnürt (krampft) sich j-m zusammen* (букв. сердце сжимается от страха в груди).

В каз. - *жүреге дір (зу) ете қалды (түсті), жүреге су етті* (суылдады) (букв. сердце ёкнуло, содрогнулось) - сердце падает.

5) Под воздействием страха происходит затруднение, нарушение ритма или остановка дыхания: в нем. *kaum zu atmen* (букв. еле дышать); *vor Schreck den Atem anhalten*

(букв. от страха перехватывает дыхание); *j-m steht der Atem still vor Angst* (букв. у к-л. со страху дыхание остановилось);

- в каз. *тынысы тарылды* (букв. дыхание сжалось).

6) Последствием страха является онемение органов и частей тела:

а) онемение языка: в нем. *die Angst lähmt j-m die Zunge* (букв. страх парализовал язык); *die Angst schnürte j-m die Kehle zu, die Kehle ist j-m wie zugeschnürt* (букв. страх сдавливает горло); *die Angst schlägt j-m die Sprache / die Rede, vor Schreck die Sprache verlieren* (букв. потерять дар речи от испуга, онеметь от испуга) – язык за порогом оставил;

в каз. *тілі байланды, тілден қалды, тіл-жағы байланды* (букв. язык и челюсть связались); *тілі күрмелді* (букв. от испуга язык заплетается) – язык не слушается.

б) оцепенение, подкашивание ног: в нем. *Gummibeine haben/ bekommen* (букв. иметь резиновые ноги)- сильно испугаться; *j-m werden die Knien weich* (букв. колени стали мягкими), *j-m wanken die Knien* (букв. ноги подкашиваются); *j-m brach die Knie* (букв. колени подломились) - ноги обмякли;

Angst und Schrecken bringen den Lahmen auf die Beine (букв. страх и ужас приносят хромоту в ноги); *wie versteinert / angewurzelt da stehen* (букв. стоять как каменный / вкопанный); *zur Salzsäure werden / erstarren* (букв. превратиться в соляной столб, застыть в виде соляного столба)– окаменеть от ужаса;

- в каз. *қаққан қасықтай тұрып қалды* (букв. остановиться как ложкой пригвожденный). Сущность образа этих ФЕ - резкость остановки, неподвижность человека от страха. «В немецком языке это передается через представление окаменения, силы удерживания корней, застывшего столба, схожесть образа наблюдается и в казахском языке. Аналогичность фразеологического образа в сопоставляемых языках объясняется общностью культуры, образного мышления» [3, 105].

-

7) Страх оказывает влияние также и на психику человека. Страх может парализовать нормальный ход мыслей, волю. Иногда страх сопровождается потерей сознания и даже рассудка. В нем. *mehr Angst als Vaterlandsliebe haben* (букв. больше бояться, чем любить родину)– всего бояться;

в каз. *есі кетті (қалады, шықты)* (букв. рассудок ушел, вышел); *есінен айырылды* (букв. потерял рассудок); *ес (өң) жоқ, түс жоқ* (букв. нет ни рассудка, ни сна) – рассудок помутился.

В немецком варианте страх проявляется в форме галлюцинаций, т.е. мерещатся белые мыши или призраки - *weiße Mäuse sehen* (букв. видеть белых мышей) – галлюцинировать; *j-d sieht am helllichsten Tage Gespenster* (букв. будто к.-т. видит среди бела дня привидение) – преследуют галлюцинации; в казахском языке - в форме страшилища - *құбыжық көргендей болды* (букв. как будто увидел чудище, у которого один глаз и семь голов).

8) Образность фразеологизмов с представителями мира фауны может строиться на переосмыслении их образа жизни, повадок и поведения.

В немецком и казахском языках символом трусости считается заяц, который при любой опасности спасается бегством. Поэтому в сознании представителей обоих языков образ зайца ассоциируется со страхом: *das Hasenpanier ergreifen* (букв. заячий страх охватил) - пускаться наутек, давать ходу; *einen Hasen im Busen tragen* (букв. носить зайца в груди); *ängstlich wie ein Hase* (букв. трусливый как заяц); *ein Hasenfuß* (букв. заячья лапка);

в каз. *көлеңкесінен қорқан қояндай* (букв. как заяц, который своей тени боится), *тазы қуған қояндай* (букв. как заяц, загнанный борзой).

Заячий страх переносится на человеческую суть посредством самого чувствительного органа – сердца: в немецком языке *ein Hasenherz haben* (букв. иметь

заячье сердце), в казахском языке *қоян жүрек* (букв. заячье сердце) означает иметь заячью душу; быть страшным трусом.

С компонентами-зоонимами поведение человека, испытывающего страх, описывают следующие компаративные фразеологизмы:

в нем. *sich wie der Vogel Strauß benehmen* (букв. вести себя как страус)- прятать голову как страус; *das Herz schlägt wie ein Lämmerschwänzchen* (букв. сердце от страха дрожит как овечий хвост) - испугаться ч.-н., потерять самоуверенность;

- в каз. *аузын бақадай ашырды (ашты)* (букв. открыть рот как жаба); *торға түскен торғайдай* (букв. как воробей, попавший в клетку); *қойнына жылан салып жібергендей ыршыды (шошыды, қорықты)* (букв. испугаться как будто змея попала за пазуху); *шошынған аң сияқты* (букв. как перепуганный зверь) - как загнанный зверь.

9) В основе образности ФЕ, выражающих страх, лежит и религиозная тематика. В немецком языке религиозное отношение к страху проявляется во фразеологизме *j-m wird himmelangst* (букв. кто-л. начинает бояться неба)- жуть берет;

в казахском языке *иманын ұшырды, иманы ұшып кетті* (букв. вера в бога улетела); *иманы қасым болды* (букв. вера в бога пропала)- быть охваченным чувством сильного страха, ужаса - испугаться до смерти.

Страх генетически существует в человеческой душе, и его переживание необходимо, поскольку он является формой защиты от существующих опасностей. Однако каждому народу свойственен свой, особенный «профиль» страха, определяемый целым комплексом культурно-исторических и психологических предпосылок.

В исследуемых языках имеются ФЕ, принадлежащие только одному народу. Каждый язык отражает в них сугубо индивидуальные мироощущение, мировосприятие.

Казахские фразеологизмы самобытны и образны. В казахской языковой культуре слово *жан* переводится как душа, дух человека, жизнь, дыхание. Компонент «жан» играет активную роль в образовании казахских фразеологизмов. Он связан с внутренним психическим миром человека, его переживаниями, настроениями, эмоциями.

Душа человека присутствует в теле и всегда должна быть на своем месте. Если она изменила место своего расположения, значит, что-то нарушилось, произошло. Отсутствие души на естественном месте является плохим знаком для человека. Так, испытание ужаса и страха в казахском языке сравниваются с состоянием, пограничным со смертью: «*жаны көзіне көрінді* (букв. душа показалась в глазах)- свет в рогожку покажется. Этот фразеологизм имеет в своей семантической основе религиозное представление казахского народа о том, что душа человека перед смертью выходит из его тела и, покидая его окончательно, в последний раз показывается ему на глаза в виде летающей мухи» [4, 130].

Человек может оказаться под угрозой гибели, его жизнь висит на волоске- такое значение имеют ФЕ, где душа покидает место своей локации и передвигается по телу, чтобы покинуть его навсегда: *жаны қара бакайына кетті* (букв. душа ушла в черные пятки); *жаны алқымына келді* (букв. душа поступает к горлу); *жаны мұрнының ұшына келді* (букв. душа подошла к кончику носа); *жаны тырнағының ұшына келді* (букв. душа подошла до ногтя); *жаны шыға жаздады* (букв. душа почти покинула тело).

В немецком варианте «страх» воспринимаются как образы нечистой силы (черт, фурия): *wie von Furien gehetzt/ gejagt/gepeitscht*) (букв. как загнанный фуриями)- бежать в диком страхе. В римской мифологии фурии- это разъяренные, злые женщины, богини мщения или *wie der Teufel den Weihrauch (das Weihwasser) fürchten* (букв. бояться ч.-л как черт ладана)- бежать как черт от ладана. Ладан- ароматическая смола, используемая при религиозных обрядах. Считалось, что окуривание ладаном отпугивает нечистую силу.

Таким образом, исследование показало, что образная основа ФЕ семантического поля «страх» в немецком и казахском языках в общем схожа. Объяснением этому служит тот факт, что биологическая природа человечества едина, характер внутренних и внешних

проявления эмоций страха является общечеловеческим и не контролируемым со стороны людей. На страх одинаковым образом реагируют одинаковые части тела человека.

ФЕ, выражающие эмоцию «страх» имеют и этнокультурный характер. Национально-уникальный признак таким фразеологизмам придают характерные для данных культур реалии, традиции, верования.

Список литературы:

1. Изард К.Э. Психология эмоций / Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 2000.- 464 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»)
2. Толковый словарь русского языка. В 4-х т. Под редакцией Д.Н. Ушакова. – М.: ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2000
3. Капышева Г.К. Структурно-типологический подход в исследовании фразеологии. - Усть-Каменогорск, 2012.-149 с.
4. Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений: (казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями). - Астана: ТОО «Білге», 2003,-368 с.

Словари:

1. Бинович Л.Э., Гришина Н.Н. немецко-русский фразеологический словарь Под. Ред. д-ра Малиге-Клаппенбах и К. Агрикола. Изд. 2-е, испр. и доп.М., «Русский язык», 1975.-656с.
2. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік.- Алматы: «Арыс» баспасы, 2007, - 800 б.
3. Wörterbuch der deutschen Idiomatik / hrsg- und bearb- von Günther Drosdovski und Werner Scholze-Stubenrecht.- Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverl., 1992 (Der Duden; Bd. 11), -864с.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ЯЗЫКОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ TEACHING METHODS AND LANGUAGE EDUCATION

ИНТЕГРАЦИЯ МЕДИАПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ПРОЦЕСС ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА: ОПЫТ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Байманова Ляззат Сейтзиевна, Негметова Карина Кайратовна
Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова г. Кокшетау, Казахстан
knegmetova@bk.ru

Аннотация: В статье рассматривается медиапедагогический подход как эффективное средство обучения русскому языку на основе анализа и применения медиатекстов казахстанских журналистов. Раскрываются теоретико-методологические основы медиапедагогики, её значение в формировании языковой и социокультурной компетенций студентов. Представлены результаты экспериментальной апробации методических материалов в образовательной среде колледжа. Подчёркивается значимость медиаграмотности как ключевой компетенции XXI века.

Ключевые слова: медиапедагогика, медиатексты, русский язык, медиаграмотность, социокультурная компетенция, критическое мышление.

The article considers the media pedagogical approach as an effective means of teaching the Russian language based on the analysis and application of media texts by Kazakhstani journalists. The article reveals the theoretical and methodological foundations of media pedagogy, its importance in the formation of linguistic, socio-cultural and media communicative competencies of students. The results of experimental approbation of methodological materials in the educational environment of the college are presented. The importance of media literacy as a key competence of the 21st century is emphasized.

В условиях стремительного развития информационного общества особую актуальность приобретает медиапедагогика — новое направление в образовательной практике, ориентированное на формирование у обучающихся навыков осознанного восприятия, критического анализа и продуктивного использования медийной информации. В особенности это касается преподавания русского языка в многонациональной среде Казахстана, где особую ценность представляет использование медиатекстов отечественных журналистов — как инструмента обучения, так и формирования социокультурной идентичности.

Трансформация традиционной модели обучения требует внедрения инновационных подходов, сочетающих классическую методику с элементами цифровой среды. Медиатексты выступают в роли дидактического материала, который приближает образовательный процесс к реальным информационным потокам, формирует мотивацию и развивает компетенции, необходимые для полноценной коммуникации в современном обществе.

Целью настоящей статьи является теоретическое и практическое обоснование эффективности медиапедагогического подхода в преподавании русского языка на материале медиатекстов казахстанских журналистов. Задачи статьи включают анализ современных методик, разработку и апробацию комплекса упражнений, а также оценку влияния медиапедагогики на формирование языковой и социокультурной компетенций студентов колледжа.

Современное языковое образование развивается в условиях постоянных технологических и социокультурных изменений. Возникает необходимость не только обучать языку как системе, но и формировать у студентов умения адаптироваться к сложной информационной среде. В этом контексте медиапедагогика становится неотъемлемой частью методики преподавания языка, обеспечивая развитие критического мышления, медиаграмотности и коммуникативной компетентности [1, с. 23].

Медиапедагогика определяется как область педагогики, исследующая закономерности освоения и создания медиатекстов, взаимодействия с информацией в различных формах — текстовой, аудиовизуальной, цифровой [2, с.3]. Она включает как анализ существующих медийных материалов, так и создание собственных медиапродуктов. Основной акцент медиапедагогики — формирование медиакомпетентности, способности осмысленно работать с информацией, отличать достоверные источники от манипулятивных, формировать собственную точку зрения.

В контексте преподавания русского языка медиапедагогика позволяет включать в процесс обучения тексты, близкие к интересам студентов, современные по тематике и стилистике. Это усиливает мотивацию и делает изучение языка более осмысленным и продуктивным. Умение анализировать медиатексты включает в себя не только понимание лексико-грамматических структур, но и культурного кода, заложенного в тексте.

Развитие медиапедагогики как научного направления активно происходит в последние десятилетия. Исследования Е.Вартановой, И.Жилавской, А.Колобова и других авторов демонстрируют высокую результативность медиаобразования как способа формирования устойчивых навыков восприятия и анализа информации. ЮНЕСКО подчеркивает необходимость включения медиаобразования в систему общего и профессионального образования как средства формирования информационной культуры.

Медиатексты — важнейший инструмент медиапедагогики. Они представляют собой тексты, созданные в журналистской, аналитической, художественной, визуальной и мультимедийной формах, отражающие актуальные проблемы современного общества. Работа с такими текстами на занятиях по русскому языку позволяет не только изучать язык, но и осваивать способы критического мышления, характерные для современной информационной эпохи.

Критическое мышление является одной из ключевых компетенций XXI века [3, с.27]. Обучающиеся должны не просто воспринимать информацию, но и уметь её анализировать, выявлять манипуляции, отличать факты от мнений, оценивать достоверность источников. Медиатексты являются идеальной платформой для развития этих навыков, поскольку они по своей природе содержат оценочные суждения, интерпретации, стилистические приёмы убеждения и воздействия.

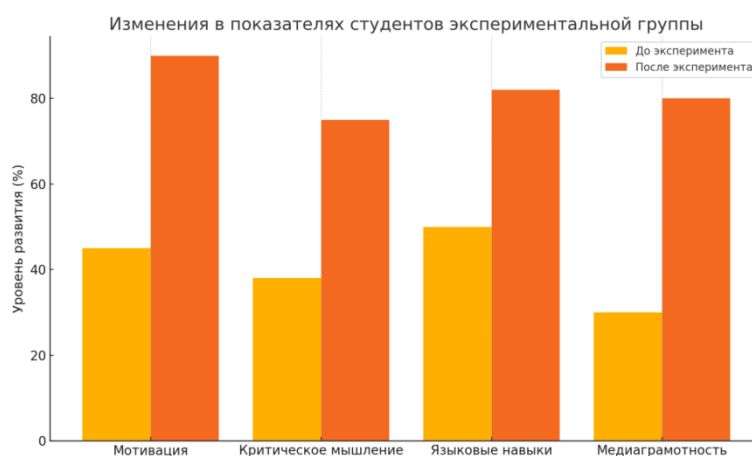
Медиаграмотность в контексте языкового обучения представляет собой совокупность навыков, включающую умение читать и интерпретировать медиатексты, распознавать скрытые смыслы и идеологические позиции, понимать структуру и функции различных жанров, а также создавать собственные тексты с использованием соответствующих стратегий и приёмов.

Использование медиатекстов казахстанских журналистов позволяет интегрировать обучение языку с изучением культурных и социальных реалий страны. Такие тексты актуальны, вызывают интерес у студентов и одновременно служат источником обогащения словарного запаса, отработки грамматических структур, развития навыков письменной и устной речи, например: репортажи, интервью, аналитические статьи, блоги.

Реализация медиапедагогического подхода в преподавании русского языка требует чёткого планирования и поэтапного внедрения. Методика, предложенная в рамках данного исследования, включает три основных этапа: подготовительный, основной и заключительный [4, с.147]. Подготовительный этап включает отбор медиатекстов, соответствующих уровню подготовки студентов, определение целей и задач конкретного занятия, а также разработку заданий и упражнений, направленных на понимание, анализ и творческую переработку информации. В качестве медиатекстов использовались материалы из актуальных публикаций казахстанских СМИ, таких как *Nur.kz*, *Time.kz*, *Astana Aqshamy*, а также тексты авторов *Юлии Абрамовой*, *Ксении Евдокименко*, *Байкенже Нурлата*. При выборе материала предпочтение отдавалось темам, близким к интересам молодежи: общественные изменения, культурные события, волонтерство, экология, образование. Основной этап занятий строится на принципах коммуникативного подхода (дискуссии, диалоги, интервью), взаимодействия (работа в парах и группах), проектной деятельности (создание собственных медиапродуктов), а также контекстного обучения, предполагающего анализ текста в его культурной и социальной рамке. Примеры заданий включают: выявление ключевой идеи и позиции автора, выделение эмоционально-оценочной лексики, определение жанра и стиля, составление плана рецензии на текст, моделирование интервью с автором статьи. Заключительный этап предполагает проведение рефлексии с обсуждением трудностей и достижений, оценку результатов работы студентов по таким критериям, как понимание содержания, грамматическая точность и выразительность, а также представление собственных медиапроектов, например, в форме презентации, эссе или видеорецензии. Таким образом, методика предполагает не только пассивное восприятие медиатекстов, но и активную продуктивную деятельность, направленную на формирование медиакомпетентности и языковых навыков одновременно [5, с.83].

Эксперимент по внедрению медиапедагогического подхода в процесс преподавания русского языка проводился на базе Многопрофильного колледжа

гражданской защиты города Кокшетау. В исследовании приняли участие 60 студентов первого и второго курсов, которые были разделены на две равные группы: экспериментальную и контрольную. Экспериментальная группа (30 человек) обучалась по специально разработанной методике, включающей использование медиатекстов казахстанских журналистов. Контрольная группа (также 30 человек) занималась по традиционной программе без активного применения медийных материалов. Перед началом обучения было проведено анкетирование студентов для определения исходного уровня мотивации, критического мышления, языковых навыков и медиаграмотности. На подготовительном этапе были отобраны актуальные медиатексты казахстанских СМИ, соответствующие интересам студентов и их уровню владения языком, а также разработан комплекс упражнений на основе этих текстов. Основной этап эксперимента длился восемь недель. Студенты экспериментальной группы регулярно работали с медиатекстами, выполняли задания на анализ, участвовали в обсуждениях, создавали собственные медиапроекты. Особое внимание уделялось развитию навыков интерпретации, распознаванию идеологических позиций и оценочной лексики, а также выработке собственного отношения к прочитанному материалу. Образовательный процесс строился на принципах коммуникативности, интерактивности и проектной деятельности. По завершении курса было проведено повторное анкетирование, анализ письменных и устных работ, а также защита медиапроектов. Результаты показали значительное улучшение по всем ключевым параметрам. Уровень мотивации вырос с 45% до 90%, показатели критического мышления увеличились с 38% до 75%. Языковые навыки, включая лексическую насыщенность, грамматическую точность и структурированность высказываний, улучшились с 50% до 82%. Особенно яркий рост наблюдался в области медиаграмотности: до начала эксперимента соответствующие навыки демонстрировали лишь 30% студентов, после — уже 80%.

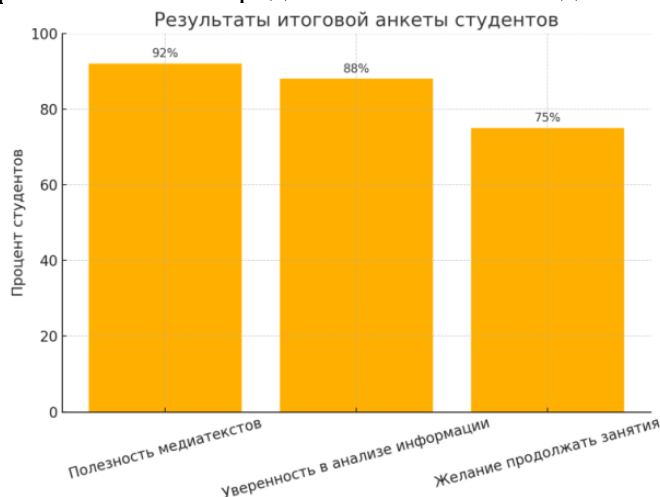
Результаты эксперимента:

- Повышение мотивации.** Большинство студентов отметили, что занятия с медиатекстами интереснее традиционных форматов.
- Развитие критического мышления.** Более 70% респондентов начали осознанно задавать вопросы к содержанию текста, отличать мнение от факта, выявлять манипуляции.
- Развитие языковых навыков.** Улучшение в письме и устной речи: разнообразие лексики, точность выражений, структурированность высказываний.
- Формирование медиаграмотности.** Студенты научились анализировать источники, распознавать жанры, создавать медиатексты — от рецензий до интервью.

Итоговая анкета показала, что:

- 92% студентов считают медиатексты полезными для изучения русского языка,

- 88% отметили повышение уверенности в анализе информации,
- 75% выразили желание продолжать занятия в подобном формате.

Медиатексты казахстанских журналистов обладают рядом достоинств: они актуальны, близки к реалиям студентов, содержат богатый культурный контекст [6, с.26]. Их использование позволяет сочетать развитие языковой и социокультурной компетенции, что особенно важно в поликультурном пространстве Казахстана.

Анализ эффективности применения медиатекстов в обучении показал их значительное влияние на различные аспекты образовательного процесса. Прежде всего, отмечается выраженный мотивационный эффект: студенты активно вовлекаются в занятия благодаря актуальности и реалистичности рассматриваемых тем. Медиатексты обладают высокой лингвистической ценностью, поскольку включают современную лексику, стилистические особенности и речевые клише, характерные для живого русского языка. Кроме того, работа с медиаматериалами способствует развитию критического мышления — тексты становятся основой для анализа, дискуссий и аргументированного выражения собственного мнения. Важным результатом является и расширение социокультурного понимания: через язык студенты осваивают нормы, ценности и культурный контекст страны, что усиливает их коммуникативную компетенцию. Таким образом, медиатексты не только усиливают лингвистический аспект обучения, но и формируют гражданскую позицию, этическое восприятие, информационную гигиену [7, с.98]. Проведённое исследование подтверждает эффективность медиапедагогического подхода в обучении русскому языку. Использование медиатекстов казахстанских журналистов позволяет студентам не только развивать языковые навыки, но и формировать медиаграмотность, критическое мышление, социокультурную компетентность. Это особенно важно в условиях цифровизации образования и глобализации информационного пространства.

Таким образом, эксперимент подтвердил высокую эффективность медиапедагогического подхода в преподавании русского языка. Использование медиатекстов не только усилило мотивацию обучающихся, но и способствовало развитию критического мышления, языковых умений и медиакомпетентности, что делает данную методику перспективной для внедрения в колледжах и вузах Казахстана, способствуя не только обучению, но и воспитанию осознанного, критически мыслящего гражданина.

Список использованной литературы:

1. Жилавская И.В. Медиапедагогика: теоретико-методологические основы, 2020 г., 110 с.
2. Кулагина Ю.А. Педагогика медиаобразования: теория и практика, 2017 г., 18 с.
3. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers 2011 г., 192с.
4. Текучев А.В. Методика преподавания русского языка 1980 г., 413с.
5. Решетникова В.В. Работа с текстами СМИ на уроках русского языка 2021 г., 236 с.
6. Яцкевич Е.А. Формирование коммуникативной компетенции средствами медиатекста, 2020 г., 115 с.
7. Максимова Г.П. Медиаграмотность и педагогика: современные вызовы, 2021 г., 176 с.

ӨЛЕҢ ҰЙҚАСЫ – ӨЛЕҢДІ КӨРКЕМДЕУ АМАЛДАРЫНЫҢ БІРЕУІ ҒАНА

Бекқожа Жылқыбекұлы

филология ғылымдарының кандидаты

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

e-mail: bekhoja_astana@mail.ru

Түйіндеме: Өлеңтану саласында ұйқастың көркемдік мәні мен ырғақтық міндетін өлең тақырыбынан айқын ажырата алмағандығымыз себепті, бұдан бұрынғы өлеңтану ғылымында алжасу мен қателіктерге бой алдырдық. Ұйқасқа түскен шумақтардың бәрін бірдей өлең деп есептедік. Бұл ғылыми еңбек тақпақтар мен сарынды өлеңдердің ерекшеліктеріне ұйқас негізінде нақтылы талдау жүргізіп, ұйқастың ойды тақпақтап жеткізу тәсіліндегі ырғақты да сазды көркемдеу амалы екендігін бұлтартпас дәлел-пәкіттермен айқындап береді.

Түйінді сөздер: Өлең, тақпақ, ұйқас, сарынды өлең, дарынды өлең, ойды жеткізу тәсілі.

Resume: In the previous science of poetry there were mistakes, because in the field of poetry we could not clearly distinguish the artistic meaning of rhyme and the function of rhythm from the theme of the poem. All rhymed lines were equally considered poems. This scientific work contains a detailed analysis of the features of poems and melodic poems on a rhythmic basis and provides compelling evidence that in the process of conveying the ideas, the rhythm in poems is a method of rhythmic and musical art.

Keywords: a poem, a verse, a rhyme, a melodic poem, a talented poem, a way to convey an idea.

Аннотация: Ранее в науке о поэзии были допущены ошибки, поскольку в области стиховедения мы не могли четко отличить художественный смысл рифмы и задачи ритмики от темы стихотворения. Все рифмованные строки одинаково считали стихотворениями. Эта научная работа содержит подробный анализ особенностей стихов и мелодичных стихотворений на основе рифмы и предоставляет убедительные доказательства того, что ритм в стихотворениях при донесении мысли - это метод ритмического и музыкального искусства.

Ключевые слова: Стихотворение, стих, рифма, мелодичное стихотворение, одаренный стих, способ передачи идеи

Әдебиеттанушы Әбділда Тәжібаевтың: «Ұйқас - ақынның өзі, оның ойы, сезімінің жанды толқыны, ауыр еңбектің жемісі» [1, 303] дегені секілді ұйқас ақынның “жеңілдің астымен, ауырдың үстімен” жүруін көтермейтін, өлеңнің ішкі жан дүниесімен тікелей байланысып жататын күрделі құрылым. Академик Зейнолла Қабдолов айтқандай: «Ұйқас - өлеңнің сыртқы түріне ғана емес, ішкі сырына тікелей қатысты нәрсе, яғни өлеңнің сыртқы сұлулығы үшін ғана емес, ішкі жылуы, қызуы үшін де ауадай қажет нәрсе» [2, 278]. Сол себепті ұйқасқа түскеннің бәрін бірдей өлең санайтын қарабайыр көзқарастың дұрыс емес екендігін, «ұйқасқа түсіріліп, буын саны түгелденіп, бір ырғақта оқылатын дүниенің бәрі өлең емес» [3] деген пікірді тағы бір рет дәлелдейді. Сондықтан біз өлең ұйқасына өлең анықтамасы тұрғысынан емес, қайта өлеңнің өзекті ерекшеліктерін құрайтын сан қырлы көркемдегіш құралдардың тек біреуі ғана деп қарауымыз керек. Сол тұрғыда қазіргі қазақ өлеңіндегі ұйқас туралы жаңсақ түсінікке өзгеріс енгізу қажет болып отыр. Яғни біз ұйқасты баяндау, пайымдау, суреттеу, лирика секілді ойды ойға жеткізудің бір тәсілі ретінде қарастырғанымыз жөн секілді. Бұған мысал ретінде ұйқаспен жымдасып келетін мақал-мәтелдер мен жұмбақтарды және тақпақтарды сонымен бірге тақпақтың айналасында жүрген сарынды өлеңдерді көлденең тартуға болады.

Ынтымақсыз елді ұрысы билейді.

Ынтымақты елді дұрысы билейді.

Тірлік басқа болса да, тілек бір.

Бармақ басқа болса да, білек бір.

Итпен ит ырылдасса, тамағының тоқтығы.

Жігітпен жігіт қырылдасса, ынтымағының жоқтығы.

Жері азған елде тоқшылық болмайды.

Ері ынтымақты елде жоқшылық болмайды - деген секілді мақалдардағы ұйқастар ойды белгілі дәрежеде тақпақтап бейнелеуге жетелеп тұр. Егер бұл мақалдардағы ұйқастарды алып тастайтын болсақ, онда мақалдар өзінің өміршендігінен айрылылады. Тіпті, олар пайымдау сипатындағы құрмалас сөйлемге өзгеріп, оқырманға немесе тыңдарманға ешқандай әсер ете қоймайды. Сөзіміз дәлелді болу үшін мына бір мақалдың ұйқасын өзіне мәндес сөздермен алмастырып, одан соң оқып көрейік.

Ынтымақсыз елді ұры-қары билейді.

Ынтымақты елді адамгершілігі мол, білімді адам билейді,- дейтін болсақ, онда бұл мақал мақал емес, екіншісі бірі айта білетін әдеттегі пайымдауға айналып қалады. Сондықтан бұл арадағы ұйқас ойды ойға тақпақтау арқылы жеткізіп тұрған тасымалдаушы тәсіл екендігін аңғарамыз. Сол секілді мына бір жұмбақта да ұйқас ойды тақпақтап бейнелеуші тәсіл ретінде көзге түседі.

Күндіз жатып, түнде ұшып,

Жерден тышқан аулайды.

Болмаса ғой біз тұмсық,

Мысықтан бір аумайды (үкі) [4, 215].

Бұл жұмбақтағы «түнде ұшып, біз тұмсық немесе аулайды, аумайды» қатарлы ұйқастарды алып тастап, оны қара сөзге айналдыратын болсақ, онда ол баяндау тәсіліндегі сөйлемдер тізбегіне айналып қалады да, оның мазмұнында ешқандай өзгеріс болмайды. Тек тақпақтық қасиеті жоғалады. Ойды ойға тақпақтап жеткізу тәсілінен баяндау тәсіліне ауысады.

Асың, асың, асыңа,

Береке берсін басыңа!

Бөденедей жорғалап,

Қырғауылдай қорғалап,

Қыдыр келсін қасыңа!

Сенен байлық өтпесін,

Тәңірі берген берекең

Тепкілесе кетпесін.
Желіңнің екі шетіне,

Тай шаптырса жетпесін! – деп келетін бұл батаны да ұйқастан айырып тастасақ, «асыңа береке берсін, Қыдыр ата қасыңа келсін, байлық сені айналып өтіп кетпесін, Тәңір берген берекең біреу зорлық көрсетсе де, сенен алыстамасын, биебауыңның желісі ұзын болын, құлын-тайың көп болсын» деп келетін ниет пен тілекті білдіретін дастарқан басындағы тілек немесе тост сипатындағы қарасөз шоғырына айналып қалады да, баталық беделін жоғалтады. Сөйтіп бұл батаның да ұйқастың тақпақтау тағылымымен қатысты екендігін аңғарамыз.

Келеді ұшып бір топ қаз,
Суалып көлі болып саз.
Ескі жерге оралмақ,
Мұны білмей жалғыз қаз.
Есенсіз бе, жүз қаз,
Деді келіп бір қаз.
Мойнын бұрып бастаушы,
Білдірді оған былай наз.
- Топқа тағы осындай
Жетпей түр ғой қосылмай.
Оның және ширегі,
Болсын жарты керегі.
Өзің жалғыз кезіккен,
Қосыларын сезіп пе ем?!
Бәрін бірге жинайық,
«Жүз» атауын сайлайық,
Қанша едік баста біз?
Деп Сізді де қинайық.

«Жүз қаз» есебі деп аталатын, жауабы 36 қаз болып шығатын қазақтың бұл кара есебі де былай қарағанда өлең. Алайда оның мазмұны ой жүгіртіп, есептеуді талап ететін кәдімгі есеп. Оның пішініндегі ұйқас, ырғақтарына қарап, бұл әдемі өлең десек дұрыс бола ма? Әрине, дұрыс болмайды. Өйткені бұл есептік «өлеңде» бейнеленген мазмұн басты орында тұр. Өлең түрі сол мазмұнды бейнелеп көрсету үшін қызмет атқарып отырғандығы анық. Сондықтан «Жүз қаз» есебі атты бұл халық туындысы ойды бейнелеу барысында баяндау сипатында емес, тақпақтау тәсілін пайдаланып отырғандығы белгілі деуге болады.

Енді «Күшігім» деп аталатын балаларға арналған мына бір тақпақты оқып көрейік:
Есті менің күшігім,
Жатырқауды білмейді.
Мазасын ап кісінің
Құр бекерге үрмейді.

Тыныш жат деп орнында,
Қойғам оған тапсырып.
Ал бұзақы болдың ба,
Күтпе одан жақсылық [4, 200].

«Жатырқауды бімейтін менің ақылды күшігім елдің мазасын алып бекерден-бекер үрмейді. Мен оған үйшігіңде тыныш жат деп тапсырма беріп қойғанмын. Егер сен бұзақылық істесең, ол сені қауып алады» – деген ойды ойға жеткізіп тұрған екі шумақ тақпақты барлық ұйқасынан айыратын болсақ, онда бір шоғыр қарасөз қатары туындайды да, бұл тақпақ тақпақ емес, әңгіме желісіне айналып қалады. Сөйтіп тақпақтау құрылымды ойды ойға жеткізу пішіні баяндау тәсіліндік әңгімеге айналады. Жылпы «балалар

поэзиясындағы өлең – балаларға арнап жазылатындықтан идеясы тәрбиелік мақсатқа негізделетін, поэзиялық формадағы көркем шығарма. Балаларға арналған өлең лирикалық мазмұнмен ғана шектелмейді, қажет болған жағдайда эпикалық, драмалық сипаттарда еркін қолданыла береді. Негізгі ерекшелігі – поэзиялық формада берілген көркемдік мазмұнның қандайда бір тәрбиелік мақсатқа қызмет етуі» [5, 90]. Сол себепті балаларға арнап жазылған өлеңдердің денін тәлім-тәрбиелік мәні бар тақпақтар құрайды. Ал тақпақ дегеніміз ырғақ пен ұйқасты ойды бейнелеу тәсілі негізінде пайдаланатын әрі көркемдік амал ретінде қолданатын «поэзиялық форма» екендігі бізге жасырын емес.

Бұл ойымызды одан ары дәлелдеу үшін Тоқтарәлі Таңжарықтың «Мазасыз түн» атты мына бір өлеңіне назар аударып көрейік.

Шошимын түсіме еніп,
Дәруіштердің сараң ғұмыры.
Ұйықтайды жанарымның ішіне еніп,
Әлемнің бар қараңғылығы.

Қиялдың жүйрік атымен
Барып кеп балашағыма.
Түнеріп тағы да отырам
Бал ашып болашағыма.

Бастайды мені ойға сан
Батқан құндыз – күн.
Тағдыры жайлы толғатам
Аққан жұлдыздың.

Қашан бір осы тұманнан
Айығар алап.
Жетім жер үшін мұңаям,
Айыма қарап...

Сиқырлы самал өсегін
Таратқан лезде.
Талықсып қалғып кетемін
Таң атқан кезде [6, 20-21].

Бұл өлеңдегі лирикалық меннің түсіне дәруіштердің сараң ғұмыры кіріп, әлемнің бар қараңғылығы жанарының ішіне ұялап, ұйқыға басып, қиялдың жүйрік атына мініп, балалық шағына барып-келіп жүреді де, болашақ өмірі үшін өзіне өзі бал ашып, түнеріп отырады. Батқан күн ой шұңетіне жетелеп, аққан жұлдыздың тағдыры жайлы ой толғап, қиял қызығына еріп, толғатып отыратын лирикалық мен айналам тұманнан қашан айығады екен деп, аспандағы Айға қарап, жетім жердің тағдыры үшін мұңайып отырып, таңғы самал өсек айтып, өрлі-қырлы шақылаған кезде барып талықсып, қалғып кетеді. Аталмыш өлеңдегі ұйқастарды алып тастап, қарасөзге айналдырған кезде де, ол өзінің өлеңдік қасиетін жоғалтпай тұрғандығы бізді таңдандырмай қоймайды. Ондағы «Дәруіштердің сараң ғұмыры», «Әлемнің бар қараңғылығының ақын жанарының ішіне еніп ұйықтауы», «Қиялдың жүйрік атымен балалық шағына саяхаттап, барып келуі», «Болшағына бал ашып, түнеріп отыруы», «Батқан Күн мен аққан Жұлдыз тағдырының лирикалық менді ой-толғам иіріміне бастауы», «Жетім жер тағдыры үшін Айға қарап, мұңаюмен бірге айналаны бұркеген қалың тұманнан қашан құтылатындығы жайлы енжарлығы», «Сиқырлы самалдың өсек таратуы» сынды жан дүниенің ойран-топыр арпалысынан соңғы «Лирикалық меннің қалғып кетуі» қатарлы суретті де көркем образды көріністердің бәрі де бұл өлеңнің тек ұйқас құдіретімен кеуде керіп тұратын тақпақ немесе

сарынды өлең еместігін айқын дәлелдеп тұр. Өйткені өлеңнің тұтас тұлғасында «түсіме еніп, ішіне еніп, сараң ғұмыры, қараңғылығы» деген секілді ұйқастардан тыс эпитет, кейіптеу сынды ойды ойға көркемдеп жеткізетін көркемдеу амалдары нақтылап айтқанда стилистикалық бойлаулар барынша ұтымды қолданылған. Бұдан тыс өлең құрылымының логикалық қисындылығы мен лирикалық меннің айтар ойын төте айтпай, суретті елестердің емеуріні арқылы бүкпелеп жеткізуі де оқырманның ойынан шығып отыр. Бұл өлеңнің сыртқы кескін-келбетінің ырғақты бояуы болған ұйқас қана емес, ішкі иірімі аясындағы өзара жымдасқан ойды көркемдеп жеткізудің көп жақтылы амалдары да жұдырықтай жұмылып, өлеңнің дарынды өлең болуына қолғабыс еткендігі белгілі болып отыр. Сөйтіп өлең бір ғана ұйқас емес, көп жақтылы көркемдеуіш амалдардың туындысы екендігін ойға салып тұрғандай түйсік береді. Сондықтан өлең өнерін тек ұйқастың уысына ғана тастап беру көркем әдебиеттегі түршілдіктен басқа еш нәрсе емес деп айтуға болады.

Қазіргі қазақ өлең өнерінде түршілдік белең алып отырған бүгінгі күнде дарынды өлең мен сарынды өлеңнің аражігін ажырата білу өлеңтанудың ең басты түйіндерінің бірі болып отырғаны бізге жасырын емес. Өйткені «ақынның суреткерлік дәрежесі мен сөз қолдану мәдениеті де, оның шығармаларының көркемдік сипаты да қолданылған сөздердің жалаң сандық молдығынан емес, ішкі ой сұлулығын бедерлік үйлесімді сөз асылын сұрыптап, талғап қолдана білуі арқылы танылады» [7, 170]. Сол себепті жоғарыда біз тілге тиек етіп отырған өлең дарынды өлеңге тән өзіндік қағидаларды сақтамаған болса, онда ұйқастарынан айрылған кезде-ақ ол сарынды өлеңге айналып шыға келген болар еді.

Әпкетайым әкемнің қарындасы,
Ерке ініңнің сәлемін қабылдашы.
Көп болды, - деп, - ат ізін салмағалы,
Отырсың ба үйінде балыңды ашып?
Інің едім өзіңе бауыр басқан,
Біздің үйде жүрсің бе ауырмастан?
Самарханнан жолдадым осы хатты.
Оқып жүрмін гүлдей боп сәуір ашқан.

Өзіңді мен анамнан кем көрмеймін,
Кісіні кемсіткенді жөн көрмеймін.
Басынып бәзбіреудің бетіне кеп,
Ауыр сөз айтуына жол бермеймін.
Тілерім, әпкетайым, ұзақ ғұмыр,
Жүре бергін жасарып жерге жұмыр.
Тырнаққа зар өттім, - деп өкінбе тек,
Перзенттерім өзіңнің балаң боп тұр [8, 76].

«Әпкеме хат» атты бұл өлеңді әрең зорға оқып болып, бірден бұл өлең емес дейтін болсақ, онда өлең иесі немесе кез келген бір оқырман бұл төрт шумақ неге өлең емес? - деген сұрақты қоюы әбден мүмкін. Өйткені олар ондағы «қарындасы, қабылдашы, балыңды ашып» деген секілді ұйқастарды көлденең тартып, оның өлең екендігін дәлелдеуге тырысатындығы сөзсіз. Біз ең алдымен бұл өлеңде ұйқастан басқа көрем суреттік бейнелер мен образды көріністердің ұшқыны бар ма деген сұрауға жауап іздейтін болсақ, онда бұл өлеңнің бойынан «Отырсың ба үйінде балыңды ашып?» деген сынды астарлы сөйлемнен тыс, «Оқып жүрмін гүлдей боп сәуір ашқан» деген теңеуі бар сөйлемнен басқа ешбір суретті немесе бүпелеу сынды көркемдік тәсілді кездестіре алмаймыз. Сол себепті «Жүре бергін жасарып жерге жұмыр» деген секілді грамматикалық қателігін ескермеген күннің өзінде, біз бұл өлең тек ұйқасқа сүйеніп өлең болып тұр деген

қорытындыға келеміз. Жоғарыдағы өлеңді әуелдегі әдетіміз бойынша әрбір шумағын ұйқастан айыратын болсақ, оның ойды ойға жеткізудің қандай бейнелеу тәсіліне айналатындығы ешкімге жасырын емес. Сол байағы баяндау негізіндегі «Ерке ініңнің сәлемін қабылдашы» немесе «Тілерім, әпкетайым, ұзақ ғұмыр» деген секілді талап-тілек пен «Өзіңді мен анамнан кем көрмеймін, адамды кемсіткенді дұрыс санамаймын» деген сияқты меннің өз пікірі мен түсінік, түйсігі ғана жалпы төрт шумақтың өне бойын жаулап алған. Өлеңде көзге түсетін көркемдік бейне мен образды ойнақылық жүлгесі мүлде жоқтың қасы. Бұл өлеңнің қара сөзбен жазатын жай хаттан айырмашылығы тек ұйқастар тізбегі мен ырғақтық желінің болуы ғана. Ұйқас бұл арада кең мағынада ойды ойға жеткізу тәсілі болып табылатын тақпақтау тәсілін меңзеп тұрса, ал тар мағынада ойды көркемдеп жеткізетін теңеу, кейіптеу, шендестіру қатарлы тілді көркемдеу амалдары қатарында көзге түсіп отыр. Сондықтан аталмыш өлең ойды ойға жеткізіп берудің баяндау, пайымдау, суреттеу, сезімдік толам немесе лирика секілді бұдан бұрын ойымыздан қағыс қалып жүрген, солармен терезесі тең дәрежеде тұратын тақпақтау тәсілі негізінде жазылған өлең екендігін бірден аңғаруға болады. Өйткені «хат өлең – арнау өлеңнің бір түрі. Қазақ өмірінде өлеңмен хат жазысу ертеден орын алған. Кейін бұл үлгі поэзияға келді. Абайдың «Мен сәлем жазамын» деп басталатын өлеңі хат өлең үлгісінде берілген» [9, 221] өлең екендігі бәрімізге белгілі.

Бұдан тыс қазір қара сөзбен жазылған дүниелер немесе прозалық шығармаға арқау болатын ауқымды оқиғаларды ұйқаспен көмкеріп, ырғаққа түсіріп, тақпаққа айналдыру ауқымы өлең шығармашылығы есептеліп, жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап кетті. Мысал үшін Абайдың отыз бірінші қара сөзін тақпаққа немесе сарынды өлеңге айналдырған Серхан Маликтің «жасампаздығына» назар аударып көрейік:

Естігенді ұмытпасқа төрт амал бар:
Әуелі, көкіректе бекітіп байлау болар.
Екінші, есті, көр, үлгі алып, ынталан,
Үшінші, қайта ойланып қойсаң жарар.

Төртінші, ой кеселден сақтаныңыз,
Кез болса салынып қалма жалғыз.
Ақыл мен ғылымды тоздыратын,
Күлкішіл, салғырттық, бұл – уайымсыз.

Бұл өлең жолдарынан оқырманның қалай эстетикалық ләззат алатындығын өз басым білмей-ақ қойдым! Сөз саптауы тұрмақ ұйқастары да жөнді қиыспай тұрған бұл екі шумақты өлең деп тану өлең өнерін қорлаудан басқа ешнәрсе емес. Тармақтарға бөліп, «бар», «лар», «ар» немесе «сақтаныңыз», «жалғыз» және «уайымсыз» деген аш ұйқастарынан басқа сөз-сөйлемдері Абайдың «қара сөздерінен» не айырмашылығы бар?!

Ұйқас пен ырғаққа түскеннің бәрі де өлең болатындығын да жоққа шығара алмаймыз. Алайда жалпы қазақ өлеңін оқырманның эстетикалық қабылдау түйсігі негізінде сарынды өлең және дарынды өлең деп екі топқа бөлетін болсақ, онда бұл өлең дарынды өлең емес, сарынды өлең болып шығады. Өйткені онда ұйқас пен ырғақтан басқа тіл суреткерлігі мен көркем образдылыққа тән ақындық шеберліктің ешқандай бір белгісі көрінбейді. Одан ұйқастың ұлылығы мен ырғақтың сазды сарынын ғана аңғарамыз да, аталмыш өлеңдегі ой-тұжырымды жан сезіммен емес, ақыл-парасаттық таныммен бойға сіңіреміз. Сол себепті бұл өлең ойды ойға жеткізудің қарапайым тәсілдері болған баяндау, түсіндіру, пайымдау, толқу (лирика), ынтығу секілді ойды ойға жеткізудің көркем тәсілдері суреттеу, бүкпелеу қатарлылармен тең тұратын тақпақтау тәсілін қолдана отырып, Абайдың пайымдау негізінде жазылған ой-тұжырымын ойды тақпақтап бейнелеу тәсіліне көшіріп, оқырманға жеткізіп отырғандығы белгілі. Сондықтан оны дарынды өлең деп есептеуге болмайды. Сарынды өлең деп айтуға болады. Өйткені сарынды өлеңдер ойды ойға жеткізуде тақпақтау тәсілін қолданып, дүниеге келеді де, өз міндетін ақылдық таным деңгейінде орындайды.

Қысқасы, біз жалпы өлеңтану саласында ұйқастың көркемдік мәні мен ырғақтық міндетін айқын ажырата алмағандығымыз себепті, бұдан бұрынғы өлеңтану саласы бойынша өлең түсінігінде алжасу мен қателіктерге бой алдырдық. Ұйқасқа түскен шумақтардың бәрін бірдей таңдаулы өлең деп есептедік. Сөйтіп тау да, бау да, шөгір де, шөңке де өлеңге айналып, өлең деген қасиетті қара шаңырақтың бет-беделі құлазы бастады. Екіншісі, егіздің сыңары ақын деген атаққа ие болып шыға келді де, тақпақтар мен сарынды өлеңдердің дәурені жүріп, дәм-татусыз өлең жинақтарының алапайы өлең өлкесінде асыр салып, оқырмандардың эстетикалық қабылдау түйсігін бүлдірді. Енді біз бұл мәселеге өлеңдегі ұйқас шеңберіндегі осы бір назариялық негіз бойынша көз жүгіртетін болсақ, онда бұл мәселе дұрыс шешімін табады деген ойдамыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. - Алматы: 1960. - 487 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 352 б.
3. Әлім А. //Қазақ әдебиеті. 2001. 19 қаңтар. - 4 б.
4. Қалиұлы С. Біз шадыман баламыз: Өлеңдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегі өлеңдер, поэмалар. – Алматы, «Өнер 21-ғасыр» қоғамдық қоры, 2013. – 384 б.
5. Бүгінгі әдебиеттану: жанр және көркемдік ізденіс (ұжымдық манаграфия). – Астана: ЕҰУ, 2017. -336 б
6. Тоқтарәлі Таңжарық. Түн парактары. Өлеңдер. - Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2008. – 64 б.
7. Арыққарақызы Е. Моңғол қазақтары поэзиясы және ақын Кәкей Жаңжұнұлы, зерттеу. Ақотау баспасы, -Алматы: 2009. - 208 б.
8. Рахматолла Мұхитдинов. Жүзім бағы: Жыр жинағы. –Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007. -112 бет
9. Әдебиет терминдерінің сөздігі. - Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 б.

УДК 811.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ- ИНОСТРАНЦЕВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

ОРЫС ТІЛІН ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРГЕ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАРЫ

MODERN APPROACHES TO THE FORMATION OF LINGUOCULTURAL COMPETENCE IN FOREIGN STUDENTS IN THE PROCESS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

Буженова Гульзара Касымовна, Мукашева Акбота Омиржановна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова
buzhenova65@mail.ru, muk-ak-om@mail.ru

Буженова Гульзара Касымовна, Мукашева Акбота Омиржановна
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
buzhenova65@mail.ru, muk-ak-om@mail.ru

Buzhenova Gulzara Kasymovna, Mukasheva Akbota Omirzhanovna

Аннотация: Мақалада орыс тілін шет тілі ретінде оқытуда мультимедиялық технологияларды қолдану қарастырылады. Мотивацияны арттыруға, тілдік дағдыларды жақсартуға және зерттелетін тіл мәдениетіне тереңірек енуге ықпал ететін интерактивті әдістерді біріктіру арқылы шетелдік студенттердің лингвомәдени құзыреттілігін дамытуға ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: орыс тілі шет тілі ретінде, мультимедиялық технологиялар, виртуалды экскурсиялар, цифрлық білім беру ресурстары, лингвомәдени құзыреттілік.

Аннотация: В статье рассматривается использование мультимедийных технологий в преподавании русского языка как иностранного (РКИ). Особое внимание уделяется развитию лингвокультурологической компетенции иностранных студентов через интеграцию интерактивных методов, способствующих повышению мотивации, улучшению языковых навыков и более глубокому погружению в культуру изучаемого языка.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, мультимедийные технологии, виртуальные экскурсии, цифровые образовательные ресурсы, лингвокультурологическая компетенция.

Annotation: The article discusses the use of multimedia technologies in teaching Russian as a foreign language. Special attention is paid to the development of linguistic and cultural competence of international students through the integration of interactive methods that enhance motivation, improve language skills and deeper immersion in the culture of the language being studied.

Keywords: Russian as a foreign language, multimedia technologies, virtual excursions, digital educational resources, linguistic and cultural competence.

Первая четверть 21 века – это время цифровых технологий, время активного развития и применения в образовательной среде мультимедийных средств. Преподавание учебных дисциплин, как в школе, так и в вузе должно развиваться совместно с прогрессом в области технологий. Интернет-ресурсы предоставляют широкий спектр возможностей для улучшения процесса обучения.

Соответственно, методика преподавания русского языка как иностранного не стоит на месте, постоянно развивается и совершенствуется, используя разнообразные инновационные подходы и методики.

В.И. Шляхов обозначил главную проблему методики РКИ таким образом, «...она видится нам в том, чтобы методисты, применяя собственные технологии обучения, в сжатые сроки могли обучать иностранных учащихся общаться на русском языке в русскоговорящем социуме, использовать русский язык как инструмент познания культуры русского народа. Здесь имеются в виду уклад и обычаи повседневной жизни, история, политика, литература и наука». [1, с.18].

Используя возможность применения на занятиях по РКИ мультимедийных средств, преподаватель может сделать процесс обучения более интерактивным, доступным и эффективным для студентов.

В частности, с развитием технологий и доступности интернета многие преподаватели используют в своей педагогической деятельности для более полного понимания содержания текста, введения новой лексики такой вид работы, как виртуальная экскурсия.

А.Г. Коржакова в статье «Экскурсия в преподавании русского языка как иностранного» подчеркивает, «...образовательное и воспитательное значение экскурсии

состоит в том, что она служит накоплению наглядных представлений и жизненных фактов, обогащению чувственного опыта; помогает установлению связи теории с практикой, обучения и воспитания с жизнью; способствует решению задач эстетического воспитания, развитию чувства любви к стране изучаемого языка, толерантности к культуре других стран» [2, с.58]

И.В. Нефедов считает, что «одним из эффективных способов формирования у иностранных студентов лингвокультурологической компетенции является проведение экскурсий, позволяющих развить речевые навыки и умения студентов, сформировать страноведческие знания, расширить их кругозор, стимулировать интерес к изучению русского языка и русской культуры» [3].

На примере занятия по теме: «Байтерек – символ Астаны» можно увидеть, как иностранные студенты погружаются в атмосферу русского языка и казахской культуры, не выходя из дома.

Текст «Байтерек – символ страны».

Предэкскурсионное занятие предполагает аудиторную работу, во время которой студентам необходимо познакомиться с текстом о Байтереке.

Предтекстовая работа.

1. Презентация новой лексики.

Визитная карточка - какой-либо характерный отличительный (обычно положительный) признак, однозначно указывающий на его обладателя, и, как правило, принёсший ему широкую известность или популярность.

Достопримечательность – место или принадлежащий какому-н. месту предмет, заслуживающие особого внимания.

Монумент – архитектурное или скульптурное сооружение в память о каком-н. историческом лице, событии.

Крона – совокупность веток и листьев в верхней части растения,

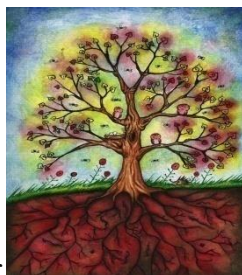
Для объяснения безэквивалентной лексики следует применить наглядность.

Дракон Айдахар

Священная птица Самрук

Дерево жизни Байтерек

Притекстовая работа: чтение текста по абзацам преподавателем, затем студентами.

Ответьте на вопросы:

1. Столицей какой страны является город Астана?
2. В каком году появился город Астана?
3. Какой город раньше был столицей Казахстана?
4. На какой реке расположена столица?
5. Кто был Первым президентом Республики Казахстан?

Послетекстовая работа:

1. Выпишите из текста антонимы (слова с противоположным смыслом).
2. Выпишите из текста числительные, прочтите их правильно.
3. Текст без названия. Предложите свои варианты.

https://youtu.be/JPcBQ_fudqk?si=WwzbOHZw0gSIooBV (ссылка на виртуальную экскурсию). В основу экскурсии положен текст о Байтереке.

Послеэкскурсионное задание:

1. Заполните пробелы:

- Астана– Республики Казахстан.
 - Столица образована в ... году.
 - Астана расположена на берегу реки
 - Байтерек –... жизни.
 - птица Самрук.
 - Высота Байтерека составляет ... метров.
2. Составьте кластер на ключевое слово «Байтерек».
 3. Прочитайте еще раз легенду, перескажите ее.
 4. Напишите письмо другу и расскажите о монументе Байтерек.

Таким образом, включение в ход урок элемента виртуальной экскурсии – это не только эффективный метод обучения, но и увлекательный способ погружения в русский язык, культурную атмосферу Казахстана и России.

Использование онлайн-карт, таких как Яндекс-Карты, 2ГИС и другие, открывает широкие возможности для проведения увлекательных и интерактивных занятий по изучению русского языка и формированию лингвокультурологической компетенции.

1. Студентам можно дать задание описать местоположение конкретной достопримечательности или объекта на карте с использованием языка изучаемого языка. Это поможет им не только улучшить языковые навыки, но и углубить свои знания о культуре и географии страны, где используется этот язык.

2. Студентам можно предложить задание спланировать виртуальную или реальную поездку по определенному маршруту, используя онлайн-карты. Они могут составить маршрут, выбрать отели, рестораны и другие интересные места, обсуждая свои планы на русском языке.

Такие уроки дают возможность обучающимся лично познакомиться с историей и культурным наследием города, в котором многие из них учатся и живут.

Для поддержания разнообразия уроков по РКИ преподаватели испытывают потребность в применении необходимых цифровых ресурсов. Одним из таких ресурсов является цифровая обучающая программа Wordwall. Работа с данной программой позволяет преподавателю раскрыть свой творческий потенциал, поскольку выбор инструментов для создания разнообразных заданий огромен. Программа Wordwall предлагает следующие задания, представляемые как «шаблоны»: «Сопоставить», «Откройте поле», «Привести в порядок», «Найдите пару», «Поиск слов», «Правда или ложь», «Случайные карты», «Случайное колесо» и многие другие интересные варианты [52].

Такие задания, выполненные по программе Wordwall, имеют ряд преимуществ:

- программа является интерактивной;
- интерактивные упражнения представляют собой простые задания игрового формата обучения, что повышает мотивацию обучающихся;
- редактор, работающий в режиме онлайн, позволяет выполнять упражнения дистанционно и собирать статистику выполнения заданий учащимися;
- студент сразу видит результат своей работы;
- платформа имеет понятный интерфейс [53].

Таким образом, внедрение мультимедийных технологий в обучение РКИ помогает создать более богатую и насыщенную учебную среду, которая способствует не только изучению языка, но и глубокому пониманию культуры, что является ключевым аспектом лингвокультурологической компетенции

Список литературы

1. Шляхов В.И.. Методика преподавания РКИ в прошлом, настоящем и будущем//Русский язык за рубежом. 2011.№1,С.18
2. Коржакова А.Г. Экскурсия в преподавании русского языка как иностранного: методические рекомендации // Диалог культур – диалог о мире и во имя мира: материалы IX Международной студенческой научно-практической конференции. 2018. С.55-58.
3. Нефедов, И. В. Экскурсия как способ формирования лингвокультурологической компетенции при обучении РКИ / И. В. Нефедов, М. А. Хашхаян. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 20 (100). — С. 602-606. — URL: <https://moluch.ru/archive/100/22419/> (дата обращения: 28.03.2025).
4. <https://wordwall.net/ru/myactivities>
5. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_48441470_85475747.pdf

УДК 91`23

РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИОННОЙ РЕФЛЕКСИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

DEVELOPMENT OF MOTIVATIONAL REFLECTION IN PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE CHILDREN

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ РЕФЛЕКСИЯСЫН ДАМУ

Ермишина Ксения Владимировна

магистрант специальности «Русский язык и литература»

НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова»

ksenya_1907@bk.ru

Темирова Жанна Германовна

доктор философии PhD

НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова»

Аннотация: В настоящей статье рассматриваются теоретические основания МР в контексте металингвистической осведомленности, когнитивной лингвистики и психолингвистики детской речи. Анализируются особенности развития МР на протяжении дошкольного и раннего школьного периодов, демонстрирующие эволюцию

от наивных этимологических интерпретаций к более осознанному пониманию морфологической структуры слова. Подчеркивается значимость развития МР для углубленного усвоения лексики, стимулирования аналитического мышления и повышения интереса к изучению языка. В заключение обозначаются перспективы дальнейших исследований в данной области и их практическая значимость для педагогической практики.

Ключевые слова: мотивационная рефлексия, языковая мотивированность, метаязыковое сознание, восприятие значения слова, дети дошкольного и младшего школьного возраста.

Abstract: This article examines the theoretical foundations of MR in the context of metalinguistic awareness, cognitive linguistics, and psycholinguistics of children's speech. The features of MR development during preschool and early school periods are analyzed, demonstrating the evolution from naive etymological interpretations to a more conscious understanding of the morphological structure of the word. The importance of the development of MR is emphasized for the in-depth assimilation of vocabulary, stimulating analytical thinking and increasing interest in language learning. In conclusion, the prospects for further research in this field and their practical significance for pedagogical practice are outlined.

Keywords: motivational reflection, linguistic motivation, metalanguage consciousness, perception of the meaning of a word, children of preschool and primary school age.

Аннотация: Бұл мақалада металингвистикалық хабардарлық, когнитивті лингвистика және балалардың сөйлеу психолінгвистикасы контекстіндегі МР теориялық негіздері қарастырылады. Мектепке дейінгі және ерте мектеп кезеңдеріндегі МР даму ерекшеліктері талданады, бұл аңғал этимологиялық түсіндірулерден сөздің морфологиялық құрылымын саналы түсінуге дейінгі эволюцияны көрсетеді. Лексиканы терең игеру, аналитикалық ойлауды ынталандыру және тілді үйренуге қызығушылықты арттыру үшін МР дамуының маңыздылығы атап өтіледі. Қорытындылай келе, осы саладағы әрі қарайғы зерттеулердің болашағы және олардың педагогикалық практика үшін практикалық маңызы көрсетілген.

Түйінді сөздер: мотивациялық рефлексия, тілдік мотивация, метатілдік сана, сөздің мағынасын қабылдау, Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалар.

Исторические корни феномена языковой мотивированности восходят к ранним этапам развития лингвистической мысли, когда философы и грамматисты античных цивилизаций предпринимали попытки осмысления этимологии лексических единиц и их реляций с экстралингвистической действительностью. Так и в современной лингводидактике и когнитивной лингвистике возрастает интерес к изучению процессов становления метаязыкового сознания у детей.

Мотивология как научное направление базируется на антропоцентрической парадигме в языкознании, которая рассматривает слово не только в рамках системной организации лексикона, но и как конститутивный элемент метаязыкового сознания лингвистического сообщества. Данный методологический подход обеспечивает возможность экспликации взаимосвязи между фонетической формой и семантическим содержанием лексической единицы, что является определяющим фактором ее мотивированности [1, с. 177].

Одним из значимых аспектов данного направления является исследование развития мотивационной рефлексии (МР) – особого вида метаязыкового мышления, связанного с осознанием мотивированности языковых знаков. В рамках данной статьи мы рассмотрим теоретические основания МР и проанализируем особенности ее развития в дошкольном и раннем школьном возрасте [2, с. 51].

Согласно О.С. Колясниковой, в рамках онтогенетического языкового развития мотивационная рефлексия выступает в качестве значимой стратегии усвоения языка. Ее сущностной характеристикой является обращение индивида к мотивационному коду при интерпретации вербальных единиц, причем понимание данного кода обусловлено актуальными для когнитивной сферы субъекта ассоциативными аналогиями. МР выполняет функцию когнитивного механизма, обеспечивающего анализ и синтез языковых форм и их семантического содержания, что определяет уровень развития и потенциал реализации языковой способности индивида при осмыслении внутренней формы лексемы. Данный феномен эмпирически верифицируется как в процессе рецепции и интерпретации существующих лексических единиц детьми, так и в продуцировании ими собственных неологизмов, сопровождаемых мотивационным комментарием [3: URL].

По мнению А.Д. Жакуповой и Ж.Т. Балмагамбетовой, мотивационная рефлексия по своему содержанию обнаруживает наибольшую близость к концепту «метаязыковое сознание». [4, с. 84]

Формирование и функционирование мотивационной рефлексии подвержены влиянию множества факторов, среди которых культурные особенности и языковая среда занимают приоритетное положение [5, с. 141].

При проведении психолингвистического эксперимента было отмечено, что интерпретация лексических единиц детьми характеризуется тенденцией к опосредованию личным опытом и индивидуальными когнитивными репрезентациями, что является отражением процесса формирования персональной языковой картины мира. Анализ детских метавысказываний демонстрирует вариативность когнитивных стратегий, применяемых ими для семантической обработки лексических единиц [6, с. 1309].

Мотивационная рефлексия, согласно нашему пониманию, представляет собой когнитивный процесс, посредством которого ребенок стремится установить осмысленную связь между внешней формой языковой единицы, прежде всего лексемы, и ее семантическим содержанием. Данное стремление выражается в поиске и интерпретации внутренних связей, лежащих в основе номинации. Таким образом, МР отражает не просто пассивное усвоение языковых единиц, но активное когнитивное усилие, направленное на постижение их внутренней логики и обоснованности. В качестве ключевого положения выдвигается тезис о том, что МР является не случайным феноменом детской речи, а закономерным этапом развития метаязыкового мышления, имеющим глубокие когнитивные корни.

Теоретической основой для изучения МР служат исследования в области когнитивной лингвистики и психолингвистики детской речи. МР, в свою очередь, фокусируется на осознании семантической прозрачности и внутренней структуры лексических единиц, что является важным компонентом лексической осведомленности. С позиции когнитивной лингвистики МР может рассматриваться как проявление общих когнитивных механизмов, таких как поиск закономерностей, установление причинно-следственных связей и формирование ментальных моделей. Психолингвистические исследования детской речи показывают, что дети с раннего возраста проявляют интерес к этимологии слов, пытаются объяснить их значение через форму, что свидетельствует о раннем проявлении МР [7].

Развитие МР в дошкольном и раннем школьном возрасте проходит ряд этапов, обусловленных общим когнитивным развитием ребенка и его лингвистическим опытом.

А.Р. Лурия в рамках своих исследований онтогенеза семантической структуры лексических единиц выделил три последовательных этапа развития значения слова у ребёнка [8, с. 56].

В дошкольном возрасте, характеризующемся развитием символического мышления и активным освоением лексики, МР проявляется в форме наивных этимологических объяснений. Дети часто пытаются объяснить значение слова, опираясь

на его звуковую форму или на ассоциации с другими, знакомыми им словами [9, с. 68]. Например, ребенок может предположить, что "сапоги" называются так, потому что в них "сапог" (шаг) делают. Такие объяснения, хотя и не всегда лингвистически верны, демонстрируют активный поиск мотивации в языковом знаке.

Тем не менее, как пишет М.В. Запрудина, к концу дошкольного периода отмечается развитие способности к автономному усвоению лексики и освоению системных парадигматических связей между словами [10, с. 100].

В раннем школьном возрасте, с развитием абстрактного мышления и формальных операций, МР приобретает более осознанный и систематический характер. Дети начинают понимать, что некоторые слова являются производными от других, и могут устанавливать связи между однокоренными словами. Усвоение основ грамматики и словообразования способствует развитию МР, поскольку ребенок начинает осознавать морфологическую структуру слова и роль аффиксов в формировании его значения [11, с. 42]. Например, понимание значения суффикса "-чик" позволяет ребенку объяснить значение слов "летчик", "грузчик", "переводчик" через их связь с глаголами "летать", "грузить", "переводить".

Значимость развития МР в дошкольном и раннем школьном возрасте трудно переоценить. Во-первых, МР способствует более глубокому и осознанному усвоению лексики, поскольку ребенок не просто запоминает слово, но и понимает его внутреннюю структуру и связь с другими словами. Во-вторых, развитие МР стимулирует развитие аналитического мышления, способности к установлению связей и закономерностей, что является важным для общего когнитивного развития. В-третьих, осознание мотивированности языковых знаков может повысить интерес к изучению языка и развить лингвистическую интуицию.

Таким образом, мотивационная рефлексия представляет собой важный аспект метаязыкового развития детей дошкольного и раннего школьного возраста. Ее изучение позволяет глубже понять когнитивные механизмы освоения языка и разработать эффективные педагогические подходы, направленные на развитие языковой компетенции и когнитивных способностей ребенка. Дальнейшие исследования в данной области могут быть направлены на изучение динамики развития МР в различных лингвокультурных контекстах, выявление факторов, влияющих на ее формирование, и разработку методических рекомендаций для педагогов по целенаправленному развитию мотивационной рефлексии у детей.

Список литературы

1. Дементьева И.А. Антропоцентрический подход к исследованию когнитивной и лингвокультурной деятельности человека // Известия Самарского научного центра РАН. 2013. №2–1. - 176–180 с.
2. Жакупова А.Д., Анищенко О.А., Темирова Ж.Г. Исследование мотивационной рефлексии детей-монолингвов и детей-билингвов Казахстана (на материале данных психолингвистического эксперимента) // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. 2024. №88. - 48–75 с.
3. Колясникова О.С. Явление мотивационной рефлексии в детской речи. Диссертация по ВАК РФ 10.02.01. URL: <https://www.dissercat.com/content/yavlenie-motivatsionnoi-refleksii-v-detskoi-rechi> (Дата обращения: 9.11.2024)
4. Жакупова А.Д., Балмагамбетова Ж.Т. Мотивационная рефлексия – объект сопоставительной мотивологии // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». № 2(106)/2022. – С. 80–88.
5. Жакупова А.Д. Культурный компонент мотивационной рефлексии детей-билингвов в полилингвальном городском пространстве: кейс Казахстана / А. Д. Жакупова, О. А. Анищенко, Ж. Г. Темирова // Диалог культур-культура диалога в

многонациональном городском пространстве: Материалы Четвертой международной научно-практической конференции. – Москва: ООО "Языки народов мира", 2024. – С. 140–146.

6. Жакупова А. Д., Анищенко О.А., Темирова Ж.Г. Стратегии осмысления мотивированной русской лексики детьми-монолингвами и детьми-билингвами Северного Казахстана // Русистика. 2024. №2.

7. Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. Материалы Международной школы-семинара (VI Березинские чтения). Вып. 17. — М.: ИНИОН РАН, АСОУ, 2010. — 136 с.

8. Лурия А. Р. Язык и сознание / Под ред. Е. Д. Хомской. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. - 320 с.

9. Казначеев С. В., Ципцина М. Н. Проблемы развития мышления в дошкольном возрасте // Символ науки. 2019. №2. - 66-75 с.

10. Запрудина М.В., Якушева В.В. Становление лексической системности у дошкольников с нормой речевого развития и особенности формирования лексического компонента у детей с общим недоразвитием речи // Символ науки. - 2017. - №3. - С. 99–102.

11. Ушакова О.С., Яшина В.И. Когнитивный аспект развития языковой способности у дошкольников // СДО. 2023. №6 (120). - С. 36–45.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.

Есентурова Бақыт Саттыбалдықызы,

«Астана қаласы әкімдігінің «Жәсіптік – техникалық колледж» ШЖҚ
ГКП на ПХВ «Профессионально – технический колледж » акимата города Астаны
KMM SME on the rights of EM «Professional and technical college» of the
akimat city of Astana

bahytesen63@gmail.com

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдер мен технологиялар қарастырылады. Оқушылардың күнделікті өмірде тілдік дағдыларды тиімді пайдалана білуі, мәтіндерді талдау, ақпаратты өңдеу және қолдану қабілеттерін жетілдіру қажеттілігі өзекті мәселе болып отыр. Ұсынылған әдістер оқушылардың тілдік құзыреттілігін арттыруға және олардың өмірлік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Кілт сөздер: ақпаратты өңдеу, коммуникативтік дағдылар, сауаттылықты қалыптастыру, оқу сауаттылығы, коммуникативтік сауаттылық, әлемде бейімделу.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы и технологии, направленные на развитие функциональной грамотности на уроках казахского языка. Актуальной проблемой является необходимость умения студентов эффективно использовать языковые навыки в повседневной жизни, совершенствовать свои способности анализировать тексты, обрабатывать и использовать информацию. Предложенные методы направлены на повышение языковой компетентности студентов и формирование у них жизненных навыков.

Ключевые слова: Обработка информации, коммуникативные навыки, формирование грамотности, читательская грамотность, коммуникативная грамотность, адаптация в мире.

Abstract: This article discusses methods and technologies aimed at developing functional literacy in Kazakh language lessons. The need for students to effectively use language skills in everyday life, analyze texts, process and apply information is a relevant issue. The proposed methods are focused on improving students' linguistic competence and forming their life skills.

Keywords: information processing, communicative skills, literacy formation, reading literacy, communicative literacy, adaptation in the world.

Функционалдық сауаттылықтың мәні мен мазмұны

Функционалдық сауаттылық – бұл адамның күнделікті өмірде алған білімін нақты жағдайда қолдана білу қабілеті. Қазақ тілі пәнінде функционалдық сауаттылық оқушылардың мәтінмен жұмыс істеу, ақпаратты өңдеу, талдау және қорытынды жасау дағдыларын дамытуға бағытталған. Мысалы, мәтіннің негізгі ойын анықтау, оны өмірде қолдану, ресми хат жазу немесе өз пікірін білдіру сияқты тапсырмалар осы сауаттылықты қалыптастырады. Функционалдық сауаттылық – бұл білім алушылардың оқу барысында қол жеткізе алатын білім деңгейі және адамның өмірдің әртүрлі салаларындағы стандартты өмірлік міндеттерді шешу қабілетін білдіреді.

Функционалдық сауаттылық – тілдік тұлғаның әлеуметтік-қоғамдық ортада сөйлесім әрекетінің түрлерін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым, тілдесім) өзінің мақсатына қарай еркін қолдана алу мүмкіндіктерінің қалыптасқан жүйесі.

Функционалдық сауаттылықтың негізгі элементтері:

- **Оқу сауаттылығы:** мәтіндерді түсініп оқу, ақпаратты қабылдау және оны өз пайдасына қолдану.

- **Коммуникативтік сауаттылық:** тілдік құралдарды дұрыс қолдану арқылы ойды жеткізу, пікір алмасу және диалогқа қатысу.

- **Мазмұнды түсіну және қолдану:** оқушылардың алған білімдерін өмірдегі нақты мәселелерді шешуге пайдалана білуі.

Қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытудың әдістері

Қазақ тілі пәнінде функционалдық сауаттылықты дамыту үшін келесі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады:

Мәтінмен жұмыс: Мәтіндермен жұмыс істеу – функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың басты құралы.

- **Мәтіннен негізгі ойды табу.**

- **Ақпаратты талдау, өз пікірін білдіру.**

- **Мәтінге негізделген сұрақтарға жауап беру.** Мысалы, "Экология және табиғат" тақырыбы бойынша мәтінді оқып, оның мазмұнына талдау жасау және экологиялық мәселе туралы өз ұсыныстарын айтуға тапсырма берілуі мүмкін.

Өмірлік жағдайларға негізделген тапсырмалар:

Сабақ барысында оқушыларға күнделікті өмірге байланысты тапсырмалар беру арқылы олардың білімін қолдануға жағдай жасау керек.

- Ресми хат немесе өтініш жазу.

- Хабарландыру құрастыру.

- Әңгімелесу барысында мәдениетті сөйлеу дағдыларын дамыту. Бұл тапсырмалар оқушылардың қазақ тілінде еркін сөйлей білуіне және күнделікті өмірде қолдана алуына ықпал етеді.

Интерактивті әдістер: Қазіргі технологияларды пайдалану функционалдық сауаттылықты дамытуға тиімді әсер етеді.

- Kahoot, BilimLand, Quizizz сияқты платформалар арқылы интерактивті тапсырмалар беру

- Видеоматериалдармен жұмыс істеу.

- Онлайн тесттер арқылы өз білімін тексеру. Мысалы, "Тарихи тұлғалар" тақырыбына байланысты онлайн-викторина өткізу арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыруға болады.

Шығармашылық тапсырмалар:

- Эссе немесе пікір жазу.
- Постер немесе буклет дайындау.
- Топтық жобалар жасау. Мәселен, "Менің туған өлкем" тақырыбы бойынша оқушылардан туған жері туралы шағын эссе жазуын сұрап, оны сыныпта талқылауға болады.

Топтық және жұптық жұмыс:

- Оқушыларды жұпқа немесе топқа бөліп, оларға өзара пікір алмасуға мүмкіндік беру.
- Бірлескен жұмыс арқылы оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту. Мысалы, "Қоғамдағы ең маңызды мәселе" тақырыбында топтық талқылау ұйымдастыруға болады.

Қазақ тілінде функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған практикалық тапсырмалар

Практикалық тапсырмалар арқылы оқушылардың теориялық білімін тәжірибемен ұштастыруға болады:

- **"Тақырыпқа қатысты сұрақтар"**: Оқушыларға мәтіннің мазмұны бойынша сұрақтар қойылып, жауап беру талап етіледі.

- **"Жарнама құрастыру"**: Белгілі бір өнімге немесе қызметке жарнама дайындау.

- **"Диалог құру"**: Оқушылар екі кейіпкер арасында әңгімені өздері құрастырып, оны сахналауы керек.

- **"Күнделікті тапсырмалар"**: Дүкенге бару, жол сілтеу немесе туристік бағыт жасауға арналған тапсырмалар берілуі мүмкін.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың нәтижесі

Функционалдық сауаттылықты дамыту оқушылардың мынадай нәтижелерге қол жеткізуіне көмектеседі:

- Мәтіндерді терең түсіну және талдау қабілеті.
- Өмірлік жағдайларда тілдік құралдарды тиімді қолдану.
- Ақпаратты іздеу, жүйелеу және өз көзқарасын білдіру дағдыларының дамуы.

Сыныпта функционалдық сауаттылыққа оқытуды қалай ұйымдастыруға болады? Бұл жағдайда мұғалімнің орны екінші орында: бағыт-бағдар беру, көмектесу, түзету. Оқыту диалогтік оқытуды көздейтін «студент-студент» қағидасы бойынша интерактивті режимде жүргізілуі тиіс. Бұл -жұптық, микротоптық жұмыс.

Функционалдық оқудың мақсаты -белгілі бір мәселені шешу үшін ақпаратты табу. Функционалды оқу келесі дағдыларды меңгеруді қамтиды:

Алынған ақпаратпен жұмыс (бағалау, түсіндіру) – бұл жерде сыни тұрғыдан ойлау туралы айтылады.

Мәселелерін шешу үшін ақпаратты қолдану.

Орындауға арналған тапсырмалар негізінен ізденіс, зерттеушілік, шығармашылық сипатта, жаңа тақырыпты проблемалық түсіндіру, шағын жобалар жасау. Қажетті мәліметтер оқулықтардан, қосымша әдебиеттерден, сөздіктерден, ғаламтордан алынады.

Оқудың барлық аспектілері өзара байланысты, ал екіншісінің сәтті аяқталуы олардың біреуін аяқтауға байланысты. Мәтінді толық түсіну оқушының әрбір аспекті бойынша белгілі бір құзыреттілік деңгейін болжайды. Мәтін мазмұнындағы жалпы бағытты анықтау және оның тұтас мағынасын түсіну үшін мәтіннің негізгі тақырыбын, жалпы мақсатын немесе мақсатын анықтаған жөн.

Мәтіннің жалпы түсінігін анықтауға бағытталған тапсырмалар студенттерді мәтіннің бір бөлігі мен сұрақпен тұжырымдалған жалпы ойдың, мәтіннің бір бөлігінің және оған автор берген нақты ескертудің арасындағы сәйкестікті табуға шақыруы мүмкін.

Мәтіннің тұжырымдалғанидеяларының ішінен ең жалпы, басымдысын таңдауды ұсынуға болады.

Оқу дағдыларын дамытуға және тексеруге мүмкіндік беретін әртүрлі тапсырмалар түрлері бар.

Қазақ әдебиеті пәнінен Ш.Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесін оқыту кезінде білім алушылардың функционалдық сауатылығын дамыту тапсырмасын төмендегіше ұсынуға болады. Сабақ мақсаты: «Шығарманың идеясын жалпыадамзаттық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу». Мақсатқа қол жеткізу үшін бірінші кезекте шығарма идеясын жалпыадамзаттық құндылық тұрғысынан талдау үшін төмендегідей тапсырманы орындатуға болады.

«Инфографика» әдісі.

Тапсырма қадамдары:

-кейіпкерлердің тұрақты мінез-құлқын талдау үшін әңгімеден үзінді келтіреді;

-түзу сызықты қолданып, кейіпкерлердің адамдармен қарым-қатынасын талдайды;

-үзік сызықты қолданып, шығармадағы шынайы әрекет пен жасанды әрекеттерді салыстырады;

-инфографиканың ортасына жалпыадамзаттық құндылық туралы бір мәселені талдайды.

Тапсырманы кесте түрінде де ұсынуға болады:

Кейіпкерлер	Тұрақты мінез-құлық	Адамдармен қарым-қатынасы	Шынайылығы	Қайырымдылығы
Керімқұл				
Жеңіскүл				

Осы тапсырмада білім алушы мәтінді бүгінгі өмірмен байланыстыра отырып талдайды. Өз түсіндірмесін жасай алады. Білім алушылар мәтіннен екі кейіпкердің қарым-қатынасын, мінез-құлқын, қарайымдылығын, шынайылығын салыстырады. Мәтіннен

жалпыадамзаттық құндылықты тауып, оған талдау жасайды. Білім алушы ақпараттың орташа көлемін талдау қабілетін көрсетеді. Тапсырма құзыреттіліктің базалық 2-деңгейіне сай келеді. Қазақ әдебиетінен «Біржан-Сара» айтысы» тақырыбы бойынша шығармадағы әдеби тілді құбылту (троп пен фигура) түрлерін талдай отырып, автор стиліне баға беру». Сабақ мақсатына ұсынылатын тапсырма түрі:

Сара да болар, – дейді, – сөзге мығым,

Айтысып Сараменен қылсақ шығын.

Найманның асыранды бұлбұл құсы,

Сараның айттырармын барлық шынын.

Сұрақ: Адам қалай асыранды бұлбұл болады? Ақынның бұлай айтуына қандай себеп бар? Құбылту/айшықтаудың қай түрі екенін дәлелдеңіз. Автор стиліне 2-3 сөйлеммен баға беріңіз.

Білім алушылар кейіпкерлердің сөздерін талдайды, дәлел келтіреді, автордың стиліне баға береді. Тапсырма құзыреттіліктің 3-деңгейіне сай келеді.

Білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру – әрбір заманауи ұстаздың міндеті. Бұл ұстаздың өзінен шығармашылық пен креативті ойлау, инновациялық формалар мен оқыту әдістерін қолдануды талап ететін оңай үдеріс емес. Функционалдық сауаттылықтың құрамдас бөліктерін табысты меңгеру үнемі өзгеріп отыратын әлемде бейімделуге және өз орнын таба алатын бастамашыл, тәуелсіз, әлеуметтік жауапты тұлғаны тәрбиелеуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Нұр-Сұлтан: ҚР Білім және ғылым министрлігі, 2021

2. Оразбаева Ф.Ш., Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының баспа кабинеті, 2000.

3. Айтбаева А.Қ., Мусабекова Г.М. Қазақ тілі пәні бойынша оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту әдістері. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.

6. Мұқанов Қ. Білім беру үдерісіндегі функционалдық сауаттылық: әдістемелік нұсқаулық. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2020.

7. Әбілқасымов А.Е. Жаңартылған білім беру мазмұны аясында функционалдық сауаттылықты дамыту. – Нұр-Сұлтан: Білім баспасы, 2021.

8. <https://school.kontur.ru/publications/2374>

9. <https://infourok.ru/zadaniya-formata-pisa-na-uro-kah-russkogo-yazyka-i-literaturi-954295.html>

10. <https://rosuchebnik.ru/material/formirovanie-funktsionalnoy-gramotnosti-na-urokakh-russkogo-yazyka-article/>

**РАЗВИТИЕ ОБРАЗНОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА КИЕЛІ ОЙ ОЙЛАУДЫ ДАМУ
DEVELOPMENT OF FIGURATIVE THINKING IN ENGLISH LANGUAGE
CLASSES**

**Жакупова Айгуль Досжановна
Барыбина Виктория Вадимовна**

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан
aygul.zhakupova@yandex.kz, viktoriya_13b@mail.ru

**Жакупова Айгуль Досжановна
Барыбина Виктория Вадимовна**

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан
aygul.zhakupova@yandex.kz, viktoriya_13b@mail.ru

**Zhakupova Aigul Doszhanovna
Barybina Viktoriya Vadimovna**

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan
aygul.zhakupova@yandex.kz, viktoriya_13b@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада ағылшын тілі сабақтарында қиялды ойлауды дамытуға арналған жаттығулар кешенінің әдістемелік үлгісі берілген. Бейнелі ойлау адамның тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын бейнелер, ассоциациялар және метафоралар арқылы ақпаратты қабылдау және өңдеу қабілеті ретінде қарастырылады. Қазіргі оқыту технологияларын талдау негізінде тілдің бейнелі бірліктерін түсіндіруге және түсінуге бағытталған жаттығулар кешені әзірленді. Әдістемелік кешен ағылшын тілін А2 (бастауыш) деңгейінде меңгерген 12-15 жас аралығындағы студенттерге арналған. Жаттығулар жинағы когнитивтік икемділікті, елестетуді, шығармашылық және сыни ойлауды дамытуға, сонымен қатар ағылшын тілінің семантикасы мен ассоциативті байланыстарын терең түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: бейнелі ойлау, ағылшын тілі, әдістемелік модель, білім беру технологиялары.

Аннотация. В данной статье представлена методическая модель комплекса упражнений для развития образного мышления на занятиях по английскому языку. Образное мышление рассматривается как способность человека воспринимать и обрабатывать информацию через образы, ассоциации и метафоры, что играет ключевую роль в формировании языковой компетенции. На основе анализа современных технологий обучения разработан комплекс упражнений, направленных на интерпретацию и понимание образных единиц языка. Методический комплекс рассчитан на учащихся 12-15 лет с уровнем владения английским языком А2 (elementary). Комплекс упражнений способствует развитию когнитивной гибкости, образного, творческого и критического мышления, а также глубокому пониманию семантики и ассоциативных связей в английском языке.

Ключевые слова: образное мышление, английский язык, методическая модель, образовательные технологии.

Annotation. This article presents a methodological model of a set of assignments for developing figurative thinking in English classes. Figurative thinking is considered as a person's ability to perceive and process information through images, associations and metaphors, which

plays a key role in the formation of language competence. Based on the analysis of modern teaching technologies, a set of exercises aimed at interpreting and understanding figurative units of language has been developed. The methodological complex is designed for students aged 12-15 with an A2 (elementary) level of English. The set of assignments promotes the development of cognitive flexibility, figurative, creative and critical thinking, as well as a deep understanding of the semantics and associative links of the English language.

Key words: *figurative thinking, English language, methodological model, educational technologies.*

Традиционно лингвисты и методисты сходятся во мнении, что образное мышление представляет собой способность человека представлять и обрабатывать информацию в виде образов, ассоциаций и метафор. Этот аспект мышления играет ключевую роль в процессе восприятия окружающего мира и формирования представлений о нём. Преобразование образов восприятия в образы представления является результатом образного мышления, которое позволяет передавать информацию не только о конкретных аспектах реальной жизни, но и создавать целостный, мысленный образ действительности [1, с.33].

Исследователи в области лингвистики анализируют взаимосвязь между образным мышлением и процессом усвоения языка. Исходя из определения, данного российским лингвистом О.И. Блиновой, образное слово – это «лексическая единица, которая характеризуется семантической двуплановостью и метафорическим способом выражения, в основе которой лежит сходство по подобию» [2, с.6].

Цель настоящей статьи – представить методическую модель упражнений для развития образного мышления по английскому языку в средней школе.

Для развития образного мышления существует множество технологий, такие как, когнитивные, инновационные, интерактивные и ассоциативные технологии [3–5]. В данной статье рассматриваются примеры использования некоторых из этих технологий, на основе которых сформирована методическая модель упражнений для развития образного мышления у учащихся.

Развитие образного мышления является важнейшим аспектом формирования языковой компетенции учащихся, способствуя не только обогащению их словарного запаса, но и более глубокому пониманию семантики и ассоциативных связей слов и выражений. На основании проведенного анализа методик и технологий преподавания английского языка, ориентированных на развитие образного мышления, разработана методическая модель комплекса упражнений, которая направлена на формирование и совершенствование данной когнитивной способности.

Данный методический комплекс упражнений рассчитан на учащихся возраста 12 - 15 лет, владеющих английским языком на уровне A2 (elementary), и ориентирован на развитие у них способности интерпретировать и понимать образные единицы языка с опорой на мотиватор путем выявления реальных признаков и сравнений.

Основой методического комплекса упражнений послужили 12 оригинальных рассказов, сгенерированных с помощью искусственного интеллекта (ChatGPT), которому был задан определенный запрос – prompt. Один из запросов для составления первого рассказа из комплекса упражнений “*The Ocean’s Jelly*” выглядел таким образом:

“Make up a story (500-700 words) with the word Jellyfish for reading and understanding by students aged 12-15, level A2. The story should contain the related words Jellyfish, Jelly and Fish. The story should present a metaphor as in the comparison of Jellyfish, and its real sign in life”.

Каждый рассказ служит иллюстрацией одного образного слова, раскрывая его мотивационную, ассоциативную и денотативную составляющие. Тексты организованы таким образом, чтобы поэтапно демонстрировать семантические и когнитивные механизмы, лежащие в основе образной структуры английского языка.

Для рассказов разработан комплекс заданий, направленных на понимание и активное усвоение языкового материала. Модель упражнений включает 5 блоков:

Step 1. Informative block of assignments.

Информационный блок заданий дает возможность продемонстрировать имеющиеся знания и понимание, стимулировать интерес к обсуждению темы текста и усваивать информацию о новых лексических единицах. Цель этого блока — побудить учащихся рассуждать о проблемах, поднятых в тексте, и расширить свой словарный запас. С помощью вопросов для обсуждения учащиеся развивают критическое и ассоциативное мышление, устанавливая связи между имеющимися знаниями и новыми концепциями.

Assignment 1. Warming up activities: discussion questions.

1. *Read the title of the story and guess what it will be about.*
2. *Do you know what a "jellyfish" is?*
3. *Have you ever seen a jellyfish? What does it look like?*
4. *Do you think jellyfish are somehow related to jelly?*

Assignment 2. Read the text and write out new words

Assignment 3. Pay attention to the active vocabulary and the definitions.

Assignment 4. Learn new vocabulary and their definitions.

Assignment 5. Make up sentences using new words.

Step 2. Application block of assignments.

Этот блок направлен на закрепление понимания и практического применения учащимися недавно приобретенного словарного запаса и понятий. Цель упражнений второго блока — углубить и закрепить понимание новых лексических единиц, развить языковые навыки учащихся. Изучение мотиваторов, стоящих за словами, развивает способность учащихся распознавать и интерпретировать образный и ассоциативный язык, усиливая их образное мышление. Этот блок включает 5 заданий:

Assignment 1. Match the words/phrases (1-8) with their definitions (a-h).

Assignment 2. Make up sentences with the active vocabulary.

Assignment 3. Fill in the gaps with the new word combinations from the text.

1. *After building a _____, Sam ran toward the water.*
2. *Its delicate _____ trailing behind it like ribbons.*
3. *If you touch a safe jellyfish, it is as _____ as jelly.*

Assignment 4. Connect the pictures to get words from the active vocabulary.

1. *Picture ____ + Picture ____ = _____*

Assignment 5. Make up sentences with these words, showing the motivator.

Step 3. Transformation block of assignments.

Блок включает перенос языковых навыков в контекст свободной речи. Он предназначен для развития когнитивной гибкости, творческого и образного мышления учащихся посредством лингвистического анализа. Ключевым направлением этого блока является обучение учащихся определению внутренней формы слова, что позволяет им актуализировать его мотиватор (скрытый образ), сформировавший значение слова. Анализируя слова на основе их реальных признаков, учащиеся развивают глубокое понимание лексических единиц, обнаруживают значимые сравнения в языке и улучшают способность мыслить метафорически.

Assignment 1. Find the words that are connected by a motivational chain in this text.

Assignment 2. Why was the word "jellyfish" called that way?

Assignment 3. Write out sentences from the story containing a direct comparison (a real feature) and an associative comparison (similarity), dividing them into groups.

Assignment 4. Divide the words into parts and find the images behind each element. Explain why it is called that way.

Assignment 5. Come up with a chain of words that is based on imaginative associations. For example: (skyscraper – tower- building- house-...)

Assignment 6. Write out key words and expressions from the chapter

Assignment 7. Find metaphor or simile from the chapter and write down them.

Assignment 8. Explain the meaning of metaphors, which you have found.

Step 4. Communicative block of assignments.

Четвертый блок направлен на развитие как коммуникативных, так и аналитических навыков учащихся. Учащиеся исследуют глубокие значения языка, размышляют о личном опыте и выражают свои идеи с помощью форм представления. Основная цель этого этапа — побудить учащихся активно работать с текстом, формулировать свое понимание и интерпретацию, анализируя события в тексте. С помощью сравнений и личных ассоциаций они научатся связывать абстрактные идеи с реальным опытом и повышать свою способность в установлении связи между концепциями и образами.

Assignment 1. Discuss the following question:

1. Sam describes the jellyfish as “a ghost made of jelly”. Can you think of another way to describe a jellyfish using imagery?
2. What kind of emotions does the jellyfish evoke for you? What does it remind you of?
3. The jellyfish is described as “drifting” and “dancing” in the water. What did the author mean by these actions? Can a jellyfish dance?

Assignment 2. Write a short summary of the text.

Assignment 3. Dramatize the dialogues from the text.

Assignment 4. Draw a mind-map with all associations after reading the story.

Step 5. Creative block of assignments.

Последний блок предназначен для развития образного мышления, лингвистического творчества и семантического анализа посредством игры слов и повествования. Эти задания побуждают учащихся активно взаимодействовать с языком, раскрывая скрытые значения и ассоциации в словах, улучшают навыки словообразования, стимулируют учащихся анализировать, как язык отражает реальность и значение выбранного слова, усиливая их метафорическое и образное мышление.

Assignment 1. Come up with new names for the jellyfish. So that the name contains both a motivator and an image.

Assignment 2. Create your own story by choosing one word from the list, so that your story also reveals the image.

В заключение следует отметить, что методическая модель заданий по развитию образного мышления дает возможность учителю классифицировать и объединить все современные технологии для развития иноязычных навыков и речевых компетенций. Таким образом, разработанный комплекс упражнений способствует развитию не только образного мышления, но творческого и критического мышления, совершенствованию языковых навыков, а также формированию у учащихся умения анализировать и интерпретировать образные слова в английском языке с акцентом на внутреннюю форму слова. Данный методический комплекс может быть использован как в рамках урочной деятельности, так и при организации самостоятельной работы учащихся или факультативных занятий.

Литература:

1. Серяпина Л.В., Романова Е.Ю. Значимость чтения в контексте формирования образного мышления у подростков. Самарский государственный социально-педагогический университет, Самара. 2020.
2. Блинова О.И., Юрина Е.А., Толстова М.А. Словарь образных единиц сибирского говора. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2014. – 220 с.
3. Болтенкова Л. Н. Когнитивный подход в изучении иностранного языка. ОГАПОУ БПК. 2021.
4. Qosimova D.Kh. Use of modern innovative technologies in teaching English. Uzbekistan. 2020.
5. Хомич В. В. Развитие ассоциативного мышления в процессе обучения иностранным языкам. Минский государственный лингвистический университет. 2023.

УДК/ББК 159.955

**РАЗВИТИЕ ВАРИАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО
ЯЗЫКА: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ПОДХОД
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ВАРИАТИВТІ ОЙЛАУДЫ ДАМУ:**
ЭКСПЕРИМЕНТТІК ТӘСІЛ
DEVELOPMENT OF VARIABLE THINKING IN ENGLISH LANGUAGE
LESSONS: AN EXPERIMENTAL APPROACH

Жакупова Айгуль Досжановна, Ергалиева Дильназ Асылмуратовна
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
aygul.zhakupova@yandex.kz, d.yergaliyeva02@mail.ru

Жакупова Айгуль Досжановна, Ергалиева Дильназ Асылмуратовна
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
aygul.zhakupova@yandex.kz, d.yergaliyeva02@mail.ru

Zhakupova Aygul Doszhanovna, Yergaliyeva Dilnaz Asylmuratovna
Sh.Ualikhanov Kokshetau University
aygul.zhakupova@yandex.kz, d.yergaliyeva02@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада ағылшын тілі сабақтарында вариативті ойлауды дамыту бойынша зерттеу аясында жүргізілген эксперименттің нәтижелері келтірілген. Жұмыстың әдіснамалық негізі О.И.Блинова сөздерінің лексикалық мотивация теориясы болды. Эксперименттің мақсаты вариативті ойлауды дамытуға арнайы әзірленген тапсырмалар жүйесінің әсерін тексеру болды. Зерттеу ағылшын тілінде жүргізілді және материал ретінде полимотивтелген зат есімдер қолданылды. Мақалада эксперименттің үш кезеңі егжей-тегжейлі сипатталған: диагностикалық, қалыптастырушы және бақылау. Алынған нәтижелер ағылшын тілі сабақтарында вариативті ойлауды мақсатты түрде дамыту мүмкіндігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: вариативті ойлауды, ағылшын тілі, эксперимент.

Аннотация: В статье представлены результаты эксперимента, проведенного в рамках исследования по развитию вариативного мышления на уроках английского языка. Методологической основой работы послужила теория лексической мотивации слов О.И.Блиновой. Цель эксперимента заключалась в проверке влияния специально разработанной системы заданий на развитие вариативного мышления. Исследование проводилось на английском языке, в качестве материала использовались

полимотивированные имена существительные. В статье подробно описаны три этапа эксперимента: диагностический, формирующий и контрольный. Полученные результаты демонстрируют возможность целенаправленного развития вариативного мышления на уроках английского языка.

Ключевые слова: вариативное мышление, английский язык, эксперимент.

Abstract: The article presents the results of an experiment conducted as part of research on the development of variable thinking in English language lessons. The methodological basis of the research is O.I. Blinova's theory of lexical motivation of words. The aim of the experiment was to examine the impact of a specially designed system of tasks on the development of variable thinking. The research was conducted in English, using polymotivated nouns as material. The article provides a detailed description of the three stages of the experiment: diagnostic, formative, and control. The obtained results demonstrate the possibility of purposeful development of variable thinking in English language lessons.

Вариативное мышление – это способность рассматривать проблемы с разных точек зрения и находить новые подходы к их решению [1; с.102]. Такой навык является полезным в современном мире, поскольку позволяет гибко реагировать на изменения и адаптироваться к новым условиям. Развитие вариативного мышления является особенно актуальным в билингвальной среде Республики Казахстан, так как оно помогает гибко оперировать двумя языками, искать несколько способов перевода и формулировки фраз.

Методология исследования вариативного мышления базируется на теории лексической мотивации слов О.И.Блиновой. [2; с.7]. Основной фокус направлен на восприятие полимотивированных слов школьниками, их умение осознавать вариантную/вариативную внутреннюю форму слова. Вариантная/вариативная ВФС – это морфосемантическая структура слова, состоящая из более чем одной мотивационной формы или мотивационного значения. [2; с.29] Например: SANDfish “fish that has the same color as SAND”, “fish that likes burrow in SAND”, “fish that lives in SAND area”. Таким образом, под вариативностью мышления мы подразумеваем тип лингвокогнитивного мышления, направленного на поиск разнообразных смысловых вариантов при осмыслении языковых единиц.

С учетом параметров теории лексической мотивации слов была разработана система заданий для развития вариативного мышления на уроках английского языка. Она состоит из пяти последовательных шагов, каждый из которых имеет свою цель: от определения мотиватора в слове до создания нового слова путем изменения мотиватора. Система заданий была экспериментально апробирована. Цель эксперимента – определить, оказывает ли разработанная система заданий влияние на развитие вариативного мышления у учащихся средних классов. Фокус-группа – учащиеся 8-х классов, русско-казахские билингвы с доминирующим русским языком, обучающиеся в русскоязычных классах. Всего в эксперименте приняло участие пятнадцать человек.

Цель настоящей статьи – рассмотреть результаты экспериментальной работы по развитию вариативного мышления на уроках английского языка у учащихся 8-х классов.

Эксперимент состоял из трех последовательных этапов: диагностический, формирующий и контрольный.

Диагностический этап был направлен на определение исходного уровня сформированности вариативного мышления на английском языке. В ходе данного этапа было проведено анкетирование, куда вошли восемь полимотивированных имен существительных английского языка из тематической группы «Plants»: «SUNFLOWER», «PINEAPPLE», «ZEBRA GRASS», «BEARBERRY», «EGGPLANT», «MILKWEED», «HORSE MUSHROOM». Анкетирование состояло из четырех блоков.

В первом блоке респондентам предлагалось указать личные данные, включая имя (Name), возраст (Age), национальность (Nationality) и пол (Male/Female). Затем следовал вопрос анкетирования: «Read the names of the following plants/fish. How do you think, why are these plants/fish called like this?». На наш взгляд, формулировка вопроса побуждает учащихся к поиску нескольких вариантов осмысления слова и способствует активизации их метаязыкового сознания.

Второй блок анкетирования состоял из трех вопросов, каждому из которых предлагалось четыре варианта ответов. Респонденты должны были выбрать все соответствующие заданному слову толкования. На каждый вопрос приходилось по три правильных ответа. Например: «Choose all the possible variants: Pineapple a) Plant looks like a pine cone in shape; b) Plant grows in water; c) Brown color plant like a pine cone; d) Plant tastes like an apple». Основная задача данного блока заключалась в постепенном вовлечении участников в процесс осмысления, а также в предоставлении примеров интерпретаций слов на английском языке. Более того, формат вопроса с несколькими правильными ответами стимулировал учащихся рассматривать слова с разных точек зрения, учитывая такие аспекты, как цвет, форма, вкус, ареал произрастания.

В третий блок анкетирования вошли четыре открытых вопроса, в которых респондентам было предложено самостоятельно осмыслить заданные слова и написать свои варианты их осмысления – «Write all the possible variants: Bearberry». Этот блок был основным, поскольку он отражал процесс мышления учащихся, их индивидуальные идеи, а также количество мотивирующих толкований, которые мог предложить отдельно каждый ученик.

Четвертый блок анкетирования состоял из одного вопроса, требующего устного ответа – «List orally all the possible variants: Horse mushroom». В этом вопросе от респондентов требовалось осмыслить и устно перечислить свои варианты осмысления слова.

Всего в анкетировании восемь вопросов. Анкетирование проводилось в течение двадцати минут, включая устный вопрос. Максимальное количество баллов за анкетирование – 24 балла. За один вопрос респондент мог получить до 3-х баллов, поскольку среднее количество мотивирующих толкований к каждому слову – три толкования. Полученные метавысказывания были переведены в цифровой формат, систематизированы и распределены согласно шкале вариативности, которая включает следующие категории:

- High 100%-90% 24-28 баллов – высокий уровень сформированности ВМ
- Middle 89%-51% 21-13баллов – средний уровень сформированности ВМ
- Low 50%-0 12-0 баллов – низкий уровень сформированности ВМ

Следующим этапом эксперимента стал **формирующий этап**. Данный этап был направлен на развитие вариативного мышления учащихся с помощью разработанной системы заданий. На формирующем этапе было проведено пять занятий по 45 минут. В ходе занятий ученики поэтапно осваивали работу с мотиватором – учились его определять в составе слова, осмыслять, а также предлагать разные варианты осмысления слова на основе мотиватора. Работа проводилась в школе в рамках дополнительных занятий по английскому языку.

Для выявления эффективности системы заданий на развитие вариативного мышления учащихся по завершении формирующего этапа был организован **контрольный этап**. На данном этапе респонденты прошли контрольное анкетирование, которое было идентично диагностическому по структуре и процедуре, но включало другой набор слов. В контрольном анкетировании респондентам предлагалось осмыслить восемь полимотивированных существительных английского языка из тематической группы «Fish»: «SANDFISH», «ICEFISH», «MUDFISH», «LEAFFISH», «SUNFISH», «ROCKFISH», «CORAL FISH», «FIREFISH». Результаты контрольного анкетирования

позволили выявить разницу в количестве мотивирующих толкований, данных на каждое слово, а также в количестве мотивирующих толкований, предлагаемых отдельно каждым респондентом, с результатами диагностического анкетирования.

Результаты эксперимента показали положительную динамику в развитии вариативного мышления.

Согласно результатам диагностического анкетирования, восемь респондентов показали средний уровень сформированности вариативного мышления, семь респондентов – низкий уровень. Наиболее высокий результат в диагностическом анкетировании – 18 баллов, наиболее низкий – 7 баллов. По результатам контрольного анкетирования, после работы с системой заданий, количество респондентов со средним уровнем вариативного мышления увеличилось до четырнадцати, а с низким – сократилось до одного. Самый высокий результат в контрольном анкетировании – 21 балл, самый низкий – 10 баллов.

Таким образом, по результатам диагностического анкетирования 53% респондентов имеют средний уровень сформированности вариативного мышления, 47% - низкий уровень. По результатам контрольного анкетирования 93% респондентов имеют средний уровень сформированности вариативного мышления, 7% - низкий уровень.

Количество респондентов со средним уровнем выросло на 40%, в то время как количество респондентов с низким уровнем снизилось на 40%.

Среднее количество мотивирующих толкований на слово возросло: на диагностическом этапе этот показатель составлял 1.5, а на контрольном – 2 мотивирующих толкования.

Среднее количество мотивирующих толкований, предлагаемых одним респондентом, также возросло: на диагностическом анкетировании этот показатель составлял 1.5, а на контрольном – 2 мотивирующих толкования. Например, респондент АА09 в диагностическом анкетировании получил 12 баллов, среднее количество толкований, предложенных им на каждое слово – 1,5 толкования. В контрольном анкетировании этот респондент получил 16 баллов, среднее количество толкований, предложенных им на каждое слово – 2 толкования. К словам третьего блока в диагностическом анкетировании этим респондентом было предложено по одному мотивирующему толкованию: **«Bearberry»** - *«The plant's berries are eaten by bear»*, **«Eggplant»** - *«The fruit resembles an egg in shape»*, **«Milkweed»** - *«When broken, the plant releases a milky sap»*, **«Coneflower»** - *«The flower has a cone-shaped center»*. К большинству слов третьего блока контрольного анкетирования этот респондент дал по два мотивирующих толкования: **«Leaffish»** - *«It has the shape and appearance of a leaf. It camouflages itself among water plants»*, **«Rockfish»** - *«It might resemble a rock or prefer rocky habitats, Coral fish»* - *«It is often found in coral reefs and has bright colorful patterns, like corals»*. Данные ответы демонстрируют, что респондент, осмысливая каждое слово, учитывает не один аспект, а несколько. Например, для слова **«Eggplant»** он предлагает единственное толкование - *«The fruit resembles an egg in shape»*, учитывая такой аспект, как форма. Осмысляя слово **«Leaffish»** в контрольном анкетировании, он уже приводит два толкования - *«It has the shape and appearance of a leaf. It camouflages itself among water plants»*, принимая во внимание как форму, так и внешний вид. Рост количества мотивирующих толкований в ответе при осмыслении слов у респондентов свидетельствует о развитии их вариативного мышления.

Результаты эксперимента подтверждают, что разработанная система заданий влияет на развитие вариативного мышления у учащихся средних классов. Участники эксперимента научились распознавать мотиватор в словах английского языка, стали предлагать больше вариантов их осмысления.

Библиографический список:

1. Князева В.В. К Теории понятия «вариативное мышление» // Вестник ОГПУ. Серия: гуманитарные и естественные науки. – Оренбург: Издательство ОГПУ, 2008. С. 96-109.
2. Блинова О.И. Практикум по русской мотивологии! Авт.-сост. О.И. Блинова. — 2-е изд., испр. и доп. - Томск ; Изд-во Том. ун-та, 2012. - 138 с.

РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИОННОЙ РЕФЛЕКСИИ В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА: АНАЛИЗ ЗАДАНИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ

Жакупова Айгуль Досжановна

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан
доктор филологических наук, профессор
aygul.zhakupova@yandex.kz

Сенчук Ольга Михайловна

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан
магистрант, 2 курс
senchuk.olenka@mail.ru

***Аннотация:** В статье рассматривается вопрос о наличии и эффективности заданий, направленных на развитие мотивационной рефлексии, в современных школьных учебниках русского языка для 5 класса. Анализируются когнитивные навыки, формируемые в учебниках, а также выявляются пробелы в заданиях, способствующих осознанию мотивированности языкового знака. В заключение предлагаются методические рекомендации по улучшению структуры учебного материала с целью развития мотивационной рефлексии.*

***Ключевые слова:** мотивационная рефлексия, мотивированная лексика, языковое развитие, методические рекомендации*

Введение

Развитие мотивационной рефлексии у школьников является важным элементом языкового обучения, способствующим осознанию связи между звучанием и значением слова.

Мотивационная рефлексия — это «универсальное свойство метаязыкового мышления человека, обуславливающее направленность его сознания на соотношение плана выражения и плана содержания языковых единиц». [1] Таким образом, под мотивационной рефлексией понимается осознание внутренней формы слова, связи между значением и языковым выражением. [1] Это определение появилось благодаря развитию мотивологии как одного из современных направлений лингвистики. В 70-ых годах 20 века мотивология заявила о себе. Она нашла свое основание в трёх ключевых понятиях: внутренняя форма слова, мотивированность и мотивационные отношения. Была доказана необходимость выделения новой области этимологии — мотивологии. [2] Первоначально объектом мотивологического исследования стали говоры России — диалекты Северного Приобья. Был сформирован научно-терминологический аппарат новой отрасли науки. Образовалась Томская лингвистическая школа, разрабатывавшая мотивологический аспект, чему послужили докторские и кандидатские диссертации М.П.Янценецкой, Н.Д.Голева, В.Г.Наумова, Т.А.Демешкиной, Г.А. Ракова, А.Н.Ростовой, Н.Г.Нестеровой, М.В.Курышевой, Г.В.Калиткиной, Е.В. Михалёвой, Е.А.Юриной, И.В.Тубаловой, А.Д.Адиловой (Жакуповой), И.Е. Козловой, Л.В. Дубиной, Е.В.Найден, Е.В.Бельской,

М.Н.Курамовой, Е.Ю. Сыпало (Ноудиной), А.С. Филатовой (Савенко), О.С. Михайловой, Н.А. Чижик, А.В. Шевчик и др. [3] В исследовании функционального аспекта мотивологии наиболее важные результаты связаны с определением функций внутренней формы слова в языке (О.И. Блинова, Н.Д. Голев и др.) и функций мотивационно связанных слов (цепочек, блоков) в детской (К.В. Гарганеева), диалектной речи (В. Наумов, Е.В. Найден) и в художественном тексте на материале поэзии М. Цветаевой, О. Мандельштама, Б. Пастернака, П. Антокольского, Н. Рубцова, Е. Евтушенко и др. (С.В. Велединская, Л.В. Дубина, Е.Ю. Погудина (Сыпало), О.И. Блинова, О.С. Михайлова). Разработка методологического аспекта была связана с определением принципов, методов и приемов мотивологического анализа тех или иных аспектов теории мотивации (О.И. Блинова, И.Д. Голев, А.Н. Ростова, А.Д. Адилова, И.Е. Козлова). [2] В первом десятилетии 21 века было опубликовано несколько монографий по проблемам мотивологии и мотивологических словарей. В их числе и монография А.Д. Жакуповой «Сопоставительная мотивология: методы и аспекты», вышедшая в Кокшетау в издательстве «Келешек» в 2009 году. Именно исследователи Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова выявили и описали стратегии осмысления лексических единиц русского языка детьми-монолингвами и детьми-билингвами, провели сопоставительный анализ применения стратегий в зависимости от возраста детей и владения одним или двумя языками (русским/русским и казахским). [4]

В младшем и среднем школьном возрасте особенно остро развивается чувство языка. Мотивационная рефлексия помогает лучше понимать текст, догадываться о значении незнакомых слов, улавливать стилистические оттенки и смысловые нюансы. Формирование мотивационной рефлексии — основа для дальнейшего осознанного изучения языка. Понимание внутренней формы слова развивает ассоциативное мышление, воображение, способность к языковому моделированию — то есть развивает мышление в целом. В условиях билингвального обучения данный аспект приобретает особую значимость, поскольку мотивированные слова в разных языках по-разному структурированы, требуя осознанного подхода к освоению лексики.

Однако современные школьные учебники русского языка для 5 класса в недостаточной мере включают задания, направленные на развитие данного вида рефлексии. Исследование направлено на выявление таких заданий и разработку методических рекомендаций по их интеграции в образовательный процесс.

Целью исследования является анализ содержания школьных учебников русского языка для 5 класса на предмет наличия в них заданий, способствующих развитию мотивационной рефлексии, а также выработка рекомендаций для педагогов.

Для анализа были выбраны следующие учебники:

- Клокова Е., Белозерова О., Ибраева Т., Сулейменова Г., Муханбеткалиев А., Касымова А., Опря О. «Русский язык. Учебник для 5 класса» (АОО «НИШ», 2017-2018 гг.).
- Сабитова З.К., Бейсембаев А.Р. «Русский язык. Учебник для 5 класса» (Алматы, «Мектеп», 2018 г.).

Анализ проводился по следующим критериям:

1. Наличие заданий, направленных на осознание связи между звучанием и значением слова.
2. Упражнения, способствующие развитию метапознания и языковой рефлексии.
3. Примеры, в которых учащиеся анализируют происхождение слов и внутреннюю форму слова.

Результаты анализа учебников

1. Развитие когнитивных навыков

Учебники содержат упражнения, направленные на развитие различных когнитивных навыков: внимания, памяти, логического мышления и языковой компетенции. Например:
 ✓ Задания на развитие внимания (упр. 2, стр. 24; упр. 5, стр. 27).

Слушаем и говорим

2. Прослушайте аудиотекст – беседу учеников. Отметьте утверждения, которые соответствуют содержанию диалога.

1. Ребята решили создать плакат ко Дню языков Казахстана.
2. Русский язык способствует коммуникации людей разных национальностей.
3. Плакат должен был объяснить другим ученикам значимость русского языка.
4. Русский язык, по мнению ребят, не урегулирует споры.

3. Прослушайте текст во второй раз. Как вы понимаете слово «поводырь»? Какими словами ребята заменили данное слово? Почему русский язык является поводырем?

4. Охарактеризуйте русский язык, используя содержание диалога и иллюстрации из задания №1. Какие прилагательные вы используете?

24

5. Восстановите последовательность ключевых выражений текста, записав их в том порядке, в котором они встречаются в письме: *жду ответа; ездили в аква-парк; решила написать письмо; родственники в Германии; побывала в Дрезденской галерее; не знаю немецкого; выучить немецкий язык; до свидания; привет; говорят только по-немецки.*

✓ Упражнения на развитие памяти (упр. 1, стр. 68; упр. 102, стр. 62).

Пишем и говорим

1. Изучите схему. Объясните, какие слова являются однозначными, какие – многозначными.

2. Распределите слова в соответствующие столбики: *работа, колледж, троллейбус, транспорт, школа, девочка, библиотека, путешествовать, далеко, летать, популярный, удобный.* Составьте словосочетания с многозначными словами.

Однозначные слова	Многозначные слова

Не с существительными пишется слитно:

а) если слово без не, не употребляется не входит в состав корня: невзгода, неряха ;

б) если существительное с не может быть заменено синонимом без не или близким по значению выражением: неприятель — враг, несчастье — горе, неурожай — низкий урожай .

Частица не с существительными пишется раздельно, если в предложении есть противопоставление с союзами а, но.

Не _счастье, а горе проверяет характер человека.

102. Спиши, раскрывая скобки. Объясни правописание не с существительными.

Р а с с у ж д а й т а к . Не со словом ... пишется слитно и является ... , так как: а) слово без не ... ; б) его можно ... или

Не со словом ... пишется раздельно и является ... , так как в предложении

1. (Не) воля счастья не даёт. (*Пословица*)
2. Наш сын такой (не) поседа.
3. Наша победа — (не) удача, а результат тяжёлого труда.
4. (Не) грамотность не украшает человека.
5. Надо уметь отличать правду от (не) правды.
6. Он был мне (не) приятелем, а самым близким другом.
7. (Не) беда ошибиться, а беда не исправиться. (*Пословица*)

✓ Задания на логическое мышление (упр. 3, стр. 24; упр. 8, стр. 117).

Слушаем и говорим

2. Прослушайте аудиотекст – беседу учеников. Отметьте утверждения, которые соответствуют содержанию диалога.

1. Ребята решили создать плакат ко Дню языков Казахстана.
2. Русский язык способствует коммуникации людей разных национальностей.
3. Плакат должен был объяснить другим ученикам значимость русского языка.
4. Русский язык, по мнению ребят, не урегулирует споры.

3. Прослушайте текст во второй раз. Как вы понимаете слово «поводырь»? Какими словами ребята заменили данное слово? Почему русский язык является поводырём?

4. Охарактеризуйте русский язык, используя содержание диалога и иллюстрации из задания №1. Какие прилагательные вы используете?

24

Пишем

8. Как развивалась профессия парикмахера? Составьте на основе информации из текста карту эволюции профессии парикмахера.

117

✓ Развитие языковых навыков через анализ структуры текста и диалоги (упр. 7-8, стр. 107).

Говорим

6. Объясните значение устойчивого сочетания слов *работать на совесть*, которое встретилось вам в тексте. Подберите антонимы к фразеологизмам, отражающим отношение человека к труду.

7. Расскажите о ситуации из вашей жизни, которой соответствует один из фразеологизмов.

Работать засучив рукава – ...

Сидеть сложа руки – ...

Работать до седьмого пота – ...

Мастер на все руки – ...

Слова для справок: *бить баклуши*, *не покладая рук*, *палец о палец не ударить*, *работать спустя рукава*.

8. Составьте 3 предложения с эмоционально окрашенными словами на тему «Профессия», используя информацию из «Лингвистической копилки».

Лингвистическая копилка

Как вы уже знаете, в русском языке есть слова, с помощью которых мы можем выразить свое отношение к предметам, признакам, действиям и т. д. Называются эти слова эмоционально окрашенными.

Например, слова *бездельник*, *лодырь*, *лежебока*, *трутень* имеют явную отрицательную (неодобрительную) окраску, а слова *трудолюбив*, *труженик*, *работяга* – положительную (одобрительную) окраску.

2. Отсутствие заданий на развитие мотивационной рефлексии

Хотя учебники включают упражнения на анализ структуры текста и синтаксических конструкций, в них практически отсутствуют задания, направленные на осознание мотивированности языкового знака. Например:

✓ В учебниках содержатся задания на анализ лексики, но они не акцентируют внимание на происхождении слов и их мотивированности.

Читаем

3. Прочитайте текст. Объясните роль антонимов в тексте. Объясните значение выделенного фразеологизма, подберите к нему синонимы и антонимы.

Знаете ли вы, что обозначают следующие слова: *фонарщик*, *коробейник*, *ямщик*?

Старые и новые профессии

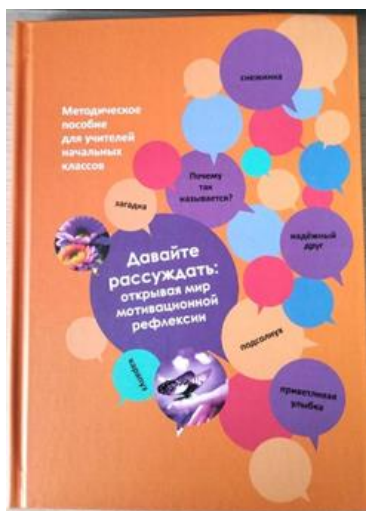
Жизнь не стоит на месте. Вместе с ней меняется и труд человека. Некоторые профессии устаревают. Так, с приходом электричества **канула в прошлое** профессия фонарщика. А с появлением магазинов продавцы сменили коробейников, торговавших мелким товаром.

102

3. Прослушайте текст во второй раз. Как вы понимаете слово «поводырь»? Какими словами ребята заменили данное слово? Почему русский язык является поводырём?

В учебных материалах отсутствуют вопросы, побуждающие учащихся размышлять о том, почему слова имеют определенную форму и значение.

Мотивационная рефлексия играет важную роль в языковом развитии детей, так как способствует более осознанному изучению лексики и пониманию принципов словообразования. Включение заданий на анализ внутренней формы слова, этимологии и сопоставление с другими языками может существенно обогатить учебный процесс.

находить их и строить логические цепочки типа «дровосеки – это люди, заготавливающие дрова» и т.д. Есть упражнения формата «найди лишнее», требующие объяснить выбор однокоренных слов из ряда, например: «гора, горка, гореть, горный, горец, гористый». Есть упражнения на развитие внутренней метафорической формы слова: «Когда человека называют «голова»? Почему его так называют?» Есть упражнения, заставляющие осмысливать значение сложных слов и фразеологизмов и другое. [7]

1. Включение в учебники упражнений на осознание мотивированности языкового знака, например:

- 1) Гора, горка, гореть, горный, горец, гористый.
2) Нос, носик, носатый, носить, остроносый.
3) Красота, красить, красивый, красоваться.

- Почему котёнка называли Пушком? Найдите слово, которое объясняет это.

Мы с братиком очень хотели котёнка. Однажды папа принёс домой котёнка, маленького и пушистого. Мы очень обрадовались. Назвали котёнка Пушком.

- ✓ Классификация слов по принципу их происхождения и мотивированности.
- ✓ Игровые упражнения на поиск смысловых аналогий между словами.

- Установи соответствие между загадкой и отгадкой.
- Назови слова из загадок, родственные отгадкам.

Загадка	Отгадка
1. Черненька, маленька, Вкусненька, сладенька, Ребятишкам миленька.	А. Подосиновик
2. В чаще леса, вдоль тропинок Он стоит среди осинок, Шляпка есть, но нет пальто, Отгадайте, это кто?	Б. Опёнок
3. Не спорю, не белый я, братцы, попроче, Расту я обычно в берёзовой роще.	В. Черника
4. Нет грибов дружней, чем эти. Знают взрослые и дети – На пеньках растёт в лесу, Как веснушки на носу.	Г. Подберёзовик

✓ Упражнения на реконструкцию значений слов (например, предложить ученикам угадать значение устаревших слов на основе их морфемного состава).

- Прочитай отрывок из сказки «Бобовое зёрнышко» (в обработке А.Н. Толстого).
- Предположи, кто такие *дровосеки*, *калашники*, *гребенщики*.
- Объясни, почему этих людей так называют.
- Найди мотивационную пару к словам *дровосеки*, *калашники*, *гребенщики*.

Дровосеки дали курочке дров. Отнесла курочка дрова калашникам, калашники дали ей калачей, калачи отдала гребенщикам, гребенщики дали ей гребень, отнесла гребень девушке, девушка дала ей нитку, нитку отнесла липке, липка дала листок, отнесла листок речке, речка дала водицы.

✓ Анализ этимологических корней слов и их влияние на значение (например, сравнение слов "питание" и "пища" с их историческими значениями).

✓ Создание мини-этиюдов или рассказов с использованием мотивированной лексики, где ученики придумывают истории о происхождении слов.

- Перепиши шуточное четверостишие про кота.
- Скажи, что кот говорит про себя, какой он был вчера, какой он сегодня.
- Подумай, как образуются эти прилагательные?
- Попробуй продолжить.
- Сочини новое прилагательное (к а к и м кот может быть еще).

*Вчера я был мышегоняльным,
Вполне сметаноуплетательным,
Сегодня я диваноспальный,
Вполне подушкоодеяльный.*
(В. Чижиков)

- Прочитай загадку. Перепиши её.
- Напиши к ней отгадку. Объясни свой ответ.

*Вид у ягоды хорош,
Но сорви её поди-ка.
Вся в колючках, будто ёж,
Потому что*

(С. Анискевич, Ю. Анискевич)

Развитие мотивационной рефлексии важно для углубленного понимания языка и его механизмов, особенно в билингвальной среде. Для этого необходимо дополнение учебных материалов заданиями, способствующими осознанию мотивированности языкового знака, а также развитие рефлексивных стратегий в учебном процессе.

В дальнейшем предполагается разработка более детализированных методических пособий, направленных на развитие мотивационной рефлексии, которые смогут интегрироваться в программу факультативных и элективных курсов русского языка.

Литература

1. Жакупова А.Д., Балмагамбетова Ж.Т. «Мотивационная рефлексия — объект сопоставительной мотивологии», Вестник Карагандинского ун-та, 2022 г., с.86. <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/philology-vestnik/article/download/223/202/395>
2. «Мотивология. Библиографический указатель». Составители О.И.Блинова, А.С.Савенко, А.В.Шевчик. Томск 2012 г., стр.5-6
3. О.И.Блинова. «Ключевые термины мотивологии». Томский государственный университет. 2012 г. <https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-terminy-motivologii-ispytanie-vremenem-1971-2011-gg/viewer>
4. Жакупова А.Д., Анищенко.О.А., Темирова Ж.Г. «Стратегии осмысления мотивированной русской лексики детьми-монолингвами и детьми-билингвами Северного Казахстана». 2024 год
5. Клокова Е., Белозерова О., Ибраева Т., Сулейменова Г., Муханбеткалиев А., Касымова А., Опря О. «Русский язык. Учебник для 5 класса». АОО «НИШ», 2017-2018 гг.
6. Сабитова З.К., Бейсембаев А.Р. «Русский язык. Учебник для 5 класса». Алматы, «Мектеп», 2018 г.
7. Жакупова А.Д., Анищенко О.А., Жумагулова О.А., Темирова Ж.Г., Тлеубердина Г.Т., Каирбекова И.С., Шмельцер В.В. «Давайте рассуждать: открывая мир мотивационной рефлексии». Астана ТОО «Полиграфический центр «Индиго Принт», 2024 г., стр.4

Ғ.МҮСІРЕПОВ ӘҢГІМЕЛЕРІ ТІЛІНДЕГІ АВТОР БЕЙНЕСІНІҢ КӨРІНІСІ
ОБРАЗ АВТОРА В ЯЗЫКЕ РАССКАЗОВ Г.МУСРЕПОВА
THE AUTHOR'S IMAGE IN THE LANGUAGE OF G. MUSREPOV'S SHORT
STORIES

Жакупова Эмилия Кабдоллаевна, 2-курс магистранты
Шалабай Бердібай

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
emiliya.zhakupova@mail.ru shalabay_berdibay@mail.ru,

Жакупова Эмилия Кабдоллаевна, магистрант 2-курса
Шалабай Бердибай

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
emiliya.zhakupova@mail.ru shalabay_berdibay@mail.ru,

Zhakupova Emiliya Kabdollaevna, 2st year master's student
Shalabay Berdibay

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
emiliya.zhakupova@mail.ru shalabay_berdibay@mail.ru,

Аннотация: Бұл мақалада көрнекті қазақ жазушысы Ғабит Мүсірепов әңгімелерінің тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеуде жазушы шығармаларындағы автор бейнесі, баяндау стилі, лексикалық және синтаксистік тәсілдердің қолданылуы жан-жақты талданады. Әсіресе, «Қос шалқар» әңгімесіндегі автор-бақылаушы позициясы, баяндаудың объективтілігі және кейіпкер атынан баяндау әдісі зерттеледі. Сонымен қатар, мәтіндегі лексикалық қайталаулар, инверсия, диалогтер мен көркемдік құралдардың рөлі анықталып, әдебиеттанушы ғалымдардың тұжырымдары негізінде талдау жасалған. Мақала Ғ.Мүсірепов шығармашылығындағы тілдік қолданыстардың ерекшелігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Ғабит Мүсірепов, тілдік ерекшеліктер, баяндау стилі, автор бейнесі, лексикалық тәсілдер, синтаксистік құрылым, «Қос шалқар», көркемдік құралдар, әдеби талдау.

Аннотация: В данной статье рассматриваются языковые особенности рассказов выдающегося казахского писателя Габита Мусрепова. В исследовании подробно анализируются авторский образ в произведениях писателя, стиль повествования, а также использование лексических и синтаксических приемов. Особое внимание уделяется позиции автора-наблюдателя в рассказе «Кос шалкар», объективности повествования и методу изложения от лица персонажа. Кроме того, выявляются роль лексических повторов, инверсии, диалогов и художественных средств, а также проводится анализ на основе выводов литературоведов. Статья позволяет глубже понять особенности языкового использования в творчестве Г. Мусрепова.

Ключевые слова: Габит Мусрепов, языковые особенности, стиль повествования, образ автора, лексические приемы, синтаксическая структура, «Кос шалкар», художественные средства, литературный анализ.

Abstract: This article examines the linguistic features of the stories of the prominent Kazakh writer Gabit Musrepov. The study provides a detailed analysis of the author's image in his works, narrative style, and the use of lexical and syntactic techniques. Special attention is given to the author's observer position in the story "Qos Shalkar", the objectivity of the narration, and the method of storytelling from the character's perspective. Additionally, the role of lexical

repetitions, inversion, dialogues, and artistic devices is identified and analyzed based on the conclusions of literary scholars. This article offers a deeper understanding of the linguistic characteristics in G. Musrepov's works.

Keywords: *Gabit Musrepov, linguistic features, narrative style, author's image, lexical techniques, syntactic structure, Qos Shalkar, artistic devices, literary analysis.*

Қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасын қалдырған қаламгерлердің бірі – Ғабит Мүсірепов. Оның шығармашылығы көркемдік қуатымен, сөз саптау ерекшелігімен және әдеби жанрлардың әртүрлі қырын меңгеруімен дараланады.

Ғабит Мүсірепов әңгімелері тілінің ерекшеліктері көптеген зерттеушілердің назарында болды. Қазақ тіл білімінің көрнекті ғалымы **Рәбиға Сыздықова** жазушы тілінің көркемдік қуаты мен сөз қолданысын жан-жақты талдаса, **Бердібай Шалабай** автор бейнесі мен баяндау мәнерін зерттеді. Сонымен қатар, **Зейнолла Қабдолов** Ғ.Мүсірепов шығармаларындағы стильдік ерекшеліктерге тоқталса, **Серік Қирабаев** жазушының әдеби мұрасын талдап, оның тілдік қолданыстарын қарастырды. Ал **Тыныштық Ермакова** қаламгер шығармаларындағы көркемдік құралдар мен стилистикалық ерекшеліктерді саралаған. Бұл зерттеулер Ғ.Мүсірепов әңгімелерінің тілдік табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Ғ.Мүсірепов әңгімелерінің тілдік ерекшеліктерін зерттеу барысында ғалымдар жазушының сөз қолданысы мен баяндау стиліне ерекше назар аударады. В.В. Виноградовтың пікірінше, «тілдік құралдарды сұрыптап, таңдап орналастыру нәтижесінде жүзеге асатын түрлі экспрессивтік-стильдік бояулар, бағалаулар мен олардың сипаты шығарманың идеялық мәні, суреткердің талғам-талабы, шығармашылығы туралы түсінік береді. Ал мұның бәрі шығарманың стильдік бірлігін белгілейтін автор бейнесінің тілдік құрылымында көрініс табады» [1;87]. Бұл тұжырым Ғ.Мүсірепов шығармашылығына да тікелей қатысты. Жазушының әңгімелерінде тілдік құралдарды шебер сұрыптауы оның көркемдік әлемін айқындап, автор бейнесінің даралығын танытады.

Жазушының шығармаларын талдауда автор бейнесін зерттеу маңызды орын алады. Осы тұрғыда белгілі ғалым Бердібай Шалабайдың «автор бейнесі – болмыс пен оқырманды байланыстырушы категория. Автор ондай аралық байланыстырушы қызметті атқару үшін, өмірдегі оқиғаларды белгілі бір көзқарас тұрғысынан, яғни белгілі бір «нүктеден» баяндауы керек. Ол белгілі бір «нүктеден» кейіпкерлердің іс-қимылын бейнелей отырып, өзінің баяндауларына оқырманның қатысын (қабылдауын) және өзінің қатысын белгілейді. Кез келген шығармада автор «көзге көрінбей» қатысып отырады. Оның демі, тынысы, нені қалайтыны, нені қаламайтыны, т.б. – бәрі сезіліп тұрады. Бірақ оның «сезілу» дәрежесі барлық шығармаларда бірдей болмайды. Ол жазушының баяндалып отырған жағдайларға қандай «арақашықтықты» ұстайтынына байланысты» деген пікірі назар аударарлық [2;49].

Ғабит Мүсіреповтің «Қос шалқар» әңгімесінде баяндау типі кейіпкер атынан, яғни «мен» тұлғасында жүргізіледі.

«Міне, біз екі шалқардың арасында тұрмыз. Қоңыр құйқалы, құнарлы шиыр. Адырсыз, жотасыз жазық алап. Керілген кең тақта. Қуаң тартқан қау.

Бүгін «Қос шалқарды» үшінші рет көріп тұрмын. Астымда ат, қасымда Күсен мен Болжық бар. Мана ерте келіп, көп жерді араладық. Ағаштың ішінде еркімізше жүрдік»[3;12]

Ғ.Мүсіреповтің «Қос шалқар» әңгімесінде **автор-бақылаушы** позициясы айқын көрінеді. Әңгімеде оқиғалар автордың тікелей қатысуынсыз, сырттай бақылау негізінде баяндалады. Бұл туралы зерттеуші Б.Шалабай: «Оқиганы тікелей бақылаушы көзқарасы тұрғысынан бейнелеу баяндаудың шындық негізін күшейтеді, болмыстың тура бейнесін көрнекі түрде беріп жатқандай әсер қалдырады. Автордың баяндаған жайларын оқырман өз көзімен көріп отырғандай сезінеді» деп тұжырымдайды [2;54].

Көркем әдебиетте *автор бейнесі* бірнеше жіктемеге бөлінеді: *автор-бақылаушы, автор-қатысушы, автор-бағалаушы*. «Қос шалқар» әңгімесінде автордың *объективті баяндаушы* ретіндегі қызметі басым. Ол оқиғаларға тікелей араласпай, тек бейтарап бақылаушы ретінде көрінеді. Бұл баяндаудың шынайылығын арттырып, оқырманға оқиғаға тікелей куә болып отырғандай әсер береді.

Автор өзін сездірмеуге тырысады. Кейіпкер І жақ жіктік жалғауының жекеше және көпше түрінен баяндайды:

Бүгін «Қос шалқарды» үшінші рет көріп тұрмын. Астымда ат, қасымда Күсен мен Болжық бар.

Кешкі салқынмен өгізшілер қайттық. Жүздікшілер жаутаңдасып, қала берді [3;10].

Шығарманың басынан аяғына дейін кейіпкер атынан баяндап, өзін білдірмесе де, кейіпкермен келісіп, оны құптайтыны кейіпкер сөзінен байқалады. Мысалы, *Бір жағынан, тасылып жатыр. Бір жағынан, соғылып жатыр. Қырман басы ұлы дүбір той!.. Гүр-гүр-гүр!.. Гүрілдеген сайын маңдайдан шыққан ащы тер өызыл маржан болып қапишыққа құйылады. Буы бұрқыраған еңбек күйі аспанға өрлейді. Жер мен аспан қосыла билейді. Аспандағы Алланың асты солқылдайды...періште біткен зым-зия, басын қайда тығарын білмейді... [3;17].*

Бұл жерде автор-жазушы кейіпкермен бірігіп кеткені көрінеді.

Ортақ төл сөздер арқылы әңгіменің соңында Ғ.Мүсірепов өз ойын кейіпкер атынан бере алған.

Қайтадан қырманға жөнелді. Тағы да гүр-гүр. Машина «коллектив» күйіне басты. Оған «коллектив» мүшелері қосылды. Қос босағадағы «Қос шалқар» қосылды. Қарауытқан қалың жер толқынданып билейді.

Үйінде отырып осыны естіген Қосымның баласы: «Қос шалқар!», «Қос шалқар!» болды... батшағар, осының арты не болып кетер екен!..» - деді.

Бұл сұраудың шешуі алыс еместігін сезе алмады[3;18].

Осы үзіндінің соңғы жерінде ғана автордың ойы кейіпкер ойын түсіндіруінен анық көрінеді. Ал әңгіменің өн бойында оқиға желісі мен ойталқыға автор ашық араласа қоймайды.

Стильдік ерекшеліктерге тілдік сөз қолданыстарымен қатар жазушы шығармашылығының тақырыптық ерекшеліктерін, характерлердің тұтастығын, бейнелеу тәсілдерінің ұқсастығын жатқызуға болады. Мәселен, біз шығармасын талдап отырған көрнекті жазушымыз Ғ. Мүсірепов стилі дегенімізде, ойға бірден оның шығармаларындағы жалынды патриотизм мен жасампаз интернационализм, өршіл романтика, жеңіл әжуа мен ащы кекесін оралады [4;34].

Сөйлем құрамындағы синтаксистік, лексикалық қайталаулар Ғ. Мүсірепов шығармалары стилінің поэтикалық құрылымын, оның ырғақтылық әуенін байқататын пәрменді тәсіл. Мұны жазушы әңгімелерінен бірден аңғарамыз.

Мысалы, *Гүр-гүр-гүр!.. Гүрілдеген сайын маңдайдан шыққан ащы тер қызыл маржан болып қапишыққа құйылады.*

Қайтадан Қырманға жөнелді. Тағы да гүр-гүр. Машина «коллектив» күйіне басты. Оған «коллектив» мүшелері қосылды. Қос босағадағы «Қос шалқар» қосылды. Қарауытқан қалың жер толқынданып билейді [3;18].

Немесе, *Жұрттың бәрі – ақ танау, ақ кірпік, ақ ауыз. Алдырмаған мұрын, шалдырмаған бет мыңнан біреуде ғана қалған. Түкірік жерге түспейді. Осынша кең далада деп аларлық ауа жоқтай! Жұлынған боран ауа орнына түйір-түйір мұз тығады мұрныңа! Ақ теңізден Арқаға дейін домалап келгендей ақ қар бытырадай тиеді бетіңе [3;20].*

Мұнда жазушы *ақ* деген сөзді бірнеше рет қайталап, соған оқырманның көңілін аударады. *Түйір-түйір, ойды-қырды, үсті-үстіне, соғып-жанишып, қыбыр-қыбыр, орман-тоғай деген сияқты* қайталама қос сөздер мен қосарлама қос сөздерді орынды қолданып, кейіптеу арқылы долы боранға жан бітіргендей.

Қар астындағы минуттар ауыр өтті. «Қар астында қалдық қой» деген ой ауыр ма, үстегі қар ауыр ма, қараңғы түн ауыр ма, әйтеуір, ой бөгеліп, көңіл торыға қалды [3;39].

Лекискалық қайталаумен мәтіннің экспрессивтік-эмоционалдық реңін тереңдетіп тұр. Сөздердің мағынасынан, экспрессивтік бояуынан туындайтын күмән, қорқыныш, белгісіздік көңілдеріне қалай әсер еткенін оқырманға нақты түсінуге орынды қолданған.

Темір жолдың тап осы тұстағы бір үзігін жалғаудың осыныша сынға айналғаны да осыдан еді. Қанша топ жақын келе алмай, қанша топ аяқ сала алмай қайтқан [3;10]. Осы жерде жазушы «қанша топ» лексикалық қайталау арқылы темір жол салуға келген адамдардың жай емес, өздері атқаратын жұмыстарын аяғына дейін жеткізуге дайын, шебер, тәжірибелі екендіктерін аңғартады.

Ғабит Мүсірепов шығармаларында тілдік құралдарды қолдану ерекшеліктерінің бірі – **инверсия** әдісі. Инверсия – сөздердің әдеттегі грамматикалық тәртібінен ауытқып, ерекше стильдік мәнге ие болуы. Бұл әдіс жазушының ойды әсерлі, экспрессивті жеткізуіне мүмкіндік береді. Мәселен, Ғ.Мүсіреповтің шығармаларында: *«Енді бір жерде консерві жәшігіне жапсырылған қағазда өгіздің тұмсығы ғана көрінеді: өгіз тұншығып бара жатқандай көрінді Қасенге...»* немесе *«Шығарма үніңді! Ішің білсін!»* сияқты сөйлемдер инверсияның айқын мысалдары болып табылады [3;27].

Ғалым Ш.Бектаева инверсия құбылысының қазақ тілінде жиі қолданыла бастауын Октябрь революциясынан кейінгі кезеңмен байланыстырады. Оның пікірінше, бұл дәуірде қазақ тіліне орыс тілінің синтаксистік құрылымы ықпал етіп, сөйлем мүшелерінің еркін тәртібі қалыптаса бастады [5, 25]. Осындай өзгерістер Ғ.Мүсірепов прозасында да байқалады. Жазушы инверсия тәсілін қолдану арқылы шығармаларына ерекше ритм мен экспрессивтілік береді, оқырманға кейіпкерлердің сезімдерін тереңірек ұғынуға мүмкіндік жасайды.

Ғ.Мүсірепов әңгімелерінде кейіпкерлердің мінез-құлқы мен психологиялық әлемін ашу үшін көркемдеу құралдары кеңінен қолданылады.

Әңгімелерде диалогтер арқылы кейіпкерлердің болмысы, олардың ішкі сезімі мен ойлары терең ашылады.

Диалог арқылы адамдар бір-бірімен тығыз қарым-қатынас құрып, рухани, мәдени байланыс орнатып, күнделікті өмір тіршілігінен хабардар болады, қоғамдағы өз орнын тауып, бағыт-бағдарын анықтайды. Роман жанрын зерттеуші М. Бахтин айтқандай: *«Шындықты іздеудің диалогтік әдісі дайын шындыққа ие болғысы келетін нақты монолизмге, сонымен қатар, қандайда да бір шындықты білеміз деп ойлаған адамдардың сенімділігіне де қарсы қойылады. Шындық жеке адам басында туындамайды және болмайды, ол шындықты іздеуші адамдар арасында олардың диалогтік сөйлесуі кезінде туындайды» [6, 26 б].*

Мысалы, «Этнографиялық әңгіме» шығармасында:

Атекең бір кезде тамағын қырнап, аз ғана еңсесін көтеріп алды да:

– Үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек, – деді.

– Атекем дұрыс айтады, үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек, – деп, оң жағындағысы қостады [3; 103].

Осындай тектес диалогтер бір айтылған сөзді бәрі қостап, бірнеше рет қайталап айтып жатса да, ешкім орнынан қозғалып ешқандай іс-әрекет жасалмайтыны кейіпкерлердің құр бос сөзді айтып отыра беретін, өздерін төре тұқымы санап, барлығынан жоғары қойып, кедей, ішер астары жоқ, киер киімдері болмаса да өздерінің қандай жағдайда тап болғандары ойларына да кірмейді. Арасында тек Қарашаш есімді әйел кейіпкер басқаларына қарағанда есті, құр сөзбен емес ісімен де көрінеді:

– Соятын болсаңдар, неге әкелмейсіңдер тезірек? Ауыздарың айтып, арттарың көтерілмейтін адыра қалғырды қашан қоясыңдар осы? Жандарың бар ма, жоқ па өзі? – деп, жайдан-жай есікті тарс еткізіп жсауып жіберді. Бірақ еркектер жағы қаласын бұзған жоқ. Тағы бірталай уақыт өткеннен кейін ғана Атекең байламын айтты [3; 103].

Ғ.Мүсіреповтің әңгімелеріндегі автор бейнесі көп қырлы, бейнелі болып келеді. Мысалы, «Қос шалқар» әңгімесіндегі автор бейнесін жасайтын негізгі тұлға – кейіпкер бейнесіндегі жазушының өзі. Ол басынан өткен оқиғаны баяндайды. *«Мен «Қос шалқарды» өмірімде үш-ақ рет көрдім. Бірінде – он шақты бала жидек теруге келдік. Белшемізден шыққа батып, ала сәуледе ағашқа кірдік. Кіруін ұрланып кірсек те, көңілді көкке көтеріп, қылп еткен сыбдырға жаңғырығып тұрған нуга кіргесін, айғайламасқа дәтіміз шыдасын ба! Керексіз жерде-ақ сақылдап күліп, қарға адым жерде айғайлап сөйлестік. Жидек бізді сүйрей берді. [3; 8].*

Кейіпкердің әңгімелеуіндегі мезгілдік, шақтық қабаттары автор бейнесінің күрделілігін көрсетеді. Әңгіменің құрылымында бірнеше мезгілдік шақ бар, яғни әңгімелеу бір мезгілдік ендікте емес, әр түрлі мезгілдік ендікте өрбиді. «Қос шалқардың» Қосымның балаларының қолында болған кезде ешбір тірі жанды көлге жақындатпай, қаншама рет көлге түсе алмай арманда кеткенін жазушы *«Мен «Қос шалқарды» өмірімде үш-ақ рет көрдім». «Бір-бір шелек жидек теріп алып, «Қос шалқардың» біріне шомылып қайтпақшымыз да. Ол болмады, «ауылға дейін қумас па екен?» деген адамша артымызға қарай-қарай ауылға тарттық. Міне, бұл – «Қос шалқарды» бірінші көргенім...» [3; 8].*

«Қос шалқарды» екінші көргенімде әуе айналған ыстық шілде еді. Алдынан санағанда – он жетінші, артынан санағанда – жиырма екінші өгіз арбасында едім... Айналасы ат шаптырым алаптың ортасына бір жан түсірмеді. Алапты айналдыра түсірді. «Қос шалқардың» жағасына да жақындатпады. «Ауыз суға томар су да жарайды», – деп ешкімнің айтқанына мойымады. [3; 10]. Осы жерде кейіпкер өткен кездегі оқиға арқылы «Қос шалқарға» жолай алмағандығының терең тамыры байлар мен кедейлер арасындағы әлеуметтік теңсіздікті, әділетсіздікті де көрсетіп отыр.

Ары қарай әңгімеде *«Бүгін «Қос шалқарды» үшінші рет көріп тұрмын. Астымда ат, қасымда Күсен мен Болжық бар. Мана ерте келіп, көп жерді араладық. Ағаштың ішінде еркімізше жүрдік. Қосымның ырысы болған «Қос шалқардың» қойнау-қуысын қалдырмастан араладық. «Кіші шалқарға» бөленіп тұрып шомылдық. Баяғы көрген Тәпел де жоқ, Жантық та жоқ. Қуар-ау, сабар-ау деп те ойлағаным жоқ... [3; 12].* Осылайша оқиғаларды хронологиялық ретпен сипаттап отырып, «Қос шалқар» арқылы заманның өзгергенін, өткен күндері қайырымсыз байлардан құтылып жатса, кеңес үкіметінің әкелген жаңалығын сақтықпен күдікпен қабылдап тұрғаны байқалады. Оны келесі үзіндіде: *«Қосымның баласы: «Қос шалқар!» «Қос шалқар!» болды... батшағар, осының арты не болып кетер екен!...» – деді. Бұл сұрауының шешуі алыс еместігін сезе алмады [3; 18].*

Ғабит Мүсіреповтің шығармаларындағы автор бейнесі көркемдік тұтастықты сақтай отырып, кейіпкерлердің ішкі дүниесі арқылы анық көрінеді. Жазушы өз туындыларында стильдік айшықтау мен көркемдеу құралдарын шебер пайдаланып, өзіндік қолтаңбасын қалыптастырды. Оның әңгімелері қазақ әдебиетінің тіл байлығын терең ашып, көркемдік әдістердің мол мүмкіндіктерін көрсетеді. Осылайша, Ғ. Мүсіреповтің прозасы – тек мазмұндық тереңдігімен ғана емес, сонымен қатар баяндау тәсілінің көркемдік ерекшелігімен де құнды.

Қорыта айтқанда, Ғабит Мүсірепов әңгімелерінің тілі қазақ көркем әдебиетінің байлығы мен мүмкіндіктерін терең ашып, сөз өнерінің шеберлігіне деген жоғары талаптарды көрсетеді. Жазушының әрбір шығармасы – көркемдік пен мазмұндық үйлесімділіктің үлгісі. Оның тілдік ерекшеліктерін зерттеу қазақ әдебиеттануы мен тіл білімі үшін маңызды мәселе болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955.
2. Б.Шалабай «Қазақ тіл білімінің мәселелері» – Алматы: «Арда», 2016 жыл, - 488 бет.

3. Ғ.Мүсірепов «Өмір жорығы». Әңгімелер жинағы. – Алматы: «Мазмұндама баспасы», 2003 жыл, - 224 бет.
4. Ғабдуллин.Н. Ғабит Мүсірепов – драматург. – Алматы: Өнер,1982. –192 бет
5. Бектаева Ш. Инверсияны көркем әдебиетте қолдану. Филол. ғыл. канд...дисс.: Алматы, 1969, 175 б.
6. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. 7-е изд. – М.: Современная Россия, 1979. – 318 с.

МОНОЛИНГВ ЖӘНЕ БИЛИНГВ БАЛАЛАРДЫҢ КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІ ТАНУДАҒЫ АССОЦИАЦИЯЛАРЫ

Жаналыкова Жанарган Канатовна

«Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ 2-курс магистранты

zzhanargann@mail.ru

***Аннотация:** Мақалада күрделі сөздердің жалпы тіл біліміндегі зерттелу тарихы келтірілген. Күрделі сөздерді жасаудың ең өнімді тәсілі арқылы жасалған біріккен сөздер жайлы ғылыми көзқарастар сараланған. Эксперимент нәтижелерінің негізінде балалардың біріккен сөздерді тану, уәждеу мәселесі талданған.*

***Кілт сөздер:** күрделі сөз, біріккен сөз, уәждеулік, когнитивтік стратегия.*

Тіліміздегі сөздік құрамның басым бөлігін күрделі сөздер алатыныны жөнінде барлығымыз хабардармыз. Осы тақырыпты зерттеу әлі күнге дейін шегіне жетті деп нақты айта алмаймыз. Өйткені, күрделі сөздердің жасалу жолдары мен оның түрлері алуан. Әр кезеңдегі ғалымдардың жаңа қырынан зерттеуі арқылы бұл терминнің, сөздер тобының теориялық тұсының дамуы мен жетілуіне септігін тигізіп жатыр. Кейбір күрделі сөздер тіліміздің сөздік қорының мүмкіндігін танытып, тарихи сөздерді жаңғырту арқылы жасалып жатса, екіншілері заманның ілгері дамуына байланысты көптеген жаңа сөздердің тіркесуі, бірігуі немесе қосарлануы арқылы жасалып жатыр. Күрделі сөздер тақырыбын зерттеу оның бастамасын жасау ежелгі үнді халқының ғалымы Панинидің (б.з.д. V ғ.) еншісінде. Ол қазіргі заманға дейін өз маңызын жоймаған үнді грамматиктері қолданатын, алғашқы рет күрделі сөздердің классификациясын жасаған [1]. Кейбір шет ел ғалымдарының пікірінше, аталмыш классификация өзінің әмбебаптылығымен таңғалдырады, себебі әр түрлі жүйелердегі тілдердің композиттерін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл мәселенің теориясының дамуына айтарлықтай еңбек еткен шет ел ғалымдары ретінде Ф. Бопп, Г. Пауль, А. Мейе мен К. Бругмандарды атауға болады. К. Бругман үнді-еуропа тілдерінің сөзжасамы көбінесе сөздерді біріктіру, қосарлау, тіркестіру арқылы жасалған күрделі сөздерге толы екендігін баса айтады [2].

Орыс тіл білімінде осы мәселе бойынша Ф.И. Буслаев, И.И. Срезневский, М. Н. Сперанский мен В.М. Истриндер еңбектерінде сөз етеді. Славян ғалымдарының зерттеу еңбектеріне шолу барысында тілшілердің тарихи сөзжасам бағытында талдау жүргізгендігіне көзіміз жетеді. Олардың кейбірі күрделі сөздердің бірінші немесе екінші компонентінің этимологиясын анықтауда (М. Н. Сперанский, В.В. Пономарев) көптеп еңбек еткендер жетерлік.

Күрделі сөздер тақырыбы түркологияны да айналып шықпады. XIX-XX ғасырдың аралығында түркі тілдерінің алғашқы грамматикалары жасалған кезде күрделі сөздер жайында И.М. Мелиоранский, В.В. Радлов, А.А. Казамбек, И. Гигановтар оның құрылымдық жағын қарастырумен шектелген. Әр зерттеуші бұл терминге өзінше атау берсе де, кез келген атаудың бүгінгі күндегі күрделі сөз деп аталатын сөздерге қатысы бар. Қарақалпақ тілінің грамматикасын зерттеген ғалым Н. Баскаков сөзжасамның үш тәсілі

бар екенін айта келіп, зат есімдердің көбінесе синтаксистік тәсілмен жасалатындығына баса назар аударады. Екі не одан көп сөздің бір лексикалық тұтастыққа бірігуі ретінде қарастырып, зат есімдерді біріккен және күрделі зат есімдер деп бөлген [3]. Ғалымның жіктеуінде келісуге қиын мәселелердің бар екендігіне қарамастан, көзқарастарының кейінгі зерттеулерге арқау болатын маңыздылығы жоғары. Мәселен, осы теориялық базаға бағыт жасай отырып, қазіргі татар тіл мамандары күрделі сөздерді құрама сөз, қысқарған сөз, қос сөз және күрделі сөз деп төрт топқа бөледі. Бұл дәстүрді әзербайжан тіл мамандары да сәтті қолданған.

Қазақ лингвистикасында күрделі сөздер туралы зерттеулер К. Аханов, А. Ысқақов, М. Балақаевтың, Н. Оралбаева, Б. Қасым мен Қ. Күдериновалардың есімімен тығыз байланысты. Ғалым А. Ысқақов күрделі сөздердің қалыптасуына әсер ететін көптеген синтаксистік амал-тәсілдердің бар екендігін айтады. Ол кейбір күрделі сөздер екі немесе одан көп компоненттердің

1)бірігуі;

2)қосарлануы;

3)еркін тіркестен тұрақты тіркеске айналуы арқылы жасалатынын айтқан [4].

Ал авторлардың ұжымдасуымен 2014 жылы жазылған «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты оқулықта күрделі сөздерді жасайтын «күрделендіру» деп аталатын сөзжасамдық тәсілді келтіреді. Бұл тәсілдің «ішкі құрамы» деп, 1)біріктіру, 2)қосарлау, 3)тіркестіру, 4)қысқарту тәсілдерін ұсынады [5]. Әлбетте, күрделі сөздерді жасаудағы ең өнімді тәсіл екі не одан да көп сөздерді біріктіру тәсілі екені көпшілікке бұрыннан мәлім.

Біріккен сөздер мәселесін қозғағанда да түркологтардың атын атамай өте алмаймыз. А. Казамбек, М. Мелиоранский, Л. Будаговтар аталмыш сөз туралы айтарлықтай көп мәлімет қалдырмаса да анықтамасын бергендігін көруге болады. Мәселен, А. Н. Кононов «Грамматика турецкого языка» атты ғылыми еңбегінде түрік тіліндегі бірнеше біріккен сөздердің этимологиясын келтірген [6]. Э.В. Севортян мен А. Боровков біріккен сөздерді сөзжасамның амалы ретінде қарастырып, әлі де толық зерттелуі тиіс сұрақтар бар екендігін айтқан. Э. В. Севортян өз зерттеулерінде біріккен сөздердің басты белгілер ретінде төмендегі белгілерді атаған болатын. Олар:

1) екі сөздің қосымшасыз бірігетіні, бірақ кейбір біріккен сөздердің не не ортасында, не соңында аффикстер кездесетіні;

2) құрамындағы сөздердің орын ауыстыруға көнбейтіндігі;

3) біріккен екі сөздің бірі жуан не жіңішкелігіне байланысты кейбірі үндестік заңына бағынбайтындығы, бірақ бұл заңдылыққа бағынбайтын сөздер баршылығы жайлы;

4) екі немесе одан да көп сөздің бірігіп бір лексикалық мағына беретіндігі олардың сөйлемде бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқаратындығы сынды белгілерді келтіреді [7].

Жоғарыда көрсетілген белгілер қазіргі таңда да өз маңызын жойған жоқ. Және бұл белгілердің негізінде қазақ тіл біліміндегі біріккен сөздер туралы ойлар дамыды. Ең бірінші біріккен сөзді кемінде екі сөзден бірігетініне байланысты «қос сөз» терминімен атап, жалпы сөз тұлғаларын бес топқа бөлген, ол әрине қазақ лингвистикасы теориясының алғышарттарын ұсынған ғалым – А. Байтұрсынов [8]. Ғалымның ізбасары Қ. Жұбанов сөз тұлғаларын алты топқа жіктеп, біріккен сөзді «кіріккен түбірлер» деп атаған [9]. Аталған ғалымдармен үндестік табатын С. Исаев, А. Ысқақов, К. Аханов сынды тілшілер біріккен сөздер теориясын дамытып биік шыңға көтерген. Жалпы осы кезеңде біріккен сөздер жайлы зерттеу тек шолу түрінде берілген Алайда, жаңа буын ғалымдар біріккен сөздер мәселесі жөнінде, ол туралы теориялық материалдарды қалыптастыруда еңбек еткен. Біріккен сөздерді өзінің зерттеу нысанына айналдырған бірден-бір ғалым Г. Н. Жәркешова деп есептеледі. Тілші 1949 жылы осы тақырып бойынша кандидаттық диссертация қорғап, көптеген мақалалар жариялаған. Сонымен қатар, 1960 жылы «Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігін» жасаған. ХХІ ғасырда күрделі сөздердің емлесі бойынша зерттеу жүргізген тілші Қ. Күдеринова өзінің 2005 жылғы «Бірге және бөлек

жазылатын сөздердің орфографиясы» атты монографиясында, біріккен сөздердің емлесі мен оның тұлғалану мәселесіне баса назар аударғанын байқауға болады [10]. Көріп отырғанымыздай, қазақ тіліндегі күрделі сөздердің ішіндегі біріккен сөздер туралы жазылған олар туралы сөз қозғалған еңбектер жетерлік. Дегенмен, бұл мәселе жөнінде тек теориялық мағлұматтармен шектелмей, бүгінгі күні өзекті болып тұрған ғылымдағы антропоцентристік бағытта, яғни практикалық тұрғыда зерттеу тіл біліміндегі күн тәртібіндегі мәселе болмақ.

Жоғарыдағы мәселені шешуде біз бұл зерттеу жұмысымызда біріккен сөздерді, оның ішіндегі компоненттерді балалардың қаншалықты тани алатыны туралы талдауымызды ұсынамыз. Ол үшін 2022-2024 ж.ж. «Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің» ф.ғ.д., профессор А.Д. Жакупованың жетекшілігімен ұйымдастырылған «Тұлғаның моно және билингвалды қалыптастыру жағдайындағы балалардың уәждемелік рефлексиясы» атты гранттық қаржыландырылатын жобасының аясында монолингв және билингв балалармен өткізілген лингвистикалық және психоллингвистикалық эксперименттің зерттеу материалдарын қолданамыз. Зерттеу барысында 5-10 жас аралығындағы 90-ға жуық бала қатысқан психоллингвистикалық және лингвистикалық эксперименттің нәтижелері қарастырылды. Балалар бір немесе екі (қазақ және орыс) тілдерді, үйдегі қарым-қатынас тілін (қазақ тілі) және үйден тыс қарым-қатынас тілін (орыс тілі) меңгеру дәрежесіне қарай 2 топқа бөлінген болатын: 1 топ – қазақ тілін толық меңгерген балалар (респонденттер-монолингвалар (РМҚ)); 2 топ – қазақ тілін бірінші, күшті, ал орыс тілін екінші, әлсіз меңгерген балалар (респонденттер-билингвалар (РБҚ)). Барлық топ өз ішінен жас ерекшеліктеріне байланысты 3 топшаға бөлінді: 5-6 жас, 7-8 жас, 9-10 жас. Респонденттерге қазақ тілінің 160-қа жуық тілдік бірлік ұсынылды, әр тілдік бірлікке шамамен 10-20 жауап алынды. Әлбетте, бұл бірліктердің ішінде біріккен сөздердің саны басым болды.

Эксперимент негізгі үш кезеңнен тұрды:

- 1) Еркін ассоциативті эксперимент – респонденттерге ұсынылған сөз бойынша пайда болған ассоциацияларын тіркеу;
- 2) Бағытталған ассоциативті эксперимент – респонденттер берілген сөз бойынша арнайы сұрақтарға жауап берді;
- 3) Лингвистикалық эксперимент – респондент берілген сөзді өз танымы, логикасы бойынша «не үшін олай аталған?» деген сұраққа жауап беру арқылы жүзеге асты.

Эксперименттің келесі деңгейі респонденттерден алынған жауаптарын талдау мен топтаудан тұрды. Осы жұмыстар нәтижесінде зерттеушілерге жауаптардың негізінде әрбір сөзге «мотивациялық паспорттар» жасауға мүмкіндік берді. Осы «уәждемелік төлқұжаттар» негізінде біз 5-6 жастағы және 9-10 жастағы монолингв және билингв балаларға ұсынылған «ҚОЛШАТЫР» және «САҢЫРАУҚҰЛАҚ» сөздері бойынша алынған ассоциацияларды талдаймыз.

Сөздерге жасалған төлқұжатта балалардың айтқан ассоциациялары уәждеме тұрғысынан, яғни баланың қаншалықты сөздің компоненттерін уәждей алуын (түсіндіруін) көрсетеді. Алдымен, 5-6 жастағы РМҚ мен РБҚ топтағы балалардың «қолшатыр» тірек сөзі бойынша көзқарастарын салыстырып, ұқсас және ерекше тұстарын атап өтелік. Осы тірек сөзді естігендегі респондент-балалардың бірінші реакцияларын (ассоциацияларын) сараласақ. «ҚОЛШАТЫР» біріккен сөзінің екі компонентін де уәждей алған РМҚ тобының 5 респонденті «жаңбыр жауғанда қолмен ұстаймыз» деген реакция берсе, РБҚ тобында осындай көзқарас кездеспесе де тірек сөзді толықтай бүтін сөз ретінде уәждеп, төлқұжатта көрсетілген когнитивтік стратегияны ұстанып танымына байланысты уәждеген (КС) 6 баланың ассоциациясы «қолшатыр жаңбырдан қорғайды» болды. Біріккен сөздің екінші компонентін уәждеуі бойынша айтылған көзқарастар қолшатырдың күннен қорғауына байланысты РМҚ тобындағы 2 баланың «шатыр күннен қорғайды» және РБҚ тобындағы 6 баланың «шатыр ыстықта күннен сақтайды» деген ассоциациялары

ұқсас. Керісінше, РБҚ тобында кездеспеген реакция ретінде монолингв балалардың бесеуінің «шатыр жаңбыр өтпеу үшін керек» деген көзқарасты атауға болады. Сонда, «ҚОЛШАТЫР» сөзінің екі компонентін де анық танып, уәждеген монолингв тобындағы балалар.

Келесі кезекте 9-10 жастағы РМҚ және РБҚ тобындағы «САҢЫРАУҚҰЛАҚ» біріккен сөзіне берілген ассоциацияларды ұсынсақ. Сөздің екі компонентін де уәждеп ұқсас көзқарастар айтқан РМҚ тобындағы 4 баланың «үсті жабық естімейтін құлаққа ұқсас» және РБҚ тобындағы 3 баланың «естімейтін, жабық құлақ сияқты болғандықтан шығар» деген реакцияларын келтірсек болады. Сөздің екі компонентін де уәждеген тағы бір көзқарас деп РМҚ тобының 2 респондентінің «кейбір адамдардың құлағы саңырау» деген ассоциацияларын атасақ болады. Тек РБҚ тобында кездескен көзқарас ретінде 3 баланың «құлаққа ұқсас болғандықтан шығар» деген реакциясы біріккен сөздің екінші компонентін уәждей алғанының белгісі. Тірек сөзді тұтастай қабылдап, танымына (КС) уәждеген балалар «саңырауқұлақты тамаққа қосады» (РМҚ тобы, 2 бала) және «саңырауқұлақты тамаққа қосу үшін дайындайды» (РБҚ тобы, 2 бала) деген ассоциацияларды айтса, дәл сөзді бір ғана мағына беретін сөз сияқты қабылдаған, бірақ ассоциациясы саңырауқұлақтың түрлеріне байланысты болған реакциялар да бар. Мәселен, «саңырауқұлақтың улы және улы емес түрлері болады» (РМҚ тобы, 2 бала) және «саңырауқұлақтың улы және жай түрлері болады» (РБҚ, 2 бала) деген көзқарастары баланың танымын паш етеді. Ерекше реакция деп санаған «саңырауқұлақ орманда өсетін өсімдік» (РМҚ, 2 бала), «саңырауқұлақ жаңбыр жауғаннан кейін өседі» (РБҚ, 2 бала) ассоциациялары бір-біріне ұқсамайды. Жоғарыдағы талдау нәтижесінде «саңырауқұлақ» біріккен сөзінің екі компонентін қатар уәждеген ассоциациялар саны монолингв балаларда едәуір көп екені талдауымыздан көрінеді.

Қорытындылай келе, заман ағымының жылдам дамуына қарай ғылымның да қарқынды ілесіп дамитындығы хақ. Күрделі сөздер, оның ішінде біріккен сөздерді зерттеу теорияны практика жүзінде қарастыруға оның қолданбалы болуына жол ашады. Осындай бағыттағы зерттеулер көбейетіндігіне сеніміміз мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Катенина Т.Е., Рудой В.И. Лингвистические знания в древней Индии//История лингвистических учений. Древний мир: сб/Десницкая А.В., Кацпельсон С.Д. – Л.: Наука, 1980.
2. Brugmann K. Indogermanische Forschungen, 1905 – de Gruyter.com
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II Фонетика и Морфология. – М.: Наука, 1952.
4. Ысқақов Ә. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1991.
5. Оралбай Н., Құрманәлиев К., Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Інжу-Маржан баспаханасы, 2014.
6. Кононов А.Н: Грамматика турецкого языка. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1941.
7. Севортян Э.В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках//Вопросы и теории истории языка. М., 1952.
8. Байтурсынов А.Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992.
9. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер=Исследования по казахскому языку [Мәтін]/Қ.Қ. Жұбанов. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1966.
10. Күдерінова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы.: монография / Қ.Күдерінова. – Алматы, 2005.

ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ РАБОТЫ С ТЕКСТАМИ НА УРОКЕ

Какимова Айман Кенжетаевна

КГУ "Техническая школа-лицей города Кокшетау отдела образования по городу
Кокшетау управления образования Акмолинской области"

aimankakimova@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются эффективные стратегии работы с текстами на уроках русского языка и литературы. Раскрываются теоретические основания понятия «стратегия» и её отличие от методического приёма. Представлена классификация стратегий — предтекстовых, текстовых и посттекстовых, — каждая из которых направлена на развитие смыслового чтения, аналитического мышления и читательской рефлексии. Особое внимание уделяется практике применения стратегий в образовательном процессе, а также интеграции различных приёмов в единый учебный цикл. Статья адресована учителям-словесникам, методистам, педагогам дополнительного образования и всем заинтересованным в формировании читательской культуры школьников.

Ключевые слова: стратегии чтения; работа с текстом; смысловое чтение; методика преподавания; литературное образование; читательская компетентность; анализ текста; учебная рефлексия; дидактика литературы; приёмы работы с текстом.

Аннотация: Мақалада орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында мәтінмен жұмыс істеудің тиімді стратегиялары қарастырылады. «Стратегия» ұғымының теориялық негіздері және оның әдістемелік тәсілден айырмашылығы ашып көрсетіледі. Стратегиялардың жіктелуі — мәтіналды, мәтіндік және мәтіннен кейінгі стратегиялар ұсынылған, олардың әрқайсысы мағыналы оқуды, аналитикалық ойлауды және оқырмандық рефлексияны дамытуға бағытталған. Білім беру процесінде стратегияларды қолдану тәжірибесіне, сондай-ақ әртүрлі әдістерді бірыңғай оқу цикліне интеграциялауға ерекше назар аударылады. Мақала тіл мен әдебиет пәні мұғалімдеріне, әдіскерлерге, қосымша білім беру педагогтарына және оқушылардың оқу мәдениетін қалыптастыруға мүдделі барлық тұлғаларға арналған.

Түйінді сөздер: оқу стратегиялары; мәтінмен жұмыс; мағыналы оқу; оқыту әдістемесі; әдеби білім; оқу құзыреттілігі; мәтінді талдау; оқу рефлексиясы; әдебиет дидактикасы; мәтінмен жұмыс әдістері.

Abstract: The article examines effective strategies for working with texts in Russian language and literature lessons. It explores the theoretical foundations of the concept of "strategy" and its distinction from methodological techniques. A classification of strategies—pre-text, text, and post-texts presented, each aimed at developing meaningful reading, analytical thinking, and reader reflection. Particular attention is given to the practical application of strategies in the educational process, as well as the integration of various techniques into a unified learning cycle. The article is intended for language and literature teachers, methodologists, supplementary education educators, and all those interested in fostering students' reading culture.

Keywords: reading strategies; working with texts; meaningful reading; teaching methodology; literary education; reading competence; text analysis; educational reflection; didactics of literature; text work techniques.

Работа с текстом — один из важнейших компонентов уроков литературы и русского языка, обеспечивающий развитие смыслового чтения, аналитического мышления и языковой компетенции. Однако эффективность этого процесса напрямую зависит от методического подхода. Всё чаще в современной педагогике акцент делается на «стратегии» работы с текстами как на комплексные, осмысленные действия, позволяющие

учащимся не только понимать прочитанное, но и интерпретировать, соотносить с личным опытом, применять в новых ситуациях.

Что такое стратегия? В методике преподавания языка и литературы под «стратегией» понимается «целенаправленный, осознанный способ действий учащегося, направленный на достижение конкретного результата — понимания, осмысления и интерпретации текста».

Важно отличать «стратегию» от «приёма». «Приём» — это конкретное действие, часто локальное (например, выделение ключевых слов, составление вопросов). «Стратегия» — совокупность приёмов, объединённых общей целью и логикой. Как подчеркивает Е.С. Полат, стратегия — это система шагов, позволяющая ученику действовать продуктивно и самостоятельно, в том числе в ситуациях нового, незнакомого текста. Работы В.В. Гуревич, И.П. Ивановой, Т.А. Ладыженской, Е.Н. Ильина также подчёркивают значимость формирования у школьников «метапредметных читательских умений», в основе которых лежит стратегия работы с информацией.

Классификация стратегий.

В современной методике различают следующие ключевые типы стратегий работы с текстами:

1. Предтекстовые стратегии.

Цель — активизация фоновых знаний, постановка цели чтения, пробуждение интереса.

Примеры приёмов:

- прогнозирование по заголовку и ключевым словам;
- кластер идей на доске;
- вопросы, стимулирующие личностное участие;
- «интеллект-карты ожиданий».

2. Текстовые стратегии.

Цель — глубокое понимание содержания и структуры текста.

Примеры:

- стратегия «чтения с остановками» (по Ю.Н. Солодухину);
- приём «вопрос-ответ»;
- маркировка текста;
- таблицы смыслов;
- выделение тезиса и аргументов.

Важно, что ученик здесь не просто воспринимает информацию, а «строит понимание», применяя аналитические и интерпретативные действия.

3. Посттекстовые стратегии.

Цель — интерпретация, соотнесение с личностным и культурным опытом, развитие рефлексии.

Приёмы:

- метод «шести шляп мышления» (Эдвард де Боно);
- синквейн;
- рефлексивное эссе;
- письмо герою;
- дискуссия по проблеме текста.

Практическое применение стратегий на уроке.

На практике работа с текстом выстраивается как единый смысловой цикл:

1. До чтения:

- Какой вопрос ставит перед нами автор?
- Какие ассоциации вызывает заголовок?

2. Во время чтения:

- Выделяем ключевые фразы, подбираем комментарии.
- Составляем таблицу персонажей и их мотивов.

– Формулируем промежуточные выводы.

3. После чтения:

– Ответ на главный вопрос урока.

– Построение интерпретации (эссе, мини-проект, творческое задание).

– Рефлексия: Что меня удивило? Что я открыл для себя?

Применение стратегий работы с текстами — не просто модный методический тренд, а условие формирования читательской самостоятельности, критического мышления и внутренней мотивации к чтению. Однако эффективность этой работы во многом зависит от применяемых стратегий — продуманных приёмов, которые помогают ученику «войти» в текст, осмыслить его, прожить и выразить личностное отношение.

1. Предтекстовая стратегия: создание мотивации и прогноза. Перед чтением текста важно создать установку на восприятие. Для этого применяются:

– Мотивационный вопрос (например: как вы думаете, зачем человек обращается к литературе в трудные моменты жизни?)

– Ассоциативный ряд (слова, вызывающие образы, связанные с темой текста)

– Прогнозирование по заголовку, иллюстрации или ключевым словам

– Заполнение таблицы «Знаю — Хочу узнать — Узнал»

Эти приёмы активизируют личностный интерес и пробуждают читательское ожидание.

2. Текстовая стратегия: чтение с пониманием и анализом.

В процессе чтения эффективны следующие стратегии:

– «Чтение с остановками и вопросами»: учитель или учащиеся читают текст по частям, после каждой остановки задаются вопросы, выявляющие смысл.

– «Маркировка текста»: учащиеся делают пометки в тексте (например, “!” — удивило, «+» — согласен, «?» — не понял).

– «Смысловое комментирование»: учащиеся озвучивают свои мысли и чувства после ключевых фрагментов текста.

– «Диалог с автором»: вопросы к тексту как к живому собеседнику. Все эти приёмы способствуют формированию «глубинного понимания», а не поверхностного пересказа.

3. Посттекстовая стратегия: осмысление, интерпретация, рефлексия. После прочтения и первичного анализа важно предложить задание, которое позволяет «развернуть» текст в пространстве ученического опыта:

– Обобщающие вопросы: «Что хотел сказать автор? Почему эта тема важна сегодня?»

– Интерпретационные задания: сочинение-миниатюра, письмо герою, внутренний монолог персонажа.

– Рефлексивные приёмы: метод «синквейн», кластер, приём «толстых и тонких» вопросов, формула «Я понял, что... / Меня удивило... / Мне захотелось...»

– Творческое продолжение: рисунки, буктрейлеры, сценки, коллажи.

Эти стратегии направлены на развитие читательской рефлексии, способности не только понимать, но и проживать текст.

4. Интегративные подходы.

Особенно ценны приёмы, которые позволяют объединить разные виды деятельности:

– Метод кейсов: работа с текстами через реальные жизненные ситуации и нравственный выбор.

– Когнитивные карты: визуализация структуры текста, проблем, связей между персонажами.

– Метод проектов: создание исследовательских или творческих продуктов на основе прочитанного. Интеграция смыслов из текста в собственный опыт ученика — ключ к прочному и мотивированному обучению.

Работа с текстом — это не просто обучение чтению и анализу, это формирование «мыслителя и личностно зрелого читателя». Стратегия даёт ученику не готовое знание, а

инструмент к его добыче. Именно поэтому задача современного учителя — не только передать содержание текста, но и научить «думать с текстом», «в тексте» и «о тексте». Именно через текст формируются читательские, речевые и мыслительные умения, развивается мотивация к познанию, культурное чутьё и ценностное мировоззрение. Эффективные стратегии позволяют каждому ученику открыть текст для себя, найти в нём вопросы, ответы и внутренний отклик. Именно в этом — главная цель работы учителя-словесника.

Список литературы

1. Бухаркин, М. Н. Методика преподавания литературы: учебное пособие / М. Н. Бухаркин. — М.: Просвещение, 2007. — 256 с.
2. Гуревич, В. В. Методика обучения литературе: компетентностный подход / В. В. Гуревич. — М.: Академия, 2009. — 224 с.
3. Иванова, И. П. Методика обучения русскому языку в основной школе / И. П. Иванова. — М.: Просвещение, 2016. — 304 с.
4. Ильин, Е. Н. Стратегии понимания текста: психологические и дидактические аспекты / Е. Н. Ильин // Психология обучения. — 2018. — № 3. — С. 45–58.
5. Ладыженская, Т. А. Методика развития речи на уроках русского языка / Т. А. Ладыженская. — М.: Просвещение, 2004. — 223 с.
6. Полат, Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат. — М.: Академия, 2018. — 336 с.
7. Соловейчик, М. В. Учим читать глубоко: стратегии смыслового чтения / М. В. Соловейчик // Начальная школа. — 2017. — № 9. — С. 15–21.
8. Солодухин, Ю. Н. Методика работы с художественным текстом на уроках литературы / Ю. Н. Солодухин. — М.: Флинта, 2015. — 192 с.
9. Чалова, М. С. Формирование читательской грамотности у школьников: учебно-методическое пособие / М. С. Чалова. — СПб.: КАРО, 2020. — 160 с.
10. de Bono, E. Six Thinking Hats / Edward de Bono. — London: Penguin Books, 2000. — 192 p.

БИЛИНГВИЗМ В ЛИЦЕЕ

Маликова Ляззат Багатовна

учитель русского языка и литературы, магистр пед.наук
«Лицей-интернат «Білім-інновація» №1» г.Караганда

Lazzatmalikova@mail.ru

Аннотация: Статья раскрывает как обучаются дети нескольким языкам в лицее. Показаны учебники и возможности обучения, методы, приемы.

Ключевые слова: билингвизм, лицей, двуязычие, языки, культура, программа, языковая среда, навыки общения, использование технологий.

Abstract: The article explores how children are taught multiple languages in the lyceum. It presents the textbooks and learning opportunities, methods, and techniques used in the educational process.

Keywords: bilingualism, lyceum, dual language learning, languages, culture, curriculum, language environment, communication skills, use of technology.

Аннотация: Мақалада лицейде балалардың бірнеше тілді қалай меңгеретіні қарастырылады. Онда оқулықтар мен оқу мүмкіндіктері, қолданылатын әдістер мен тәсілдер көрсетілген.

Түйінді сөздер: билингвизм, лицей, қос тілділік, тілдер, мәдениет, бағдарлама, тілдік орта, қарым-қатынас дағдылары, технологияларды қолдану.

Билингвизм, или двуязычие, представляет собой способность человека использовать два языка в повседневной жизни. В образовательной среде билингвизм становится все более актуальным, особенно в многоязычных странах и регионах. В данной статье мы рассмотрим значение билингвизма в лицее, примеры его реализации и методы обучения.

Двуязычие – естественное и распространенное в мире состояние

По данным 2024 г., 59% европейцев (79 % молодых) могут говорить еще на одном языке, кроме своего; 28% (39%) – на двух языках, 11% (15%) – на трех языках, и количество билингвов растет.

Иностранные языки используются

- Во время отпуска и каникул (50%)
- В интернете (44%)
- Для просмотра фильмов, передач и клипов (39%)
- Разговоров с друзьями (35%)
- Просмотра новостей (29%)
- Разговоров по работе (28%)
- Чтения книг, газет, журналов (28%)
- **Значение билингвизма**

Когнитивные преимущества: Исследования показывают, что билингвизм способствует развитию когнитивных навыков, таких как критическое мышление, креативность и способность к решению проблем.

1. **Культурная осведомленность:** Изучение нескольких языков помогает учащимся лучше понимать и уважать различные культуры, что особенно важно в глобализированном мире.

2. **Улучшение карьерных перспектив:** Владение несколькими языками открывает больше возможностей на рынке труда, что делает выпускников более конкурентоспособными.

Примеры билингвизма в школе.

1. **Многоязычные школы:** В таких учебных заведениях обучение ведется на нескольких языках. Например, в БИЛ (Лицеи «Билим –инновация»), НИШ (Назарбаев Интеллектуальные Школы), «Мурагер», «Дарын» и во многих частных школах Казахстана используются казахский, русский и английский языки.

2. **Программы обмена:** Учащиеся могут участвовать в программах обмена, где они погружаются в языковую среду, что способствует естественному усвоению языка.

3. **Курсы по выбору:** В некоторых школах предлагаются дополнительные курсы по изучению иностранных языков, что позволяет учащимся углубить свои знания. Например, у нас в лицее был дополнительно -немецкий. В лицее, закончившие эти курсы учащихся, смогли даже участвовать в областных школьных олимпиадах, стали призерами и были участниками республиканских олимпиад.

4. Методы и приемы обучения

1. **Коммуникативный метод:** Основное внимание уделяется развитию навыков общения. Учащиеся учатся говорить, слушать, читать и писать на этих языках через практические занятия и ролевые игры.

2. **Интегрированное обучение:** Содержание учебных предметов (математика, биология, химия - естественно-математические науки и т.д.) преподается на двух языках, что помогает учащимся применять языковые навыки в различных контекстах. В наших

лицах эти предметы обучаются уже с начала 1992-1993 года, что нашло положительный отклик и в других школах.

3. **Использование технологий:** Внедрение мультимедийных ресурсов и онлайн-платформ для изучения языков делает процесс обучения более интерактивным и увлекательным.

Билингвизм в школах представляет собой важный аспект образовательного процесса. Вот несколько ключевых моментов, которые можно рассмотреть:

1. **Развитие языковых навыков:** Билингвизм способствует развитию как родного, так и иностранного языка, что позволяет учащимся лучше понимать и использовать оба языка в различных контекстах.

2. **Когнитивные преимущества:** Исследования показывают, что билингвизм может улучшать когнитивные функции, такие как память, внимание и способность к решению проблем.

3. **Культурная осведомленность:** Учащиеся, владеющие несколькими языками, имеют более широкий доступ к различным культурам и традициям, что способствует формированию толерантности и уважения к многообразию.

4. **Подготовка к глобальному рынку труда:** в условиях глобализации знание нескольких языков становится важным конкурентным преимуществом на рынке труда.

5. **Методы обучения:** В школах, используются различные методы и подходы к обучению, включая проектное обучение, интерактивные технологии и интеграцию языков в различные предметы.

Билингвизм в одаренных классах, может быть реализован через различные методы и приемы обучения. Вот несколько примеров: Примеры на уроках

Интеграция языков: Уроки могут проводиться на двух языках (например, казахском и русском) с использованием двуязычных материалов. Это помогает учащимся развивать навыки в обоих языках.

1. **Проектная деятельность:**

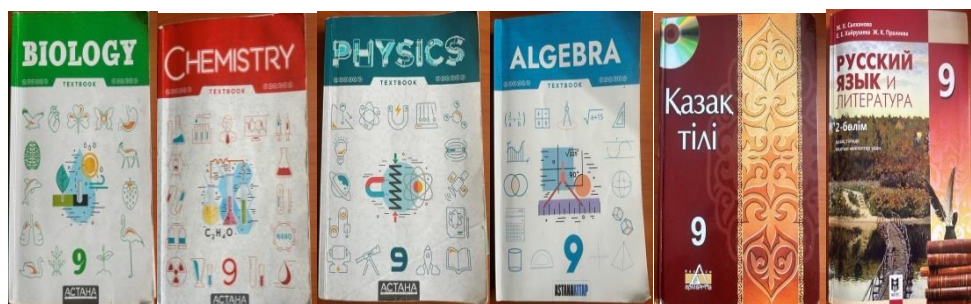
Ученики могут работать над проектами, которые требуют использования обоих языков. Например, создание презентаций или исследовательских работ на двух языках.

2. **Дискуссии и дебаты:**

Организация дебатов на актуальные темы, где ученики могут выражать свои мысли на обоих языках, развивая критическое мышление и языковые навыки. Учебники и материалы

1. **Двуязычные учебники:**

Учебники, которые содержат тексты на обоих языках, помогают учащимся сравнивать и анализировать языковые структуры.

2. **Аудиовизуальные материалы:**

Использование фильмов, видео и подкастов на обоих языках для улучшения восприятия и понимания.

3. **Электронные ресурсы:**

Платформы, такие как Duolingo или Quizlet, могут быть использованы для практики языковых навыков в интерактивной форме.

Методы и приемы обучения

1. Когнитивный подход:

Использование методов, которые способствуют глубокому пониманию материала, таких как концептуальные карты и схемы.

2. Коммуникативный метод:

Фокус на практическом использовании языка через ролевые игры, диалоги и групповые обсуждения.

3. Проектное обучение:

Ученики работают над долгосрочными проектами, которые требуют исследования и применения знаний на обоих языках.

4. Игровые методы:

Использование игр для обучения языкам, что делает процесс более увлекательным и эффективным.

Эти методы и подходы помогают развивать билингвизм у одаренных учеников, способствуя их языковому и когнитивному развитию.

Направленное внимание дошкольника и младшего школьника ограничено и зависит от его возраста: 5 лет = 15 мин., 10 лет = 30.

Любые занятия продуктивны при хорошем психологическом фоне; дети нуждаются в похвале и любят выигрывать.

Материал, который мы выбираем для занятий языком, должен быть чуть сложнее языкового уровня ребенка, но не слишком элементарным по общему смыслу (L+1).

Желательно, чтобы взрослые понимали, какова цель их занятий: базовые знания или академические навыки.

Симультанные билингвы, которые с рождения слышат речь на двух языках, могут сами заговорить позже по сравнению с одноязычными сверстниками (порождение vs. понимание).

Обычно двуязычные дети склонны к метаязыковым наблюдениям и обобщениям, внимательны к языку.

У билингвов при решении языковых задач мозг работает более активно, чем у монолингвов.

Задания, требующие контроля

- Билингвы лучше справляются с заданиями, требующими контроля (эксперимент Струпа), а также с изменением условий задачи. Есть данные, что двуязычные дети показывают лучшие результаты в математике и игре в шахматы по сравнению с моноязычными сверстниками.

- Билингвы лучше могут вычленить звуковой сигнал в условиях шума (Krizman et al. 2012).

- Билингвизм создает «когнитивный резерв» и помогает замедлить развитие болезни Альцгеймера.

Билингвизм и стресс

- Часто отмечаемый нервный стресс при знакомстве с другим языком может быть вызван внеязыковыми причинами: переездом на новое место, нервозностью родителей, тем, что они придают слишком большое значение изучению другого языка, а сами не владеют им в совершенстве, высоким статусом титульного языка и заниженным статусом языка родного, ошибочным представлением, что на родном языке нужно говорить как можно меньше.

- Необходимо создать условия привлекательного использования родного языка

Рекомендации Берлинского центра многоязычия

<file:///Users/applemc966/Downloads/bivem-flyer01-ru.pdf>

Первая цель (базовый уровень) - освоение ребенком основных закономерностей русской языковой системы

- Задания направлены на систематизацию навыков; применяются вспомогательные механизмы

- созвучные слова: Знайка шел гулять на речку

Перепрыгнул через овечку.

- Диминутивы и разговорные формы: тут дверка открылась, и козлятки выбежали!

- На продленке был в столовке – потерял свои кроссовки!

- Повторы и заучивание целых фрагментов речи

(Tomasello M. Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003)

Вторая цель (академический уровень) – владение русским языком для учебы или работы

- Создание связных текстов, рассказов о цепочке событий или о логически вытекающих из некоторых фактов выводах (Cohn 2012, 2020 - о визуальной нарративной способности и ее сложности)

- Задания направлены на развитие языкового чутья, металингвистических способностей;

- Исправление ошибок, минимизация трансфера из языка окружения;

- Анализ регистров, использование синонимов разного стиля

Билингвизм в школе — это не только способ изучения языков, но и важный аспект формирования личности учащихся. Он способствует развитию когнитивных навыков, культурной осведомленности и карьерных перспектив. Внедрение эффективных методов обучения и использование современных технологий помогут создать благоприятную языковую среду для учащихся.

Литература

1. А. А. Баранов, Н. В. Кузнецова. "Билингвизм: теория и практика".
2. Л. С. Выготский. «Двуязычие и образование».
3. Н. А. Лебедева. "Методы обучения билингвизму"
4. А. В. Петров. "Психоллингвистика билингвизма».
5. И. В. Соловьева. "Билингвизм и его влияние на когнитивное развитие"

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ ОЙ ТОЛҒАУ

Оспанова Камчат Кенесовна

kamshat.ospanova.84@mail.ru

педагог- модератор «Алтын дән» балабақшасы

Қосшы қаласы, Ақмола облысы

«Шоқан өз замандастарымен өмір сүрді. Солармен пікір алмасып отырды. Дегенмен ол келер ұрпақтың тағдыры туралы көбірек білгісі келді».

Г.Н. Потанин

Қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын тұлғалардың бірі – Шоқан Уәлиханов. Ол – өз заманының озық ойлы ғалымы, ағартушысы, зерттеушісі. Оның қысқа ғұмырына қарамастан, қалдырған ғылыми мұрасы халқымыздың рухани қазынасына айналды.

Шоқан – қазақ халқының тағдырына бей-жай қарамай, елінің болашағы үшін күрескен жан. Оның еңбектерінде қазақ қоғамының жағдайы, халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, дәстүрі терең зерттелді. Ол тек зерттеуші ғана емес, өз халқының азаттығын, білімді, өркениетті болуын қалаған нағыз ағартушы болды.

Ол өз заманынан озық туған ғалым еді. Оның Қашқария сапары, тарихи және этнографиялық зерттеулері – қазақ ғылымының биік белесі. Бірақ өкініштісі, оның ғұмыры тым қысқа болды. Егер Шоқан ұзақ өмір сүрсе, қазақ халқының білім мен мәдениет жолындағы дамуына одан да үлкен үлес қосар еді.

Шоқанның еңбектері мен идеялары біз үшін әлі күнге дейін өзекті. Ол өз халқына сенді, оның болашағына үмітпен қарады. Біз үшін Шоқан – тек ғалым ғана емес, ұлттың нағыз жанашыры, рухани ұстазы. Оның арманы – білімді, озық ойлы қазақ халқы. Сол себепті біз оның еңбектерін оқып, идеяларын жүзеге асыруға ұмтылуымыз керек.

Шоқан Уәлиханов – қазақтың жарық жұлдызы

Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының мақтанышы, ұлы ғалым, саяхатшы, тарихшы және этнограф. Ол 1835 жылы қазіргі Қостанай облысы, Сарыкөл ауданында дүниеге келді. Аз ғана ғұмырында ғылым мен ағартушылықтың биік шыңына көтеріліп, қазақ тарихында өшпес із қалдырды.

Ғылыми мұрасы және зерттеулері

Шоқан Уәлиханов Шығыстану ғылымына зор үлес қосқан. Ол Орта Азия халықтарының тарихы, мәдениеті мен этнографиясы туралы құнды зерттеулер жүргізді. Ғалымның еңбектері орыс және еуропалық ғалымдардың назарын аударды.

Шоқан Омбыдағы Сібір кадет корпусында білім алды. Сол жерде ол орыс және батыс ғалымдарының еңбектерімен танысып, ғылымға деген құштарлығы оянды. Ол тек әскери қызметкер емес, сонымен қатар зерттеуші, тарихшы ретінде де танылды.

1860 жылы ол Қашқарияға жасырын экспедиция жасады. Бұл саяхат өте қауіпті болғанымен, ғалым аймақтың саяси жағдайы, мәдениеті мен тұрмыс-салты туралы құнды деректер жинап қайтты. Оның бұл еңбегі Еуропада жоғары бағаланып, оны орыс ғалымдары шығыстану ғылымының жарық жұлдызы деп таныды.

Шоқан Уәлихановтың ағартушылық идеялары

Шоқан қазақ халқының білім алуын, ғылым мен мәдениетке жақындауын армандады. Ол өз еңбектерінде қазақ қоғамының мәселелерін көтеріп, халықты өркениетке жетелеу қажеттігін жазды. Оның «Қазақтардағы шамандықтың қалдықтары», «Ыстықкөл сапары», «Абылай хан» және басқа да еңбектері халықтың тарихи санасын дамытуға бағытталды.

Қорытынды

Шоқан Уәлиханов бар болғаны 30 жыл ғана өмір сүрді, бірақ оның еңбектері қазақ ғылымы мен мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосты. Оның ағартушылық идеялары мен ғылыми мұрасы әлі күнге дейін маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Ол қазақ халқының алғашқы ғалымдарының бірі ретінде тарихта алтын әріптермен жазылған тұлға.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005 [ISBN 9965-26-095-8](#)
2. Ф.М. Достоевский и Чокан Валиханов - *Ауезов М.О.*, Москва, 1960
3. <https://e-history.kz/kz/prominent-figures/show/12482>

УДК 1751

ЗАНИМАТЕЛЬНЫЕ ИНТЕРАКТИВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ENTERTAINING INTERACTIVE ELEMENTS IN RUSSIAN LANGUAGE AND LITERATURE LESSONS

ОРЫС ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ҚЫЗЫҚТЫ ИНТЕРАКТИВТІ ЭЛЕМЕНТТЕР

Пивень Надежда

учитель КГУ «Технической школы-лицея города Кокшетау отдела образования по городу Кокшетау управления образования Акмолинской области», Казахстан

Piven Nadezhda

teacher of the KSU "Technical School- Lyceum of the city of Kokshetau of the Department of Education for the city of Kokshetau of the Department of Education of the Akmola region",
Kazakhstan

Пивен Надежда

"Акмола облысы білім басқармасының Көкшетау қаласы бойынша білім бөлімінің Көкшетау қаласының техникалық мектеп - лицейі" КММ мұғалімі, Қазақстан
nadya.piven@yandex.ru

Аннотация: В статье характеризуются приёмы обучения, которые использует учитель русского языка и литературы для того, чтобы сделать урок интереснее и повысить уровень учебной мотивации учащихся. Автор размышляет об использовании гаджетов на своих занятиях при выполнении веб-квестов, кроссвордов, ребусов, тестов, составлении презентаций. Учитель даёт ссылки на интерактивные платформы, которые позволяют разработать и опубликовать необходимый учебный материал.

Ключевые слова: интерактивные приёмы, русский язык и литература, веб-квесты, гаджеты, кроссвордов, ребусов, тестов, ссылки, интерактивные платформы.

Аңдатпа: Мақалада орыс тілі мен әдебиеті мұғалімі сабақты қызықты ету және оқушылардың оқу мотивациясының деңгейін арттыру үшін қолданатын оқыту әдістері сипатталған. Автор веб-квесттер, кроссвордтар, жұмбақтар, тесттер, презентациялар жасау кезінде өз сабақтарында гаджеттерді пайдалану туралы

ойлайды. Мұғалім қажетті оқу материалын әзірлеуге және жариялауға мүмкіндік беретін интерактивті платформаларға сілтемелер береді.

Түйінді сөздер: интерактивті әдістер, орыс тілі мен әдебиеті, веб-квесттер, гаджеттер, кроссвордтар, жұмбақтар, тесттер, сілтемелер, интерактивті платформалар.

The article describes the teaching methods used by the teacher of Russian language and literature in order to make the lesson more interesting and increase the level of educational motivation of students. The author reflects on the use of gadgets in his classes when performing web quests, crosswords, puzzles, tests, and making presentations. The teacher provides links to interactive platforms that allow you to develop and publish the necessary educational material.

Keywords: interactive techniques, Russian language and literature, web quests, gadgets, crosswords, puzzles, tests, links, interactive platforms.

Современный урок, игровые методы обучения, филворды, кроссворды, веб-квесты, ребусы, презентации

Мне очень нравится высказывание известного русского поэта Александра Блока о том, что стихотворение – это покрывало, растянутое на остриях нескольких слов, «они светятся как звезды», из-за них существует стихотворение. Точно так же и урок по

русскому языку или литературе может стать для учащихся намного интереснее из-за занимательных интерактивных технологий, которые так же «могут светиться как звезды», принося пользу, как ребятам, так и учителю через увеличение мотивации по изучаемым предметам, а, как следствие, и повышение качества знаний по предметам.

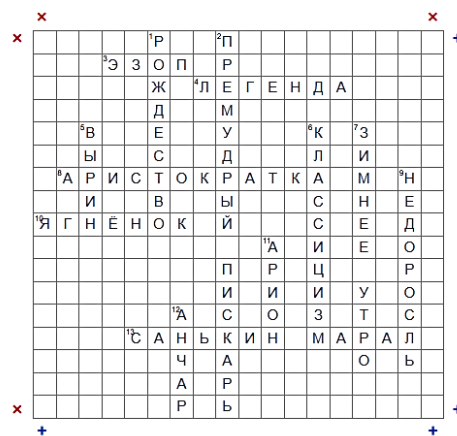

1. Кроссворды.

Филворд — это разновидность кроссворда, в которой могут быть зашифрованы слова, словосочетания и фразы, расположенные в любом порядке. Эти задания особенно хороши для повторения пройденного материала на интерактивной доске, так как учащиеся с удовольствием ищут слова и выражения, а затем, нажимая на буквы, наблюдают, как они окрашиваются в тот или иной цвет, образуя слова, которые я в дальнейшем используем для повторения пройденного материала в начале урока. Данное задание составляется учителем в программе Power Point. Например, филворд для учащихся 5 класса при изучении сказки А.С.Пушкина «Руслан и Людмила».

Филворд может использоваться на различных этапах урока и быть познавательным, обобщающим или итоговым. Также учитель может продумать коллективное, групповое, парное или индивидуальное выполнение заданий.

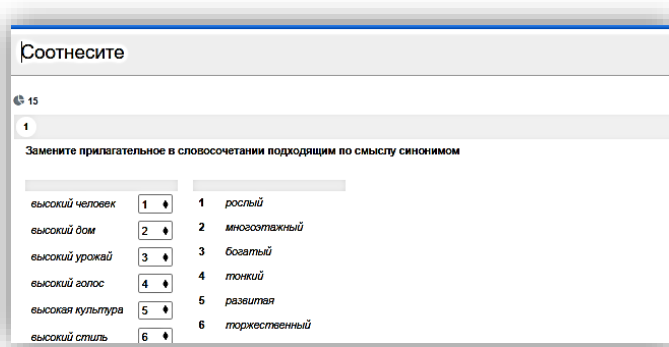
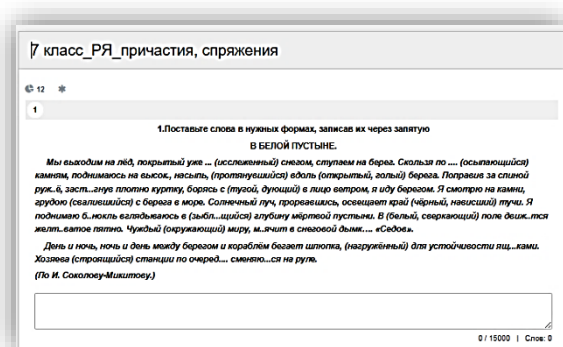
Сделать Ваш урок интереснее и разнообразнее помогают и кроссворды, которые можно составить, используя платформу Online Test Pad. В зависимости от того, младшее это звено или старшее, можно варьировать количество слов кроссворда и увеличивать или уменьшать игровое поле. Например, итоговый кроссворд для учащихся 7 класса по русской литературе. Учащимся очень нравится выполнять задания в режиме онлайн, когда уже разгаданные слова помогают вспомнить прочитанное

литературное произведение и ответить на вопросы кроссворда, вспомнив пройденный материал. Этот вид заданий еще хорош тем, что после завершения выполнения задания, ученики могут сверить свои ответы с правильными, проведя работу над ошибками, что способствует усвоению материала.

2. Задания и контрольные работы на платформе Online Test Pad.

Иногда для проведения формативного оценивания хорошо использовать платформу Online Test Pad, которая позволяет составить задания для контроля знаний учащихся в онлайн режиме. Данный ресурс предоставляет большой выбор шаблонов, опираясь на которые можно составить задания открытого типа, задания на соотнесение, на ранжирование, на пропуск букв или слов.

Данный вид работы может быть использован на любом этапе урока, как в качестве индивидуального задания, так и парного и группового, выдавая учителю график и таблицу результатов учащихся.

3. Занимательное лото

Данный вид работы подразумевает комплексное повторение по любой из тем,

Знание и понимание	Применение	Анализ	Синтез	Оценка
100	100	100	100	100
200	200	200	200	200
300	300	300	300	300
400	400	400	400	400
500	500	500	500	500

выбранной учителем и предполагает групповую работу, как на уроках русского языка, так и на уроках литературы. Лото интересно тем, что можно составить задания на различные уровни мыслительных навыков, тем самым вовлекая в работу учащихся всего класса, создавая ситуацию успеха для всех детей. Кроме этого, задания могут быть составлены на работы с текстами, что может быть этапом в подготовке

учащихся к международному исследованию Pisa.

Ребятам очень нравится выполнять задания «Занимательного лото», как по русскому языку, так и по литературе, они с нетерпением ждут следующих занятий с применением интерактивных технологий и работы в группе, где каждый может проявить себя в той области, которая ему интересна, но при этом осваивая материал учебной программы.

4. Пазлы на платформе LearningApp.org.

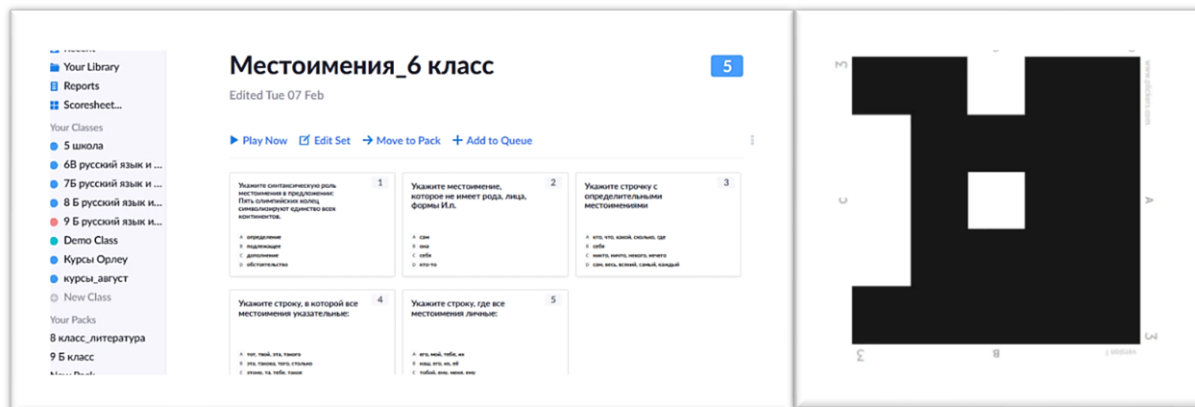
Данная платформа позволяет организовать повторение и закрепление материала на любом этапе урока, как по русскому языку, так и по литературе в интересной игровой форме, когда учащиеся, выполняя задание по языку или литературе собирают цветные пазлы. Данный вид работы нравится выполнять учащимся, как среднего, так и старшего звена.

5. Тесты на платформе Plickers.com

Платформа подходит для проверки знаний на любом этапе урока, предоставляя возможность составления тестовых заданий по русскому языку и литературе на любую необходимую тему. Форма опроса предоставляется детям и учителям интересной, так как обрабатывает данные в онлайн режиме при непосредственном использовании интерактивной доски и специальной программы на мобильном телефоне учителя, плюс карточка ответа и в виде своей собственной фигуры у каждого учащегося.

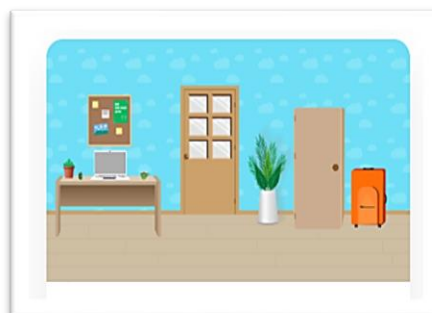
Платформа выдаёт обработанные результаты проверки знаний учащихся, как в

процентом соотношения, так и в разрезе каждого тестового вопроса.

6. Тематические игры на платформе Learnis.ru/Joyteka.com

Данная платформа позволяет, играя, выполнять задания: учащимся необходимо выбраться из комнаты, предварительно найдя задания и дав правильные ответы на них, хорошо, что есть возможность составления заданий в различных игровых комнатах. Данный вид работы можно выполнять на уроке совместно с учителем, как домашнее задание, групповую или парную работу.

7. Ребусы онлайн.

При помощи платформы «Генератор ребусов» (kvestodel.ru) можно создавать интересные ребусы, в которых может быть зашифрована тема урока или задание, как по русскому языку, так и по литературе, что сделает Ваш урок необычным, отличающимся от других, а, следовательно, у учащихся появится и желание ждать Вашего следующего урока, готовиться к нему, мечтая и думая о том, что же его будет ждать в следующий раз.

По мнению П.Вяземского, «язык – есть исповедь народа, в нём слышится его душа, его культура, быт родной...». Проводником к «роднику знаний» душе любого произведения, любых знаний является учитель, в этом состоит его бескорыстное служение, его миссия...

Итак, работа учителя состоит из любви к своему делу и творческому воплощению замыслов ради того, чтобы взрастить не просто знающие и осведомленные, но и равнодушные к проблемам окружающего мира и людей души, а в этом, в том числе, могут помочь и занимательные интерактивные задания на уроках русского языка и литературы.

Литература:

1. А.А.Блок Собрание сочинений в 9-ти томах. Том 7. - М.: Гослитиздат, 1962 .
2. Вяземский П.А. Стихотворения/ Вступ.ст. Л.Я.Гинзбург; Сост., подгот. Текста и примеч. К.А.Кумпан – Л.:Сов.писатель, 1986.

**ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ, КУЛЬТУРОЛОГИЯ И
ИНТЕРПРЕТАЦИИ**
ӘДЕБИЕТТАНУ, МӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
**LITERARY STUDIES, CULTURAL STUDIES AND
INTERPRETATIONS**

ДАЛА АҚЫНЫНЫҢ БЕЙНЕСІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҮШ ЖАНРЫНДА
(Ақан сері шығармалары, Ілияс Жансүгіровтың "Құдагер" поэмасы және Сәкен
Жүнісовтың "Ақан сері" романы негізінде)

**ОБРАЗ СТЕПНОГО АКЫНА В ТРЁХ ЖАНРАХ КАЗАХСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ**
(на материале произведений Акана серэ, поэмы Ильяса Жансугурова "Кудагер" и
романа Сакена Жунусова "Акан серэ")

THE IMAGE OF STEPPE AKYN IN THREE GENRES OF KAZAKH LITERATURE
(based on the works of Akan sere, Ilyas Zhansugurov's poem "Kudager" and Saken
Zhunusov's novel "Akan sere")

Байманова Лаззат Сейтзиевна, Байманова Ботагоз Сейтзиевна
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті
ljaset@mail.ru, bbaymanova70@mail.ru

Байманова Ляззат Сейтзиевна, Байманова Ботагоз Сейтзиевна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова
ljaset@mail.ru, bbaymanova70@mail.ru

Baimanova Lazzat Seitzievna, Baimanova Botagoz Seitzievna
Kokshetau University named after. Sh. Ualikhanov
ljaset@mail.ru, bbaymanova70@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада әдебиеттің үш жанрында: Сәкен Жүнісовтың "Ақан сері" романында, Ғабит Мүсіреповтің "Ақан сері-Ақтоқты" драмасында және Ілияс Жансүгіровтің "Құлагер" поэмасында ұсынылған атақты қазақ ақын - композиторы Ақан серінің бейнесі қарастырылады. Мақалада қазақ әдебиетінің үш көрнекті өкілінің шығармаларының мысалында отандық мәдениеттегі Ақан сері бейнесінің рөлі мен маңызын және үш көркем жанрдың өзара байланысын анықтау үшін студенттер арасында әлеуметтік сауалнама келтірілген.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, әдеби жанрлар, халық әншісінің бейнесі, бостандық, шығармашылық, әндер, өлеңдер, ұлттық мәдениет.

Аннотация: В данной статье рассматривается образ знаменитого казахского акына-композитора Акана сере, который представлен в трех жанрах литературы: романе Сакена Жунусова «Акан сере», драме Габита Мусрепова «Акан сере - Ақтоқты» и поэме Ильяса Жансугурова «Кулагер». В статье приводится социологический опрос среди студентов для определения роли и значения образа Акана серэ в отечественной культуре и взаимосвязи трех художественных жанров на примерах произведений трех выдающихся представителей казахской литературы.

Ключевые слова: казахская литература, литературные жанры, образ народного певца, свобода, творчество, песни, стихи, национальная культура.

Annotation: *This article examines the image of the famous Kazakh akyn composer Akan sere, which is represented in three genres of literature: Saken Zhunusov's novel "Akan sere", Gabit Musrepov's drama "Akan Sere - Aktokty" and Ilyas Zhansugurov's poem "Kulager". The article presents a sociological survey among students to determine the role and significance of the image of Akan Sere in the national culture and the relationship of three artistic genres using the examples of works by three prominent representatives of Kazakh literature.*

Keywords: *Kazakh literature, literary genres, the image of a folk singer, freedom, creativity, songs, poems, national culture.*

Покуда жизнь кипит во мне,
Весь мир горит, весь мир в огне.
Акан серэ

Сегодня молодое поколение с большим интересом и осознанной ответственностью относится к культурному наследию и национальному искусству, доставшиеся нам от наших предков, и благотворно влияющие на очищение и обогащение внутреннего мира, делая нас высоконравственными людьми.

В сокровищнице казахского национального искусства и культуры есть имена выдающихся корифеев, чье творчество вошло в золотой фонд казахской литературы. Среди них особое место занимают Ильяс Жансугуров, Габит Мусрепов, Сакен Жунусов и Акан серэ, отражая различные этапы истории и развития национальной культуры. Их творчество объединяет глубокая связь с народным наследием и стремление сохранить культурные ценности казахского народа. Одним из связующих элементов между этими писателями является образ Акана серэ, который стал символом вольного акына, борющегося за правду.

Целью данной статьи является анализ взаимосвязи между творчеством этих писателей через образ Акана серэ в различных жанрах казахской литературы.

Не часто в литературе встречаются случаи, когда творчество выдающихся акынов отражается в различных жанрах литературы. Среди них большое внимание уделяется творческому наследию поэта и композитора Акана серэ. Личность и творчество поэта и композитора Акана серэ предстает как загадка, которую хотят разгадать писатели и поэты. Например, в середине 30-х годов выдающийся казахский поэт Ильяс Жансугуров написал поэму «Кулагер», в которой воссоздал трагический образ народного певца. Личная трагедия Акана серэ показана поэтом И.Жансугуровым как трагедия всего казахского народа. В начале 40-х годов писатель Габит Мусрепов написал трагедию «Акан серэ - Актоты» [1], которая до сих пор привлекает внимание зрителей в репертуарах казахских театров. Драматург Габит Мусрепов взял один лишь эпизод из жизни Акана серэ и с большим мастерством создал реалистический, правдивый, многогранный образ народного композитора. Писатель Сакен Жунусов посвятил знаменитому акыну роман «Акан серэ» [2].

Для понимания взаимосвязи между этими писателями следует рассмотреть исторический фон их творчества. Акан серэ (1843–1913) жил в эпоху крупных социальных и культурных изменений в Казахстане, когда традиционный кочевой уклад постепенно вытеснялся новыми формами хозяйственной деятельности. Его произведения отражают как духовное богатство казахского народа, так и трагизм судьбы личности, противостоящей несправедливости общества.

Ильяс Жансугуров творил уже в условиях советского Казахстана, когда официальная идеология активно реформировала национальную культуру. Однако, несмотря на политические ограничения, он сумел выразить глубокую привязанность к народному наследию и создать произведения, вдохновленные фольклором. В знаменитой поэме «Кулагер» [3] поэт отразил подлинное событие, случившееся с Аканом серэ, передает его трагическую судьбу. И.Жансугуров взял тяжелый период в жизни акына – гибель его любимого и знаменитого на всю степь коня Кулагера. Главным героем поэмы является не

только певец и композитор Акан серэ, но и его знаменитый буланый конь Кулагер. В этом произведении можно увидеть глубокую метафору борьбы творческой личности с жестокостью и несправедливостью общества [4].

Сакен Жунусов работал в период, когда национальная литература переживала новый этап осмысления прошлого [5]. В его произведениях прослеживается переоценка культурных ценностей, попытка увидеть связь между традицией и современностью. Роман дает объективное представление об исторической эпохе, о начале перемен в жизни казахского народа. Идейный замысел писателя заключается в разностороннем раскрытии жизни известного поэта, певца, композитора на фоне резких противоречий патриархально – родового общественного строя, в показе сложных отношений человека и общества, человека и мира природы, человека и времени. Через образ акына писатель отразил лучшие черты казахского национального характера. Доброта и справедливость в обращении к униженным, простота и скромность в общении с равными, чувство собственного достоинства, умение постоять за себя делали его поведение независимым.

Несмотря на различия в жанрах и стилях, в произведениях трех авторов можно выделить тематические параллели и несколько общих тем:

1. Свобода и судьба творческой личности. Все трое писателей сталкивались с проблемой независимости художника в обществе, будь то трагическая судьба Акана серэ, политические гонения на Ильяса Жансугурова или попытки Сакена Жунусова осмыслить национальную историю.

2. Народные традиции и устное творчество. Акан серэ был представителем импровизационного пения. И.Жансугуров и С.Жунусов активно использовали народные мотивы в своих произведениях, пытаясь сохранить культурное наследие.

3. Социальная несправедливость. Произведения данных авторов раскрывают темы борьбы за справедливость, противостояния сильных мира и беззащитных людей.

Литературные особенности их произведений:

Акан серэ создавал свои произведения в жанре лирической поэзии, опираясь на музыкальные традиции. Его стихи были наполнены эмоциональностью и мелодичностью.

Ильяс Жансугуров в своем творчестве использовал эпический стиль. Его поэзия отличалась высокой образностью, использованием метафор и символов. В своей поэме «Кулагер» он использовал приемы фольклора, создавая многоплановую картину жизни казахского народа.

Сакен Жунусов писал в жанре исторической прозы, уделяя внимание деталям, хронологической последовательности событий и эмоционально-психологическому портрету персонажей. Роман писателя «Акан серэ» можно рассматривать как литературное исследование жизни знаменитого акына.

Творчество трех писателей оказало огромное влияние на последующие поколения казахских литераторов. Их произведения продолжают изучаться школьниками и студентами, а образы, созданные ими, стали неотъемлемой частью национальной культуры. Сегодня изучение их творчества помогает не только понять прошлое, но осмыслить процессы, происходящие в современной культуре. Их произведения остаются актуальными и в настоящее время благодаря универсальности тем, которые отражены и подняты в этих произведениях.

Результаты социологического опроса

Для анализа восприятия творчества этих писателей был проведен опрос среди учащихся Кокшетауского колледжа культуры имени Акана серэ, которые поделились своими мыслями о современных жизненных ценностях. Результаты показали, что:

- 78% респондентов считают, что поэма «Кулагер» Жансугурова оказала сильное влияние на их понимание казахской истории и культуры.

• 65% отметили, что роман «Акан серэ» Жұнусова помог им лучше осознать трагическую судьбу казахских акынов.

• 82% выразили мнение, что творчество Акана серэ остается актуальным в современном Казахстане и способствует сохранению народных традиций.

Подводя итоги, следует отметить, что Акан серэ, Ильяс Жансугуров и Сакен Жунусов связаны не только общими мотивами и темами, но и общей миссией: сохранением культурного наследия и осмыслением судьбы творческой личности. Их произведения являются важной частью казахской литературы и продолжают вдохновлять современных исследователей и писателей.

Таким образом, творчество трех авторов можно рассматривать как единое культурное явление, отражающее эволюцию казахской литературы от фольклора к историческому осмыслению национального наследия.

Список литературы

1. Мусрепов Г. Пьеса «Акан серэ – Актоты». - Алма-ата, 1942 г.
2. Жунусов С. Роман «Акан серэ». - Москва: Совет. писат., 1979 г.
3. Жансугуров И. Поэма «Кулагер» - 1936 г.
4. historic.kz+1«Қазақстан тарихы» порталы+1Керуен
5. bulletin-philology.kaznpu.kz

САРБАС АҚТАЕВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨТЕРІЛГЕН МӘСЕЛЕЛЕР

Болатхан Айдана Сейтмұратқызы

aidanabolatkhani@gmail.com

«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» Ке АҚ, Педагогикалық институт,
6B01707 «Қазақ тілі мен әдебиеті» БББ-ның 4-курс студенті,
Көкшетау, Қазақстан

Жамбек Сабит

Жетекші – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Аңдатпа: Сарбас Ақтаев – қазақ әдебиетінің маңызды тұлғаларының бірі. Оның шығармаларында қазақ халқының ұлттық санасы, тарихы мен мәдениеті ерекше көрініс тапқан. Ақтаевтың еңбектері қазақ әдебиетінің құнды қазынасына айналып, халықтың жадында мәңгілікке сақталды. Ақынның өлеңдері мен прозалық шығармалары, сондай-ақ терең ойлары мен нәзік сезімдері қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрлерін және армандарын нақты бейнелейді. Бұл мақалада біз Сарбас Ақтаевтың өмірбаяны мен шығармашылығын, оның әдебиеттегі рөлін және қазақ мәдениетіне қосқан үлесін жан-жақты талдаймыз.

Аннотация: Сарбас Ақтаев – одна из важнейших фигур казахской литературы. В его произведениях особенно отражено национальное сознание, история и культура казахского народа. Произведения Ақтаева стали ценным достоянием казахской литературы и навсегда остались в памяти народа. Стихи и прозаические произведения поэта, а также глубокие мысли и нежные чувства четко отражают жизнь, традиции и мечты казахского народа. В этой статье мы подробно разберем биографию и творчество Сарбаса Ақтаева, его роль в литературе и вклад в казахскую культуру.

Annotation: *Sarbas Aktayev is one of the most important figures of Kazakh literature. His works reflect the national consciousness, history and culture of the Kazakh people. Aktaev's works have become a valuable treasure of Kazakh literature and have forever remained in the memory of the people. Poems and prose works of the poet, as well as deep thoughts and tender feelings clearly reflect the life, traditions and dreams of the Kazakh people. In this article, we will analyze in detail the biography and work of Sarbas Aktaev, his role in literature and his contribution to Kazakh culture.*

Түйін сөздер: *Проза, жазушы, көтерілген мәселелер*

Кіріспе

Көпшілік "проза" деген сөзді естіген, бірақ оның нақты мағынасын ешкім түсіндіре алмайды. Біздің ойымызға келген алғашқы нәрсе - проза поэзияға қарама-қайшы. Бұл рас па және проза дегеніміз не? Проза бұл – поэзия мен драмадан ерекшеленетін әдеби жанрдың негізгі түрі. Кең мағынада айтқанда, қара сөзбен жазылған көркем шығарма. Тар мағынасында, проза әдебиеттегі эпикалық баяндау стилімен тығыз байланысты. Прозалық шығармаларда әдетте поэтикалық формаларға тән ритм мен рифма болмайды және көбінесе автордың оқиғаларын, сипаттамаларын және ойларын ұсынуға бағытталған. Прозалық шығармалардың жанрлары әртүрлі: роман, әңгіме, повесть, өмірбаян, эссе, манифест, новелла және тағы басқалары. Роман – көлемді шығарма, оның негізгі ерекшелігі – кейіпкерлердің көптігі және оқиғалардың шиеленісе отырып дамуы. Әңгіме - романдарға қарағанда кішірек болады, онда бір немесе екі кейіпкердің өміріндегі қысқа оқиға баяндалады. Повесть – бұл кейіпкердің өміріндегі маңызды бір оқиғаны суреттейтін, көлемі жағынан әңгіме мен романның арасындағы жанр. Прозаның поэзиядан айырмашылығы – адам бойындағы барлық қасиеттерді кеңінен суреттеп, жан-жақты танытады. Егер поэзияда көбінесе ақынның ішкі сезімдері баяндалса, проза адамзатқа тән қасиеттерді зерттеп, талдау жасайды. Прозалық шығармалардағы кейіпкерлердің әрекеттеріне баға бере отырып, оқырман өмірдің заңдылықтарын түсініп, өзіне сабақ ала алады.

Проза - әдебиеттің ерекше түрі, қарапайым тілмен жазылып, оқырмандардың жүрегіне жол табады. Ол қайта өрлеу дәуірінде поэзиядан бөлініп шыққан. Рабғузи, Даниель Дефо және Бабыр сияқты жазушылардың шығармаларынан бастау алған проза бүгінгі күнге дейін дамып, әдебиетте өзіндік орнын сақтап келеді. Осындай ұлы тұлғалардың ізін жалғастырып келе жатқан мақтан тұтар жерлесіміз – Сарбас Ақтаев. Токсанның тәжін аспандатқан қаламгер Көкшетау жерінің тумасы, нақтырақ айтқанда, 1934 жылы 30 наурызда Көкшетау облысы, Көкшетау ауданының Жылымды ауылында дүниеге келген. Бүгінде Көкшетаулықтардың мақтанышы болған жерлесіміз өзінің қаламгерлік қасиеттері мен тынбай еткен еңбегінің арқасында көптеген құрмет ордендерінің иегері болып отыр. Соның ішінде Көкшетау қаласының Шоқан Уалиханов атындағы университетінің құрмет ордені берілген, сонымен қатар, жақында жазушыға Қазақстанның Құрметті жазушысы және Ақмола облысының Құрметті азаматы деген жоғары атақтар берілді. Орта мектепті бітіре сала Сарбас Ақтаев бірден аудандық "Колхоз жолы" газетінде жауапты хатшы болып жұмыс істей бастады. Ата-анасының рұқсатымен оқуға түсіп, 1957 жылы Қарағанды педагогика институтын бітірді. Бір жылдай сегізжылдық мектепте мұғалім болып қызмет етті. 1958 жылы Көкшетау облыстық газетінің редакциясына жұмысқа қабылданды. Содан бері баспасөз саласында үздіксіз еңбек етіп келеді. Қазақ халқында "Ат болар тай, саяққа үйір" деген мақал бар. Бұл мақал Сәкенге дәл келеді. Себебі ол жас достарынан гөрі, үлкен кісілермен араласқанды ұнататын. Осының арқасында ол ауыз әдебиетінің керемет үлгілерін тыңдап, Орынбай, Шөже, Біржан, Ақан, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ сияқты дарынды тұлғалардың шығармашылығымен танысты. Көбінесе естіген және оқыған нәрселерін жадында сақтап қалатын. Тіпті эпостық жырлардың кейбір үзінділерін жатқа айтатын. Бойында қаламгерлік қасиеті мен әдебиетке деген сүйіспеншілігі мол Сәкен ағамыздың қолынан

узын-ырғасы 20 шақты кітап жарық көрді. Енді сол прозаларында көтерілген мәселелерге тоқтайық.

Негізгі бөлім

Сәкеңнің қаламынан туған туындылардың ішіндегі прозаға келетін болсақ, автордың "Қапшағай хикаясы" повесінен бөлек, дала еңбеккерлерінің өмірі туралы жазылған "Дала туралы толғау" (1971) және "Бұлар бірінші болып еді" (1975) атты очерктер жинақтары жарық көрді. Сонымен қатар, "Абылай хан" (1992), "Ханзаданың қасіреті" (1993), "Қазақ ханымдары" (2001), "Ақбоз ат" сияқты тарихи эсселері оқырмандардың сүйіп оқитын шығармаларына айналды. Автордың "Тұңғыш кітап" (1965), "Оқ жетпес" (2001), "Жібек жолы" сияқты жыр жинақтары да бар. Осы шығармалары арқылы авторды туған жердің, туған елдің жанашыр жыршысы деп айтуға болады. Жазушының прозалалық шығармаларының көбінде көтерілетін мәселе тарихпен тікелей байланысты. Төменде нақылап, әр шығармаға жеке тоқталып өтелік.

«Дала туралы толғау» - Дала еңбеккерлерінің өміріндегі мәселелерді көтерген туындысы. СССР Журналисттер одағының мүшесі Сарбас Ақтаевтың қаламынан шыққан бұл шығарма әлеуметтік мәселелерді орынды көтерумен ғана емес, сонымен қатар, ауыл шаруашылығын өркендету жолында талай жыл бойы еңбек сіңірген аяулы ардагерлердің ісін кейінгі ұрпаққа ұлғи етіп таратумен ерекше оры алған шығарма. туындысында қоғамдық және философиялық мәселелер кеңінен қамтылған. Негізгі назар аударылатын тақырыптар:

1. Ауылдың трансформациясы: Туындыда ауыл өмірінің қазіргі заманға сай өзгерістері мен жаңаруы суреттеледі. Ескі ауылдың орнына жаңа ғимараттар мен заманауи инфрақұрылымның пайда болуы ауыл тұрғындарының өткенге деген сағынышы мен жаңа заманға бейімделуі арасындағы қарама-қайшылықты көрсетеді.

2. Еңбек және оның құндылығы: Еңбек адам өміріндегі маңызды орынға ие болғанымен, оның бағалануы әрқашан әділ бола бермейді. Шығармада еңбеккер кейіпкерлердің, мысалы, Асылралидің адалдығы мен еңбегінің нәтижесіндегі моральдық қанағат сезімі көрсетіледі.

3. Ұрпақтар сабақтастығы және қарттық: Ауылдағы үлкендер мен жастар арасындағы қарым-қатынас мәселесі қозғалады. Егде жастағы адамдардың өмірлік тәжірибесі бағаланады, бірақ олардың көзқарастары жаңа заман талаптарына сай келмеуі мүмкін. Бұл тақырып ауылдағы ақсақалдардың жастарға кеңес беруі мен жаңа идеяларды қабылдауға деген көзқарасы арқылы ашылады.

«Қапшағай хикаясы» - соңғы жылдары Жетісу жері дарқан өзені Іле бөгіліп, Капшағай су электр станциясы салынды, самаладай шуғылалы жаңа қала орнады. Міне, журналист-жазушы С. Ақтаевтың бұл туындысында осы жәйттер сөз болады. Оқушы қауым даңқты қурылысшыларымыздың дарқан еңбегімен, дабылды өмірімен танысады. Бұл мәтінде бірнеше маңызды тақырыптар қамтылған:

1. Жастардың өмірі мен ұмтылыстары: Автор жастардың сол кездегі сезімдерін, мақсаттарын, үлкен өмірге қадам басқандағы қиындықтарын суреттейді. Сондай-ақ, жастардың қоғамдағы рөлі және өзгерістерге қалай бейімделетіні туралы ой қозғайды.

2. Отбасылық құндылықтар: Әңгімеде отбасының маңыздылығы, туыстық байланыстардың беріктігі, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас ерекше назарға алынады. Кейіпкерлердің отбасымен қарым-қатынасы, түсіністігі мен келіспеушіліктері баяндалады.

3. Қоғамдық мәселелер: Әңгімеде әлеуметтік теңсіздік, жұмыссыздық, экономикалық қиындықтар және адамдар арасындағы қарым-қатынас сияқты қоғамдағы өзекті мәселелер көтеріледі. Автор қоғамдағы кейбір адамдардың өмір сүру жолындағы қиындықтарын көрсетеді.

«Ханзаданың қасіреті» - Абылай мен Шоқан төңірегіндегі толғаулар. Абылай хан мен Шоқан Уәлихановтың замандарында Қазақстанның тарихында маңызды кезеңдер мен мәселелер орын алды. Міне, сол дәуірдегі үш негізгі мәселе:

1. Ұлт-азаттық қозғалыс: Абылай ханның кезінде қазақ халқының Ресей империясының отарлауына қарсы күресі белсенді болды. Абылай ханның саясаты қазақ жоңғарларымен және басқа да көршілес мемлекеттермен күресті, орнықтыру және мемлекеттік бірлігі үшін күресті көздеді.

2. Экономикалық қиындықтар: Қазақ жері түрлі шекаралық соғыстар мен сыртқы саясаттың қысымына ұшырады. Бұл, өз кезегінде, халықтың экономикалық жағдайына әсер етті. Мал шаруашылығымен айналысатын қазақтардың өмірі қиыншылықтарға толы болды, ал сауда жолдарының қауіпсіздігі мәселесі қарқынды шешуді қажет етті.

3. Білім және мәдениет: Шоқан Уәлихановтың заманы білім мен мәдениеттің дамуына жол ашты. Бірақ, дәстүрлі қазақ қоғамында білім алудың кең таралмағандығы мен әлеуметтік теңсіздік мәселелері орын алды. Шоқанның ғылыми және мәдени жұмыстарын жүргізуіне қарамастан, халықтың көпшілігі үшін білім алу мүмкіндіктері шектеулі болды.

Осы кезеңдегі мәселелер Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне әсер еткен факторлардың бірқатарын қамтиды, және олар қазақтың ұлттық идентичности мен мәдени мұрасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Қорытынды

Сарбас Ақтаевтың прозасы қазақ әдебиетінде ерекше орын алады, себебі оның шығармаларында әлеуметтік, мәдени және адамгершілік мәселелер терең талданады. Автор өз кейіпкерлері арқылы қоғамдағы әділетсіздік, теңсіздік және моральдық құндылықтардың бұзылуы сияқты тақырыптарды көтереді. Ақтаевтың шығармаларында ұлттық идентичность, дәстүр мен заманауи өмірдің арасындағы қайшылықтар да айқын көрінеді. Оның прозасы оқырманды ойлануға, сезінуге және қоғамдағы өзгерістерге назар аударуға шақырады. Сарбас Ақтаевтың кейіпкерлері шынайы өмірдің қиындықтарымен бетпе-бет келіп, өздерінің ішкі жан дүниесін іздеуде. Автордың тілдік шеберлігі мен стильдік ерекшеліктері оның шығармаларын ерекше тартымды етеді. Ақтаевтың прозасы тек әдебиет қана емес, сонымен қатар әлеуметтік зерттеу ретінде де бағаланады. Оның шығармалары арқылы қазақ қоғамының қазіргі жағдайы мен болашағы туралы терең ойлар туындайды. Сарбас Ақтаевтың прозасы – бұл тек әдебиет емес, сонымен қатар ұлттық сана мен мәдениеттің айнасы. Осылайша, Ақтаевтың шығармалары қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосып, оқырмандардың жүрегінде мәңгілік орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сарбас Ақтаев туралы, 24.07.2007, <https://turkystan.kz/article/51813-sarbas-aktaev-zhurnalistsika-yshin-a-yndy-ymdy-rban-yldym>
2. Сарбас Ақтаев: «Перо мое еще остро» , Акмолинская правда, 26.09.2014 <https://apgazeta.kz/2014/09/26/sarbas-aktaev-pero-moe-eshhe-ostro/>
3. «Қапшағай хикаясы» С. Ақтаев, Алматы, «Жазушы», 1973
4. «Дала туралы толғау» С. Ақтаев, Алматы, «Қайнар», 1971
5. «Ханзаданың қасіреті» С. Ақтаев, Алматы, «Қайнар» 1992

ҚАЗАҚ ЭПОСЫН ТАНЫТУДАҒЫ ШОҚАННЫҢ ТАРИХИЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

С.Н.Жәмбек

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

www.s_jambek@mail.ru

***Аңдатпа:** Мақалада Ш.Уәлихановтың фольклортанудағы тарихилық ұстанымдары мәселесі қарастырылды. Тарихи адамдар мен тарихи оқиғаларды бейнелеу ерекшелігінен әдебиеттегі тарихилық сипат айқындалады. Көркем әдебиеттегі тарихилық сапалық тұрғыдан алғанда ғылымдағы тарихилықтан ерекшелу болып келеді. Әдебиеттегі тарихилық және зерттеу саласындағы методикалық әдіс ретіндегі тарихилық өмірдегі, ақиқат болмыстағы әрбір құбылысты тексеру мен бейнелеу жалпы тарихи процестің бір бөлігі, яғни тарихи сабақтастық негізінде қалыптастырылуға тиіс.*

Ұлы ғалым Шоқан Уәлиханов ұстанған тарихилық көзқарастары зерттеу нысанына алынды. Бүгінгі әдебиеттану ғылымы үшін Шоқан Уәлихановтың жалпы әдебиет нұсқалары, оның ішінде ауыз әдебиеті мұраларын молынан жинастырып, оларға түсініктеме беруінің үлкен мәні мен маңызы зор. Ғалым өткен дәуірлердегі тарихи тұлғалардың есіміне байланысты туған, солардың тағдыры мен іс-әрекеттерін бейнелейтін шығармаларға ерекше мән беріп, назар аударған. Осы тұрғыда Ш.Уәлихановтың «ХҮІІІ батырлары туралы тарихи аңыз-әңгімелер» деген зерттеу еңбегі зерттеу нысанына алынды. Ел арасына кең тараған «Ер Көкше мен Ер Қосай» және «Орақ батыр» жырларының тарихилық сипаты қарастырылды. Ноғайлы жырларының ішінде Ш. Уәлихановтың ерекше мән бере қараған жыры – «Едіге» жыры екеніне тоқталып, «Едіге» жырының Алтын Орда тарихына қатысты нақты тарихи уақиғалардан өріс алғандығы зерделенді. Зерттеу барысында шоқантанушы ғалымдардың еңбектері мен пікірлері басшылыққа алынды.

***Кілт сөздер:** эпос, тарихилық, ұстаным, әдебиет, тарихи тұлға, аңыз.*

Әдеби шығарма ғасырлар бойы динамикалық тұрғыда жан-жақты дамып келе жатқан өнер туындысы болып саналады. Әрбір ұлт әдебиетінің белгілі бір дәуірдегі көркем шығармасы халықтың болмыс-тіршілігін, рухани жан-дүниесін, сол халықтың басынан өткен елеулі тарихи шындықтың іздерінен, сонымен қатар тарихи уақыттың әлеуметтік, саяси, мәдени үрдістерінен хабар береді. Нақтылы тарихи адамдар мен тарихи оқиғаларды бейнелеу ерекшелігінен әдебиеттегі тарихилық мәселесі айқындалады.

Әдебиеттегі тарихилық мәселесін сөз ету белгілі бір халықтың рухани кемелдену, болу, толу, өсу үдерісі, сол халықтың басынан кешкен шытырман, тар жол, тайғақ кешу, өрлі, ылдиы, талайлы тағдыры мен тарихи шарпысулар мен қақтығыстар, тайталасулар сырының сан алуан мәліметтеріне үңілтеді. Себебі әдебиеттегі тарихилық - бұл шығармаларда белгілі бір тарихи дәуірдің келбетін, өмірдің нақты ерекшеліктерін және шығармада сипатталған шындықтағы адамдардың кейіпкерлерін бейнелеу болып табылады. Бұл құбылыс тарихты авторлық бағалаумен байланысты екені анық. Әдеби шығармалардағы тарихилық ұстаным тарихи жағдайдың дәлдігін және сюжет дамитын шынайы оқиғаларды (сонымен қатар жеке тұлғаларды, құбылыстарды және т.б.) бейнелеу функциясын орындайды. Демек, оның көмегімен өткен ғасырлардың шынайы бейнесін қайта құру, оны көркем әдебиетпен толтыру мүмкіндігі пайда болады. Тыңдаушы мен оқырман көңілін толғандырады, тебірендіреді, қызықтырады. Тарихи зердені ерекше бір көркемдік тәсілмен таныстырады, байытады. Тарихи таным, пайымды ұштайды. Осы

жолда ол халқымыздың азаматтық тарихтағы басып өткен жолдарымен үндеседі, тоғысады.

Тарих ғылымының көркем шығармашылыққа жақындығын тарихшы еңбегінің әртүрлі аспектілерінен байқауға болады. Оның ең бастысы – шығармашылық үдерістің барлық кезеңіндегі субъективтік фактордың орыны. Көркем шығарма шындықтың объективтік мазмұны мен автордың оны субъективті-шығармашылық тұрғыда қабылдауының нәтижесінде дүниеге келді. Осылайша шындық өмірдің эстетикалық моделі жасалады. «Бұл өзінің сезінуі, көруі, тануы арқылы суреткер жасап отырған шындық өмір, реалды әлем». Міне осыдан да сөз өнерінің туындылары мәдениеттің ерекше, әрі қайталанбайтын құбылысына жатады.

Әдебиет - белгілі бір халық тарихының көркем шежіресі іспеттес. Тарихты бойына жинақтаған бұл көркем дүниелердің негізінде елеулі тарихи оқиғалар мен белгілі бір тарихи шындық жататыны, шындыққа қарым-қатынасы сияқты тарихилық мәселесінің әдебиеттану ғылымында қарастырыла бастағанына екі ғасырдан аса уақыт өтіпті [1].

Көркем әдебиеттегі тарихилық сапалық тұрғыдан алғанда ғылымдағы тарихилықтан ерекшелену болып келеді.

«Ғылым белгілі бір дәуірдің тарихи даму заңдылықтарын тұжырымдармен өрнектесе, ал әдебиет сол тарихи құбылыстарға деген адам қатынасын - оның кісілік құлқы, әрекет-харекеті, таным дүниесіндегі өзгерістері арқылы көрсетеді. Басқаша айтқанда, «белгілі бір дәуірдің нақты тарихи мән-мазмұнын, оның қайталанбас келбеті мен ерекше бейнесін көркемдік әдіспен игеретініне назар аударуды талап етеді» [2,86].

Көркем әдебиеттегі тарихилықтың біраз мәселесі өткен дәуірлердегі тарихи оқиғаларды, тарихта жасаған қайраткерлердің іс-әрекеттерін өзек еткен тарихи жанрдағы шығармалармен байланыста қарастырылады. Бұл тарихи шығармалардың көркемдік болмыс-бітімі, көркемдік шындықпен тарихи шындықтың тұтасып, кірігіп, нәзік орайласуы, жарасым табуы, көркем синтезделуі болып табылады.

Тарихилық ұғымына «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» мынадай анықтама беріледі: «Тарихилық әдеби шығарманың тарихи-әлеуметтік ортамен, белгілі бір халықтың мәдени тарихымен, салт-дәстүрімен, ырым-нанымдарымен, ұлттық мінез, ойлау ерекшеліктерімен, аңсар, арманымен тамырлас құбылыс. Осынау «тарихилық» ұғымы суреткер дүниетанымының шартараптылығына, асқан білімдарлығына, төмендегідей таным кезеңдерінің 1) өткенді (ретрогноз), 2) бүгінгіні (презентогноз) 3) болашақты (прогноз) жетік, жан-жақты меңгергеніне тікелей қатысты» [3, 333].

Әдебиеттегі тарихилық және зерттеу саласындағы методикалық әдіс ретіндегі тарихилық өмірдегі, ақиқат болмыстағы әрбір құбылысты тексеру мен бейнелеу жалпы тарихи процестің бір бөлшегі, яғни тарихи сабақтастық негізінде қалыптастырылуға тиіс.

Сонымен, әдебиеттегі тарихилық мәселесі белгілі бір заманның нақты тарихи жағдайларын, қайталанбас келбеті мен өзіндік қасиеттерін, мән-мағынасын, болмысын, ұлттық-тарихи және өмір шындығын, идеялық-танымдық тереңдігін көркемдік тұрғыдан жырлап, тарихтың көркемдік философиясын шеберлікпен жеткізу. Кез келген этностың бүгінгі рухани мәдениеті мен оның бабаларының өткен жылдарда жасап кеткен өркениеті арасындағы сабақтастық тарихилық ұстаным қағидаларын пайдалана отырып анықталады. Сондықтан, тарихилық принципі жалпыфилософиялық, әрі әдіснамалық ұстаным болып есептеледі.

Осы тарихилық ұстанымымен орайлас, тарихилық ұғымын нақтылайтын көркем шығармадағы тарихи шындық ұғымына тоқталуды жөн көрдік. Тарихи шындық- өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Бұл тұрғысында: «Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармадағы тарихи шындық- көркем шындық» -деп «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» көрсетілген [3, 334]. Әдебиеттегі тарихилық мәселелерін нақтылай келіп, ұлы ғалым Шоқан

Уәлихановтың фольклортанудағы ұстанған тарихилық көзқарастарына ерекше тоқталып өтеміз.

Қазіргі уақытта көркем әдебиеттегі тарихилық мәселесін зерттеуге арналған жұмыстар жеткілікті. Зерттеу жұмысы әртүрлі методологиялық және теориялық жүйелі талдауды қажет етеді. Осы тұрғыда Ш.Уәлихановтың «Қырғыз-қайсақтардың үлкен ордасына қарасты елдердің аңыз-әңгімелері», «Бұқардың Абылайды жоқтауы», «Абылай туралы жырлар», «ХҮІІІ ғасыр батырлары туралы тарихи әңгімелер», «Қазақ халық поэзиясының түрі туралы», «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», қырғыздың әйгілі эпосы «Манастың» еңбектеріндегі тарихилық мәселесі сараланды. Мақалада зерттеушінің эпос танудағы тарихилық ұстанымын зерделеу мақсатында жинақтау, жіктеу әдісі қолданылды. Нақты-аналитикалық, эврико-герменевтикалық, тарихи-типологиялық, сипаттау әдістері қолданылды. Сонымен қатар, Ш. Уәлихановтың ғылыми еңбектері мен фольклортанудағы зерттеулері, көзқарастары туралы қарастырған қазақ және қырғыз ғалымдары Ә.Марғұлан, Ш.Сәтпаева, Р. Бердібаев, Б. С. Асанқұлова, З. Мамытбеков, С. Негимов, Ш.Тұрдалиева, Ы. Ералиева және т. б. еңбектері басшылыққа алынды.

Шоқан Уәлихановтың мол ғылыми мұрасының ең негізгі бір саласы – оның әдеби-зерттеу еңбектері. Ғалым қоғамдық ғылымдардың басқа салаларымен қатар әдебиет пен тіл туралы да алғаш байсалды зерттеу жүргізіп, ой-тұжырымдар айтқан. Ол қазақ халқының әдебиетін, тілін терең зерттеп, кең талдау жасады. Әдебиеттің тарихи өмірмен байланыстылығын, идеялық көркемдік қасиеттерін зерделеп, жанрлық тұрғыда анықтама берген тұңғыш филолог-ғалым. Оның «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде», «Тәңірі», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихынан», «Жоңғария очерктері», «Қазақ шежіресі», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Профессор И.Н. Березинге хат», «Профессор И.Н. Березиннің «Хан жарлықтары» атты кітабын оқығанда», «Жамиғ атауарихтан», «Тарихи-Рашиддин», «ХҮІІІ ғасырдың батырлары жайындағы тарихи аңыздар», «Ұлы жүз қазақтарының аңыздары» деп аталатын зерттеулері, мақалалары ғалымның филолог ретіндегі биік ой-тұжырымдарын, терең энциклопедиялық білім иесі екенін, туған ұлтының көркем сөз қазынасын, тілін ерекше сүйгендігін және басқа халықтардың рухани мұрасынан кем түспейтін қадір – қасиетін жоғары бағалағандығын танытады.

Ш.Уәлиханов қазақ әдебиетін қазақ халқының рухани мәдениетінің аса бай көрінісі деп білді де, сол әдебиетпен басқа халықтарды таныстыруды мақсат етті. Ол: «Біздің халқымыздың көркемдігі жағынан қалыспайтын өскелең әдебиеті бар... Егер жұрттың айтуымен Геродот жинаған Гомердің көркем өлеңдері мен аңыздарының аз да болса тарихи мәні бар десек, егер де өзгеріліп, мысал тәрізді болып кеткен аңыздардың негізінде де оқиға, шындық жататын болса, қазақтың ата-бабаларының өмір-тұрмысын, әдет-ғұрпын әр жағынан қамтып, белгілі бір жүйеде суреттеген, сол елдің өткен кездегі өмірінің сәулесі болған аңыздарын алып, сол халықтың осы күнгі мінез-құлқымен салыстырсақ, онда аңыздардың тарихи мәні болуының мүмкіндігіне күдіктенбеуіміз керек. Халықтың таза ақындық туындылары ретінде бүкіл қоғам көпшілігінің сезімдерін, өмірін және прогресін қамтамасыз еткен шығармалар және де психологиялық назардан тыс қалмауы керек» – деген тұжырым жасады [4, 140].

Ш.Уәлихановтың халық ауыз әдебиетіне, көркем сөз өнеріне деген ықыласына әжесі Айғанымның, өскен ортасында көзі ашық, оқыған адамдардың болуы әсер еткен. Ел аузынан сөз өнері үлгілерін жинауға он-он бір жасынан қатысып, ауылда талай ақындар айтысын, тамашалаған Ш.Уәлиханов бұның бәрін кейін өзінің зерттеу еңбектерінде қарастырғаны мәлім.

Ауыз әдебиеті нұсқаларына назар аударуы жастайынан, кадет корпусында оқып жүрген кезде басталған еді. Бірақ Ш.Уәлихановтың сөз өнерін зерттеуші ретінде қалыптасуы – ХХ ғасырдың елуінші жылдарының екінші жартысы мен алпысыншы

жылдардың бас кезіне тұспа-тұс келеді. Себебі бұл кезде ол дүниетанымы, әлеуметтік – саяси көзқарасы қалыптасқан, білім-ғылымды терең меңгерген, ғылымға үлес қосқан озық ойлы ағартушы, ғалым-саяхатшы ретінде көзге түскен болатын. Бұл кезде ол әдебиет тарихы мен теориясы туралы да байсалды пікірлер, тың тұжырымдар айтты. Ш.Уәлихановтың көзқарастары адамзаттың көркемдік қазынасын зерттеу тәжірибесіне негізделді. Халықтың сөз мұрасын зерттеу, бағалау, мән-мазмұнын саралау ғалымның ғылыми-зерттеу жұмыстарының өзегіне айналды.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинап жарыққа шығару, зерттеу ісінің ғылыми жолға қойылуы Ш.Уәлихановтың есімімен тығыз байланысты. Ол қазақ аңыздары, аңыз-әңгімелері, ертегілері, өлеңдері, эпостық жырлары мен тарихи жырлары бойынша мол материалдар жинап, зерттеу нысанына айналдырды. Ғалым өз еңбектерінде қазақ халқының ауыз әдебиетін халықтың өткендегі тарихы, ұлттың мәдени мұрасы ретінде танып білуге пайдаланды.

Қай халықтың болса да, әдебиеті алдымен фольклордан, халық сөз өнерінен басталатыны белгілі. Ш.Уәлиханов көптеген деректерге сүйене отырып, қазақ халқының ауыз әдебиеті бай рухани мұра екенін, әрі өзіндік сыр-сипаттары да мол болғандығын дәлелдейді. Сібір кадет корпусында оқып жүрген кезінде Ш.Уәлихановтың ғылыми қызметі ең алдымен шығыс зерттеушісі И.Н. Березин еңбектеріне байланысты жазбалардан басталған. Бұл еңбектерде қазақ тілі мен әдебиетіне байланысты материалдар, деректер қолданылған. Осындай мағлұматтар жоғарыдағы ойымызға дәлел бола алады. Ш.Уәлихановтың «Профессор И.Н. Березинге хаты», «Хан жарлығы» кітабына рецензиясы хат, рецензия түріндегі жазбалар ғана емес, толыққанды ғылыми еңбектер болып саналады.

Ғалымның бұл жазбаларында қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларының кейбірі тарихи мағлұматтар ретінде көрініс тауып, пайдаланылған. Мысалы, ол Алтын орда кезінде пайда болған қазақ жырларын еске ала отырып, өздерінің аңыздары бойынша қазақтар Алтын Ордадан шыққанын айтатынын, батырлық жыр – дастандарында көпсанды ноғай халқы деп, солардың батырларының ерліктері баяндалатынын, олардың біреуі Тамерланға қашып баруы және оның батырды қууы туралы жыр барын жазады. Ол: «Тоқтамыс туралы жыр аса үлкен әрі ел оны жақсы көреді, оның зираты Ұлытау тауында, қарауыл руынан Орақ мырза туралы жыр, Ер Көкше мен Ер Қосай – Алтын Орда кездерінің батырлары, поэмалардың кейіпкерлері», – деп жазады (. Ш.Уәлиханов осы сөздердің қарсысына қағаз шетіне: «Күшім қағаз сұлтаны болған», – деп жазған. Енді бірде Ш.Уәлиханов өздерінің пайда болуы туралы қазақ аңыздары «Шейбани-намеде» де барын айтады. И.Н. Березиннің Қазанда «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясында 1851 жылы басылған «Шейбани- наме» еңбегіне сүйенеді, көптеген болжамдар айтады [5 ,110].

Белгілі Шоқантанушы ірі ғалым, білімпаз талант иесі академик Әлкей Марғұлан Шоқан Уәлиханов туралы: «Біраз еңбектерінде Уәлиханов тарихшы, этнограф ғана емес, әдебиетші, публицист, тамаша сөз зергері екенін де танытады. Қазақтың халық поэзиясының теориясы және қырғыздың «Манасы» туралы аяқталмаған зерттеулері де ерекше назар аударады- деп жазады [6 ,75].

Ш.Уәлиханов жазған әдеби зерттеу еңбектер: «Қырғыз-қайсақтардың үлкен ордасына қарасты елдердің аңыз-әңгімелері», «Бұқардың Абылайды жоқтауы», «Абылай туралы жырлар», «ХҮІІІ ғасыр батырлары туралы тарихи әңгімелер», «Қазақ халық поэзиясының түрі туралы», «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар»- ғалымның әдебиетті танып, түсінудегі білімі мен білігін, орасан зор талантын айғақтайды. Бұл зерттеу еңбектерде қазақ, қырғыз әдебиетінің мәселелері егжей-тегжейлі сөз етілген. Еуропалық және шығыс отырықшы халықтардың көпшілігінен айырмашылығы, ғасырлар бойы үздіксіз сабақтастық ақпарат беруді көшпенділер сақтап қалды. Эпос-нақты адамдардың ұжымдық жады яғни ата-бабаларының оқиғалары, рулар мен тайпалар және өз батырлары туралы жалғасып келе жатқан мыңжылдықтардың ауызша дәстүрі

Шоқанның әдеби-зерттеу еңбектерінің түрлік, мазмұндық сипаты жөнінде белгілі ғалым еңбегінде төмендегідей ой өрбітеді: «Шоқанның әдеби зерттеу еңбектері көлемі жағынан шағын, олар хат, мақала, очерк түрінде жазылған. Оның әдеби зерттеу еңбектерін үш топқа бөлуге болады. Олар: а). Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері, ақындар, олардың шығармалары туралы мәлімет; б). Қырғыз бен қазақ халықтарының ауыз әдебиеті туралы зерттеулер; в). Қазақ пен қырғыз поэзиясының түрлері туралы теориялық зерттеулер» [7, 65].

Ғалым Ш.Уәлихановтың әдебиеттегі тарихилықты түсіну пайымын төмендегідей ой-пікірлерінен байқауға болады: «Бір халықтың этнографиясын түсіну үшін, сол елдің тұрмысын, салтын жақсы көрсететін халықтық жырларды тексеру қажет екенін оқымыстылар көптен бері айтып келеді, халықтың өткен өмірін суреттейтін бай аңыз-әңгімелерін Солтүстік халықтары мен Орта Азия халықтары ерекше қымбат қазына санаған. Бұл аңыздар мен рулардың басынан өткен оқиғалары қарт адамдардың шежірелер мен шешендік сөздерді, эпостарды қасиеттеп естеріне берік сақтауы арқылы рудан-руға, елден елге тараған [8,418].

Өз заманында Ш.Уәлихановтың әдебиет нұсқалары, оның ішінде ауыз әдебиеті мұраларын жан-жақты жинастырып, оларға түсініктеме беруінің үлкен мәні мен маңызы болған. Қырғыз халқының «Манас», «Сәметей» туралы дастандарын Ш.Уәлиханов «Дала Иллиадасы» деп жоғары баға берген. Көлемі жағынан дүние жүзінде теңдесі жоқ бұл туындылар оқиға құру, адам образдарын жасау жағынан да бағалы да құнды эпостар болып табылады. Ш. Уәлиханов қырғыз халқының бұл эпостарын елдің өткен өмірінің сәулесі болуға жарарлық шығарма деп қарастырып, жоғары бағасын берген. Бұл көзқарастан әдебиеттегі тарихилық мәселесі қозғалғаны байқалады.

Ғалым Рахманқұл Бердібай «Қалай дегенде де фольклор шығармаларында тарихилық сипат анық байқалады. Ауызекі әдебиетті тарихилық тұрғысынан тексеру фольклорда не нәрсе тұрақты екенін, оның өзгеру тағдырына және дамуына қандай себептер ықпал жасайтынын қарастыруды керек етеді. Мәселеге бұлайша келу қазіргі дәуір фольклорының табиғатын түсінуге де кілт береді» деп атап өтеді [9,7]. Эпостық жырлардың тарихилығы мәселесі қазақ әдебиеттану ғылымында біршама ғылыми-зерттеу еңбектерінде қарастырылды.

«Жазуы жоқ елдердің өткен тарихы мен салтын тануымыз үшін мұндай ұзақ желіге құрылған, күрделі эпостардың үлкен мәні үлгісінде көрсетпек болған», - деп жазады проф. Қ.Жұмалиев [8, 211].

Ш.Уәлиханов өз зерттеулерінде қазақ халқының мол әрі көркем аңыз әңгімелерін, шежіресін қарастырған. Ғалым көптеген саяхат-сапарларында аралаған аймақтарының тарихын, табиғатын, өзгешеліктерін, тұрғындарының әдет-ғұрып, салт-санасын, ақыл-ой даму дәрежесін зерттеп, аңыз-әңгімелерді жинап, еңбектерінде өзінің пікір – тұжырымдарын толықтырып, дәлелдей түсетін материалдар ретінде орынды пайдаланған.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі аңыз-әңгімелердің, ертектердің мән-мазмұны, өзгешеліктері зерттеушінің үнемі назарында болған. Бірсыпыра аңыздар ғалымның «Қазақ шежіресі», «Абылай», «Ұлы жүз қазақтарының аңыз-ертегілері», «Сахарадағы мұсылмандық туралы», « Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «ХҮІІІ ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар» т.б. еңбектерінде жинақталған, талдау нысанына алынған. Ғалым қазақтың аңыз-әңгімелеріндегі ерте заманғы адамдардың дүние, табиғат, өмір туралы түсініктері, космогониялық ұғымдары, топшылау-толғамдары, әдет-ғұрыптары, ырым-нанымдары, діни сенімдері бейнеленгеніне көңіл бөледі. Мысалы, ол ерте заманғы аңыздарды тексере отырып, олардағы түсінік-ұғымдар қалыптасуындағы ізденістерге былай назар аударады: «Өлімнен қашудың өзі, алланың жазымынан бас тарту— ислам діні бойынша күнәкарлық, әсте болмайтын нәрсе, ал шамандық халықтардың аңызының көбісі өлімнен қашу. Қазақ бақсыларының арасында Қорқыт туралы аңыз бар. Сол Қорқыт қазақтарды алғаш қобыз тартуға, сарын айтуға үйреткен ең

бірінші шаман. Әбден мұсылманданған түркімендердің аңыз-дастанындағы Көрұғлының өзі, аз уақыт болса да, өлімнен қашады. Сондықтан да, көктәңірінің өлімге деген құдіреті, қатысы, шамандық сенімде, тосын-ғажайып күштен де, тағдыр деген ұғымға жақын, солай болғанның өзінде, шамандық діндегілер оған құлшылық ұрмай, көктәңірі құдіретінен босанбақшы болады....» [4,148].

Халық ертегі-аңыздарындағы сенім-нанымдар, түсінік-ұғымдар, әдет-ғұрыптар іздеріне, сәулеленуіне назар аударып, ғалым терең ой-пікір, тұжырымдар жасайды.

Бұл тұстан біз ғалымның өте ерте заманда туған аңыздарды жете білгенін байқаймыз. Нақты тоқталатын болсақ, Қорқыт туралы талай зерттеулер жарық көргені мәлім. Ал Ш.Уәлихановтың Қорқыт туралы айтқаны сонау ертеде жазылып қалдарылған, Ватикан архивінде сақталған деректерден кейінгі қағазға түскен құнды мағлұматтар болып саналады.

Сол сияқты қазақ аңыздарын сөз ете отырып, олардың негізгі кейіпкерлерінің біріне айналған Асан қайғы туралы да оны «.... Ноғайлылардың философ данасы», «Халықтың есінде қалған «Асанқайғы» деген атақты жиһанкез философ қырғыздардың аңызы бойынша Жырғалаңда көшіп-қонып жүрген», - деп алғаш бағалаған да Ш.Ш.Уәлиханов [4,120]. Ғалым Асан қайғы туралы алғаш пікір айтып, оның қазақ ауыз әдебиетіндегі мән-мазмұнын анықтады. Асан қайғы өз айтқандары деп жарияланған толғаулары да, ел аузындағы аңыздар да, зерттеулер де Ш.Уәлиханов айтқан пікір-тұжырымдарды растады, дәлелдеді.

Қазақ ертегі, аңыздарына байланысты пікірлерінде ғалым Көрұғлы атын атауына да арнайы назар аударуға болады. Өйткені көптеген халықтарға: азербайжан, армян, грузин, курд, түрік, түрікмен, өзбек, тәжік, қазақ халықтарына ортақ Көрұғлы туралы ертегі, аңыздар, жырлар қазақ топырағында мол екені мәлім.

Ш.Уәлиханов: «.... Көрұғлы «қайсақтардың рапсодтарына да мәлім, белгілі», – деп жазса, енді бірде: «Әбден мұсылманданған түрікмендердің аңыз-дастанындағы Көрұғлының өзі аз уақыт болса да өлімнен қашады....», – деп жазды [4,121]. Бұл тұста біз Ш.Уәлихановтың «Көрұғлы» эпосының генезисін, мазмұнын, таралуын қарастырып, тұңғыш рет ғылыми түйін-тұжырымдар айтқанын баса көрсеткіміз келеді. ХҮІ ғасырдың екінші жартысында шыққан деп саналатын үлкен фольклорлық ескерткіш– «Көрұғлы» эпосын ғалым біліп қана қоймай, оған қатысты өз пікірін білдірген.

«Көрұғлы» эпосының көптеген нұсқаларында Көрұғлы түрікмен халқының теке-жәуміт руынан шыққан деп жарияланады. Эпостың генезисіне, шығу тегіне көңіл бөлген Ш.Уәлиханов: «әбден мұсылманданған түрікмендердің де аңыз-дастандарындағы Көрұғлының өзі аз уақыт болса да өлімнен қашады» - деп жазғанда, ол эпостың дін шарпуынан көп жағдайда аман екендігін, онда жарық дүние әрекеттері сипатталғанын, ондай сипаттар қазақ жырларында әсіресе мол екендігін, тіпті өлім, ажал құдай әмірі деп санаушылыққа да қарсылық – өлімнен қашу, мәңгілік әуендер басымдылығын айтқан [4,118].

Ш.Уәлиханов қазақ ауыз әдебиетіндегі кейіпкер, ақыл-парасаттың, тапқырлықтың, шешендіктің символы Жиренше шешен туралы да, алғаш пікір айтып, құнды тарихи деректер келтірді. Қазақ фольклорында Жиренше туралы да алғаш пікір айтып, құнды тарихи деректер келтірді. Қазақ фольклорында Жиренше шешен туралы ертегі, аңыз-әңгіме, күлкілі қысқа әңгімелер, эсселер мол екені, қазақтан басқа түркі-монғол және үнді-европа халықтарының фольклорында да бар екендігі мәлім. Қазақ аңыздары бойынша Жиренше шешен тарихта болған адам екенін, Жәнібек (Әз-Жәнібек) ханның тұсында өмір сүргенін алғаш айтқан Ш.Уәлиханов. Ол былай деп жазды: «... Ұлағатты ескі сөздерге: Жәнібек ақылдылығымен Әз атанған, қазақтар оны Әз-Жәнібек дейді. Әз-Жәнібектің дана, білгір, шешен биі Жиренше шешен болған. Жиренше шешен айтыпты деген қанатты сөздер қазақ арасында өте көп. Жиренше есімінің ел арасында тапқырлық пен шешендіктің символы болуы, Жәнібек хан мен Жиренше шешен қосарлана айтылуы тегін болмаса керек» [5,158]. Енді бірде Ш.Уәлиханов: «Жәнібек билік құрғанда, туыстас

қазақтар мен ноғайлар бірге көшіп-қонған, ол кез қазақ жырларында алтын ғасыр деп аталады. Қазақтардың көптеген аңыз-дастандары да сол алтын ғасырға дәп келеді. Сондай-ақ Жиренше шешеннің бірлік, тәлім-тәрбиелік нақылдары әділ хан Әз-Жәнібек те, ноғайлардың философ – данасы Асан қайғы да осы күнге дейін далалықтардың аузынан түспейді» – деп жазды [5, 195].

Ш.Уәлиханов фольклор жинаушылық еңбегінің ең күрделісі – қырғыздың әйгілі эпосы «Манастың» қырғыз манасшыларының аузынан жазып алып, оның «Көкетай ханның ертегісі» деген көлемді бөлімін орысшаға аударған. Ш.Уәлиханов аудармасы арқылы орыс және еуропа жұртшылығына «Манас» жыры танылды.

Қырғыз еліне 1856 жылғы барған сапарында Ш.Уәлиханов бір көрнекті манасшыдан (өкінішке қарай манасшының аты-жөні жазылмаған) бұл эпопеяны тыңдап, жырдың ғажайып сымбатына қызығып, оның «Көкетайдың асы» деген көлемді бір сласын хатқа түсірген. Дәлірек айтқанда, жыр мәтінін Шоқан қасына еріп жүрген сауатты адамдардың біріне жаздырып, өзі қайта қарап, тексеріп, тиісті өзгертпе, қосымшаларын, түсініктемелерін жасаған [11, 32-34]. Ш.Уәлихановтың еңбектерінде келтірілген қырғыз аңыз-эпсаналарын топонимикалық, космогониялық, генеологиялық аңыздар деп жіктеуге болатындығы, бірқатар аңыздардың мифологиялық сипаты басым екендігі зерттеу еңбектерінде қарастырылған. Ғалым еңбектерінде осы жіктеуге сәйкес келетін отыздан аса аңыз кездеседі.

Сонымен қатар, Ш.Уәлиханов аңыздарды халық тарихын қарастыру мақсатында талдағандығындығы да байқалады. Ш.Уәлиханов «Қырғыз туралы жазбалар» деген еңбегінде аңыздарды халықтың тегіне, тұрмыс-тіршілігіне қатысты жүйелеген. Бұл аңыздар елдің ерте замандағы наным - сенімдерінен хабар береді. Нақты тоқталатын болсақ, бұғы руының шыққан тегін көрсететін мифологиялық аңыз. Ғалым: «Бұғы дегеніміз – сүт қоректі, аша тұяқты, кәдімгі мүйізді жануар. Тайпаның бұғы деп аталуы жөнінде халық арасында тамаша бір ертегі бар. Қарамырза мен Асан Аламышық тауында бұғы аулап жүріп, бір топ маралдың ішінен бұғы мүйізді ғажайып сұлу қыз бен баланы көреді. Баланы өлтіреді де, қызды бауырының үстіне құлай кетіп, өлігін құшып, зар еңіреп жатқан жерінде ұстап алады. Мүйізді қыздың қарғысына ұшыраған Қарамырза мен Асан бала көрмей кетіпті. Сұлуды рубасы Мырзағұлға алып келеді, содан кейін Мырзағұл оған өзінің Жаманқұл немересін үйлендіреді. Кейінгі ұрпақтарының айтуына қарағанда, ру анасы болған бұл әйелдің өзі жай кісі болмапты. (киелі, қасиетті деген ұғымда) және де ғажайып даналығымен даңқы шығып, мүйіз бәйбіше, мүйізді ана атаныпты... Мүйізді ананы Ыстықкөлдің қамқоршысы деп санайды әне халықтың пікірінше, оның рухы Ыстықкөл аймағын қорып шарқ ұрып, ұшып жүреді екен» - деп аңыз туралы тоқталып өтеді [4, 216-217].

Қазақ, қырғыз халықтарының осы сияқты жыр-дастандары, ертегі, аңыз, өлеңдерінің тарихи мәні туралы Шоқан Уәлиханов былай деп жазады: «Егер жұрттың айтуынша, Геродот жинаған Гомердің көркем өлеңдері мен аңыздарының аз да болса тарихи мәні бар десек, егер де өзгеріліп, мысал тәрізді болып кеткен аңыздардың негізіне оқиға, шындық жататын болса, қырғыздың ата-бабаларының өмір тұрмысын, әдет-ғұрпын әр жағынан қамтып, белгілі бір жүйеде суреттеген, сол елдің өткен кездегі өмірінің сәулесі болған аңыздарын алып, ол халықтың осы күнгі мінез-құлықтарымен салыстырсақ, ол аңыздардың тарихи мәні болуының мүмкіндігіне күдіктенбеуіміз керек...» [4, 203]

Зерттеуші Шоқан Уәлиханов қырғыз аңыз-ертегілерінің тарихи түп-төркіні, негіздері туралы пайымды ой-тұжырымдар жасаған. Ол қырғыздар қыздан пайда болыпты деген аңызды да жазып алған. Әр түрлі нұсқаларын өз еңбегінде ұсынған. Солардың бірінде теңіз суының көбігінен Қаншайым деген қыздың жүкті болып, туған баланы Қырғызбай деп атаған деп көрсетеді. Шоқан Уәлихановтың қырғыз аңыз-эпсаналарын жинап, талдау жасауы, сол арқылы туысқан халықтың тарихын, шығу тегін, дүниетанымын, наным-сенімін зерделеуге талпынысын байқаймыз.

«Орта Азияның барша көшпелі тайпалары сияқты Алатау қырғыздарының да семья естеліктері түрінде сақталып келген, өздерінің арғы ата-бабаларын, даңқты батырларының ерлік істерін баяндайтын талай-талай тарихи аңыздары мен ертегілері, поэзиялық хикаялары бар. Бұл аңыз-ертегілердің белгілі бір сындарлы жүйесі жоқ және көбінесе шындыққа жанаспайтын болғанымен, бәрін тұтас алғанда халықтың өткендегі өмірінің қысқаша тарихи суретін бейнелейді. Өздерінің батырлары мен халық арасындағы маңызды уақиғалар туралы аңыздарды жырға айналдырып келешек ұрпаққа ат басындағы естелік тәрізді айтып жеткізіп отыру барлық көшпелі тайпаларға тән сипат. Аңызшылардың ең құрметтілері сол аңыздарды аумай-төкпей жеткізушілер болып табылады» [4,217].

Аңыз-ертегілер, өлең-жырлардың тарихи генеологиялық сыр-сипаттарын ашудағы жоғарыдағы ой-пікірлердің маңызы ерекше. «Шоқан поэзияны тек көркемдік мұра ретінде ғана жоғары тағдараның шежіресі, оның басынан кешірген оқиғаларының шынайы елестері», – деп те білді [11, 33].

Ш.Уәлиханов өткен дәуірлердегі тарихи тұлғалардың есіміне байланысты туған, солардың талайы тағдыры мен іс-әрекеттерін бейнелейтін шығармаларға ерекше мән беріп, әрекеттерін бейнелейтін шығармаларға ерекше мән беріп, назар аударған. Мұны біз оның «ХҮІІІ батырлары туралы тарихи аңыз-әңгімелер» деген зерттеу еңбегінен айқын бағамдаймыз. Бұл еңбегінде сол дәуірдің белгілі қайраткерлері жайында он төрт әңгіме берілген. Ұсынылған әңгімелерде Абылайға, Бөгенбайға, Жанатайға, Сырымбетке, Жәнібекке, Байғозыға, Оразымбетке, Елшібекке, Малайсарыға, Баянға қатысты жайлар сөз болады. Қалмақ ханы Қалдан Серенмен арадағы соғыстар, елшіліктер қарым-қатынастар жөнінде де мағлұматтар кездеседі. Бұл аңыз-әңгімелердің тарихи да, мәдени де мәні мол. ХҮІІІ ғасырдағы жаугершілік кездің шындығын толығырақ, тереңірек танытуға аңыздар көмектеседі. Тарихи жазбаша деректер ауқымынан алыс кетпейтін мұндай әңгіме-аңыздар белгілі бір оқиғалардың, адамдардың тыныс-тіршілігінен хабар беретін құнды естелік орнына жүреді.

Абылай хан төңірегіндегі батырлардың басынан өткен оқиғалар туралы аңыздарды сол күйінде жеткізуге тырысады. Солардың ішінде Абылай ханның ұлы жүздің бір ауылын жазықсыз шауып алмақ болғаны, оның баласы Уәлидің тентектігі мен теріс мінездерінен қазақтар мен қалмақтар арасында қантөгіс соғыс туып кеткенін, сондай-ақ Абылай хан мен оның атақты батыры Жәнібек жаудан қорқып қашқанда, Байғозы тәрізді жас батыр жасағанын, Оразымбет, Елшібек сияқты халықтың ішінен шыққан хан батырлардың тапқырлық, өжеттік қасиеттерін көрсететін аңыздарда бар. Ең маңыздысы сол – бұл жазбаларда басқа ешбір жерде кездеспейтін деректер ұшырайды. Нақты тоқталатын болсақ, сіргелі Елшібек батыр өзін қолға түсіріп, астындағы атын олжаламақ болғанын сезіп, жаудың алдына әдейі баяулап барып, оқ дарымайтын жерге келгенде, шапшаң қимылдап, дұшпаннан айласын асырғаны жайында аңыз-әңгіме қолмен қойғандай нақтылы көріністі елестетеді [6, 33].

«Абылай» атты мақаласында Ш.Уәлиханов бірнеше тарихи аңызды келтіреді. Бұларды аңыз санатына қосудың себебі Шоқан Уәлиханов мұндай әңгімелерді мұрағаттың дерегіне қарап емес, өзінің ауылындағы, айналасындағы кісілерден естіген. Дегенмен бұл деректер құнды. Абылай туралы аңыз-әңгімелерді Шоқан Уәлиханов жас кезінен бастап өте көп естігеніне күмән жоқ. Осы себептен сөз болып отырған мақалада келтірілген оқиғаларды тарихи аңыз қатарына қосуға негіз бар екенін зерттеушілер атап өткен.

Соның бірі Абылайдың қатардағы сарбаз ретінде жоңғарға қарсы ұрыстарға қатысып, атағын шығарғаны, ерекше ерліктер көрсеткеннен кейін ғана даңқы өрлей бергені, халық құрметіне бөленгені туралы әңгіме. Мұның бәрі – тарихи деректермен дәлелденетін оқиғалар. Абылайдың бір рет қырғыздың, екінші рет қалмақтың қолына тұтқын болып түскені туралы, Абылайдың орыс патшасы мен қытай императоры арасында жүргізген саясатын да Шоқан Уәлиханов мейлінше нақты берген. Сондай-ақ,

«Абылай» атты мақаласында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған қиын кездердің суретіне, Абылай туралы аңыз-әңгімелерде, сонымен қатар ХҮІІІ ғасырдағы қазақ поэзиясының көптеген шығармаларында осы тарихи оқиғалар, Абылай өмірі мен жорықтары, оның батырлары кеңінен бейнеленген. Сондықтан да күрделі, қиын тарихи кезеңдер туралы дәл тарихи дерек, мағлұматтар мен көркемдік суреттердің, бейнелердің арақатынасын, тарихи шындық пен көркемдік шындық байланыстарын зерттеу, ашу, дұрыс тұжырымдар, пікірлер, қорытындылар жасау үшін Ш.Уәлиханов жазбаларының мән-маңызы зор.

Ш.Уәлихановтың «Жоқтау үлгісі», «Абылай», ««ХҮІІІ ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыз-әңгімелер» атты еңбектерінде көптеген тарихи деректер бар. Атап өтетін болсақ, ғалым қазақ батырлары туралы аңыз әңгімелерді тұңғыш рет қағаз бетіне түсіріп, сондай-ақ осы ғасырдағы қазақ поэзиясының ең көрнекті өкілі Бұхар жыраудың кейбір шығармаларын ел аузынан жазып алған.

Зерттеу еңбектерде тарихи шындық пен көркемдік шындықтың ара қатынасы туралы мынадай ғылыми топшылаулар кездеседі: «Тарихи шындық – өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда әдеби шығармадағы тарихи шындық – көркемдік бейнелеу тәсілімен берілетін өмір шындығы, яғни көркемдік шындық. Өткен дәуір қалай суреттелмесін, бәрібір сол кездің өз болмысын білдіруі керек. Шындыққа сай нанымды шығуы тиіс. Бұл үшін тарихи дереккөздеріне сүйену шарт. Сонда ғана бұрынғы қоғам өмірі, халық тұрмысы өз қалпында сенімді бейнеленбек. Қоғамның даму процесі, саяси таптар мен топтар, кейіпкерлердің мінезі, іс-әрекеті өз уақытының қалпына орай алыну керек. Осының бәрі суреткерлікпен жанды түрде көркем бейнеленіп берілсе, тарихи шындықтың әсері, оқырманға берер танымдық мәні арта түседі» [3, 334].

Ауыз әдебиетінің бағзы заманнан бері ұрпақтан ұрпаққа жеткен күрделі де мол бір саласы – эпостық жырлар, батырлар жыры туралы ғылыми пікір айтып, зерттеуді бастаған да Ш.Уәлиханов еді. Ол: «Ата-бабаларының ерлігі туралы тарихи жыр-дастандарға дегенде, халықтың сүйіспеншілігінде шек жоқ, соншалықты мол мұраны ауыздан-ауызға, жазбасыз, баспасыз алып даланың бір шетінен, екінші шетіне жеткізіп, ғасырлар бойы ойда сақтау, олардың суырып салма (импровизаторлық) ғажап қабілетінің көрінісі болса керек. Көне жыр дастандардың сол бәз қалпында, ұшы-қиыры жоқ даланың бір шетінде айтылатын шығарманың оқиғасы боздаланың екінші бір шетінде айна-қатесіз қайталануы таңдандырмай қоймайды. Көне түркі салт-сана, әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған қазақтарда, өмірдің бар саласын қамтитын оқиғалармен байланысты адам аттары, жер-су аттары т.б. есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады. Осы тарихи мәні бар мол мұраны біреулер ауызша, домбырамен сүйемелдеп әндетсе, енді біреулер мынау сонау замандарда жасаған пәленше деген күйшінің аты өшпес күйі еді деп, сыбызғыда ойнап, қобызда тартып, өнерлі адамдардың аты ел-жұрттың ксінде мәңгі қалып қоюына себепші болады», - деп жазды [5, 165].

Сондықтан да ғалым тарихи аңыздармен қатар, эпостық жырларға көп назар аударған. Себебі халықтық эпос ел өмірінің елеулі кезеңдерінен шежіре сыр тартып, елес беретін ұлттық сөз өнеріміздің жетекші саласы болып табылады. Қазақ эпосының тарихи келбеті жөнінде белгілі ғалым Т.Нұртазин былай деді: «Қазақ ауыз әдебиетінің толымданып, кең дамыған эпос саласы еліміздің ертерек заманда кекселеніп өскен мемлекет жүйесі, тұтас бір елдік сезім, көзқарас, ел қорғаумен байланысты патриоттық ұғым, шекара дегендей факторлар болғанын аңғартады. Біздің батырлық жырларымыздың бірыпырасында басты геройлар мемлекет қайраткерлері болып сипатталады. Солардың бәрі елімізде тұтас халықтық, мемлекеттік, отандық ұғым бірқыдыру ерте уақытта құралып қалыптасып, жұртшылықтың санасына ұялағанына, идеялық толғақты мәселе

болып, искусствоның, ауыз әдебиеттің өрнегіне түсе жырланғанын, дәріптегенін көрсетеді [12 ,159].

Эпостық жырлардың тарихилығы жөнінде шетелдік ғалымдырдың пікірлерін тілге тиек етуді жөн көрдік: «Когда речь идет об исторических песнях, конечно, на ум приходят реальные отношения, которые существуют между фольклорным творением исторического эпоса и самим реальным историческим фактом. Это происходит потому, что исторический эпос, как мы выразили выше, реализует художественное отражение исторического факта. Другими словами, мы бы отметили, что историческая песня не фотографирует историческую реальность, конечно, ее компоненты, события или определенные фигуры, а передает их в форме художественной обработки [13]. Сондай –ақ тарихи сананың көркемдік танымға ықпалы жөнінде де толымды пікірлерді ойымызды дәлелдеу мақсатында келтіріп отырмыз: «Историческое сознание, воплощенное в историческом эпосе, представлено как отражение с историко-художественной правдой конкретных, реальных исторических событий, ситуаций, эпох и личностей» [14].

Ш.Уәлиханов тарихи оқиғаларға байланысты туған эпостық жырларға назар аударған, зерттеген. Ғалымның ойынша Алтын Орда батырларының жайын баяндайтын эпостық жырлар сол кез тарихын, орданың құлдырау себептерін ашуға да көмектеспек. Бұл пікірді ғалым А.Н. Майковқа жазған хатында айт келіп, ортағасырлық батырлар жырының біраз нұсқаларын «Санкт-Петербургские ведомости» мен «Отечественные записки» журналдарында орыс тілінде бастыру мүмкіндіктерін қарастырған. Ғалым ноғайлы заманының туындылары ХІҮ-ХҮІ ғасырларға жататынын, онда Алтын Орда кезіндегі көптеген жайлар анықталатынын мұқият зерттеген, оның қолында бірсыпыра жырлардың нұсқалары болған да оларды өзі орыс тіліне аударғаны және байқалады. Өкінішке орай, бұл материалдар бізге толық жетпеген. Ол: «Аңыздардың үшінші түрі ноғайлы былиналар (жыр). Олар қайсақтарда, өзбектерде және қырғыздарда бар. Ноғайлық аңыздардың эпикалық сипаты бар және ұйқасты өлеңдер, сондықтан да халық ауыз әдебиетіне жатады. Олар халық рухын, түсініктерін, әдет-ғұрыптарын, мінез-қылықтарын, өмір сүрулерінің бейнеленулері ретінде тамаша, сол сияқты филологиялық жағынан да тамаша және тарихи назардан да құр алақан емес. Өздерін Алтын және Шағатай ордалардан санайтын қайсақтардың, өзбектердің және ноғайлықтардың орда кейіпкерлері Едіге, Ер Көкше, Орақ, Шора және сол сияқты бірнеше поэтикалық сағалары-жырлары бар. Бұл тарихи адамдар», – деп жазды [5, 198].

Тарихи жырлардың шығу тегін терең зерттеп, Ш.Уәлиханов ноғайлы заманының туындылары ХІҮ-ХҮІ ғасырларға жататынын анықтайды. «Ер Көкше» жырын зерттеген де шығарманың басты кейіпкері Ер Көкше батыр тарихта болған адам екенін, 1423 жылы шайқаста қаза болғаны туралы жазба дерек табады. Эпостық жырлардың көркемдік қасиеттеріне, құрылымдық ерекшеліктеріне зейін қоя талдаған. «Ер Көкше мен Ер Қосай» жырын талдай келіп, ол былай деп жазады: «Қазақтардың арасында маған белгілі тағы екі жыр бар, оның бірі «Ер Көкше мен Ер Қосай». Бұл жырда Уақ елінен шыққан Ер Көкше батыр мен оның баласы Ер Қосай батырдың қуатты қыпшақ тайпасымен күресіндегі ерліктері суреттеледі. Осы дастанда нақты қызығарлық нақтылы деректілік жоқ, оқиғаға қатысты батырлардың аттары да белгісіз, солай бола тұрғанымен, өлең құрылысы мен жағымды дыбыс ұйқастылығымен адамды баурап әкетеді. Жыр – дастан оқиғасының қызықты іс – әрекеттерімен алмасуы тыңдаушысының үнемі ширықтырып, ынтықтырады да отырады, бір қызығы шығарманың алғашқы бөлігіндегі негізгі қаһарман ұрыста денесінде саутамтығы қалмай жараланып, қаза табады, демек жеңіледі. Оның баласы Ер Қосай әкесінің өлімі үшін қыпшақтардан өш алады. Жыр дастанның бұл бөлімі, ертедегі көшпелі жауынгерлерінің ұрыс жүргізудегі әдіс – айдаларын ретретімен ұғымды суреттеумен қызғылықты» [5, 215]. Шоқан «Орақ батыр» жырының уақиға желісіне де назар аударады: «Енді бір жырдың аты «Орақ батыр». Бұл жырда Орақ батырдың бастан кешкен тағдыры әңгімеленеді. Орақ батыр Қарауыл руынан,

Россияға жорыққа аттанады, орыстардың қолына түседі, тұтқында абақтыда он жыл отырады, содан соң үйленіп, бала-шағалы болады, бірақ туған жерге, елге деген сағыныш жібермейді, ақыры еліне оралады» [5, 235].

Сөйтіп, Ш.Уәлиханов эпостық жырларды сөз еткенде, олардың тарихқа қатысы тұрғысынан терең талдауды, белгілі бір дәуірдің тарихи оқиғаларымен байланыстылығын және көркемдік қасиеттерін ашуды көздеді. Бұл тұрғыда зерттеуші Zeynep Aslan: «Эпосы играют большую роль в среде устной культуры, не имеющей письменности, где преподавание истории осуществляется посредством устных повествований. Как известно, первую фазу эпоса составляет стихотворение или народная песня, сочиненная среди публики в результате события, затронувшего весь или часть народа. Это стихотворение распространяется из языка в язык, со временем дополняется стихами, связанными с другими событиями, и принимает форму эпоса, будучи аранжированным эпическим писателем. В этом смысле эпосы не являются независимыми от истории. Однако не всякий эпос в точности совпадает с историческими фактами» - деген пікіріне назар аударуға болады [15].

Ш.Уәлиханов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» туралы да қызықты пікірлер, тұжырымдар айтты. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» – оны аса бір қызықтырған мұра. Бұл поэмамен Ш.Уәлиханов жас кезінен –ақ таныс болған. Ш.Уәлиханов ауыз әдебиеті материалдарын көп білген, оның ішінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» аса жоғары бағалағаны оның күнделіктерінен де аңғарылады. Мысалы, «Ыстықкөл сапарының күнделігінде» ол былай жазады: «.... Мен Аягөзді сүйемін де таңырқай тамашалаймын. Мүмкін, Баян сұлудың алтын айдар Қозы Көрпешке ғашықтығы жайындағы тамаша ақындық аңыз оқиғасының осы өзеннің бойында өтуі де Аякөзді сүйсіне тамашалап, таңырқауыма аз себеп болмаса керек» [4, 175].

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» атты тамаша жыр Орта Азия халықтарының көбінде барын, жері мен оқиға уақыты өзгертіліп жырланатынын айта келіп, Ш.Уәлиханов оның аудармасы мен басылымдарына көңіл бөледі. Ол: «Профессор Эрдманн «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына түсініктеме жазып, парсы тілінде басып шығарды. Парсы тілін білмегендіктен, ол нұсқаны мен оқи алмадым. Содан соң «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын белгісіз біреу башқұрт тіліне аударып, аз данамен Орынборда бастырыпты. Қазақ даласында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жылы өлеңдер арасында, ауызша айтылатын аңыз-дастан ретінде кездеседі», - деп жазды [4, 186].

Бұл жазбалардан Ш.Уәлиханов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын өткеннің құнды мұрасы ретінде жоғары бағалағаны, нұсқаларымен жақсы таныс болғаны, оны жырлаушы Жанақ, Шөже, ақындарды баалааны, жырдың басқа тілдерге аударылу, зерттелу, басылу, кездерін – өткен ғасырдың елуінші жылдардың орта шені екендігін ескерсек, олар «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» іспетті күрделі құнды лиро-эпос туралы алғашқы ғылыми зерттеулердің бірі болғаны анықталады. Сонымен қатар Ш.Уәлихановтың осы поэма туралы, деректер мен мәліметтерді бұл мұраны зерттей түсу үшін бағыт-бағдар болды.

Ш. Уәлихановтың дәстүрлі халық мәдениетіне деген көзқарасы зерттеушілердің де үлкен қызығушылығын тудырып отыр. Ғалымның ұлттық шығармашылыққа қатынасы, оның халықтық рухани мәдениетке қатысы бәрімізге белгілі. Бұл тақырыпқа отандық ғылымда да бірқатар маңызды ғылыми зерттеулер арналған. [Ш. Сәтбаева 1987, О. Сұлтаньяев 1986,].

Сонымен қатар, бұл тұрғыда Ш. Уәлиханов шығармашылығы негізінен тарихи, этнографиялық, географиялық, экономикалық мәліметтер, сондай-ақ қазақтар мен басқа да шығыс халықтарының мәдениеті, өмірі туралы материалдар ретінде құнды көз болып табылады.

Жалпы Ш. Уәлиханов еңбектерінің мәдени құбылыстарды зерттеудегі үлкен әдіснамалық аспектісі баса айтылмайды. Ш. Уәлихановтың өз зерттеу еңбектерінде қолданған зерттеу әдістері оның ғылыми зерттеулерінің терең мазмұндылығын, құндылығын және өзектілігін танытады. Осы орайда Ш. Уәлиханов халық мәдениетін,

халық шығармашылығын жоғары бағалап қана қоймай, ғалым этнографиялық материалдарды, аңыздарды, эпостарды жинады.

Халықтық эпосты зерттеуде Ш. Уәлиханов өз заманына сай, бірақ қазіргі фольклористикада да маңыздылығын жоғалтпаған мәселелерге жүгінеді. Бір осындай мәселелердің бірі-поэтикалық эпостың тарихшылығы. Жалпы, Ш. Уәлиханов жинаған материалдарда эпикалық шығармалар басым: бұл тек эпикалық әндер ғана емес, сонымен қатар халық прозасы. Сонымен қатар, Ш. Уәлиханов тарихи тақырыптардағы мәтіндерге ерекше қызығушылық танытты. Зерттеуші үшін тарихпен байланыс шығарманың құндылық критерийі болды. «Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы» атты еңбегінде Ер Көкше– Ер Қосай ("Эркокче-Эркосай") туралы: «Эта рапсодия не имеет исторического интереса, самые имена витязей, в ней действующих, совершенно нам не знакомы, между тем стихи чрезвычайно сильны и звучны» [16, 280].

Ғалым түрлі аңыздар ішінен «Ноғайлы жырлары» деп аталатын эпикалық аңыздауларға ерекше көңіл бөлген. Ш.Уәлиханов бір кезде «ноғай» деген атау Орта Азияның түркі және монғол тектес көшпелі руларының жалпы есімі болған деп пайымдайды. Ноғай аңыздаулары ХІҮ-ХҮІ ғасырларда туған дей келіп, олардың тарихи танытқыштық сипаты бар екенін аңғартады. Ноғайлы дәуіріндегі тарихи уақиғаларға байланысты туындаған эпостық жырларды көп жинап, зерттеген. Досы А.Н.Майковқа жазған хатында Шоқан Уәлиханов мұны баса атап көрсеткен. Ғалымның пайымынша қазақ арасындағы осындай эпостық жырларда Алтын Орда қаһармандарының іс-әрекеттері ғана суреттеліп қоймайды, орда тарихына жаңа көзқарас танытады әрі орданың құлау себептерінің түп-төркінін де ашып береді. Ғалым аталған еңбекте өздерін Алтын Орда мен Шағатай ұлысына тән деп есептейтін қазақ, ноғай, көшпелі өзбектерде Едіге, Ер Көкше, Орақ, Шора батыр туралы жырлар сақталғанын, бұл тұлғаларды тарихта болған адамдар деп таниды. Бұл аңыз, жырлар бір-біріне тілі жақын халықтар арасына тарап отырғанын табиғи құбылыс деп есептеп, салыстырулар жасайды.

Шоқан Уәлиханов қазақтың эпикалық жырларын Алтын Орда-ноғайлы дәуірімен байланыстырып, жырлардың генезисі осы дәуірлерде туған деген ғылыми тұжырымдар жасайды. Бұл тұрғыда әдебиеттанушы-ғалым Мырзатай Жолдасбеков: «Қазақтың эпостық жырлары Алтын Орда-ноғайлы тұсында туған еді деген пікір ұсынады Шоқан Уәлиханов. Әлбетте, бұл тұжырым кезінде үлкен жаңалық болғанымен, бүгінгі әдебиеттану ілімінің аталмыш мәселеге басқаша қарайтындығын да ескерте кеткен жөн» - деп, бүгінгі ғылымда бұл мәселе жаңаша көзқарастың да бар екендігін аңғартып өтеді [17, 294].

Ноғайлы дәуірінде туған жырларды сөз еткенде Шоқан Уәлиханов ондағы тарихи тұлғалардың есіміне байланысты, тарихи негізі бар әңгіме-жырларға көбірек назар аударды. Бұл жерде зерттеуші халқымыздың тарихи, эпостық нұсқаларын тек қана тарихқа қатысты тұрғысынан ғана бағалаған жоқ, көркемдік мән-маңызы мен құндылығына да ерекше назар аударған.

Дегенмен Шоқан Уәлиханов осы әңгіме-жырлардың тарихпен байланысы жағын бірінші орынға қойып, баса көңіл бөледі. Өзінің тарихилық көзқарастағы ұстанымдары арқылы байыпты да құнды байламдар жасайды. Ондағы нақты тарихи оқиғалардың мәніне үніледі. Ел арасына кең тараған «Еркөкше мен Ерқосай» және «Орақ батыр» жырларына тоқталады. «Қазақтар арасында маған белгілі тағы екі жыр бар, оның бірі – «Еркөкше мен Ерқосай». Бұл жырда уақ руынан шыққан Еркөкше батыр мен оның баласы Ерқосай батырдың қуатты қыпшақ тайпасымен күресіндегі ерліктері суреттеледі. ... Жыр-дастан оқиғасының қызықты іс-әрекеттерімен алмасуы тыңдаушысын үнемі ширықтырып ынтықтырады да отырады, бір қызығы, шығарманың алғашқы бөліміндегі негізгі қаһарман ұрыста денесінде сау-тамтығы қалмай жараланып, қаза табады, демек жеңіледі. Оның баласы Ерқосай әкесінің өлімі үшін қыпшақтардан кек алады. Жыр-дастанның бұл бөлімі, ертедегі көшпелі ел жауынгерлерінің ұрыс жүргізудегі әдіс-айлаларын рет-ретімен ұғымды суреттеуімен қызғылықты» - дей келіп [4, 160], Шоқан қазақ арасында өзіне

белгілі екінші жыр оқиғаларына былайша сипаттама береді: «Ендігі бір жырдың аты «Орақ батыр». Бұл жырда Орақ батырдың басынан кешкен тағдыры әңгімеленеді. Орақ батыр қарауыл руынан, Россияға жорыққа аттанады, орыстардың қолына түседі, тұтқында абақтыда 10 жыл отырады, содан соң үйленіп, балалы-шағалы болады, бірақ туған жерге, елге деген сағыныш маза бермейді, ақыры еліне оралады» [4, 162-163]. Ғалым бұл жырлардың біріншісін Көкшетау округіндегі Қойлы Атығай болысының тұрғыны Арыстанбай ақынның аузынан, ал екінші жырды қыпшақтар ішіндегі Ахмет Жантөрин сұлтанның қонысында тұратын кіші жүздік жырау, алшын Нұрымбайдың аузынан естігенін айтады.

Ноғайлы жырлары туралы Шоқан Уәлиханов: «Ногайские предания относятся к концу XIV, к XV и XVI в.в. Предания эти имеют эпический характер и поются рифмованными стихами и поэтому принадлежат к области народной устной литературы. Они замечательны, как выражения народного духа, понятия, нравов, обычаев, образа жизни, замечательны также в филологическом отношении и не лишены исторического интереса», - деп жазады [4, 192]. Бұл байламдардан ноғайлы жырларының тарихилық маңызына деген көзқарас байқалады.

Ноғайлы жырларының ішінде Шоқан Уәлихановтың ерекше мән бере қараған жыры – «Едіге» жыры. «Едіге» жырының Алтын Орда тарихына қатысты нақты тарихи уақиғалардан өріс алғандығын байқаймыз. Оның тарихи негізі – Алтын Орда ханы Тоқтамыс пен Ноғайлы биі Едігенің араздасып, жауласу тарихы.

«Алтын Орда билеушісі мен Едіге бидің араздасқан уақыты – Тоқтамыстың 1393 жылы Ягайлога Дон бойынан хатқа түсіртіп жіберген пәрмен-жарлығында 1391 жыл деп көрсетілген» [18, 13-14]. Ақсақ Темір мен Тоқтамыс қолдарының шайқасқан мезгілін әртүрлі жазба деректер мен тарихи еңбектерге сүйеніп, осы тарихи оқиғаны сөз еткен қазақ ғалымдары Ш.Уәлиханов, Қ.Сәтбаев, М.Тынышбаев, С.Сейфуллин, Ә.Марғұлан, Р.Бердібаев 1391, 1395 ж.ж. Теріскей Кавказдағы Терек, Кубан өзендерінің бойында болған қанды шайқастармен байланыстырады.

«Едіге» жырының тарихи негіздеріне байланысты В.М.Жирмунский: «В основе эпических сказаний об Идиге лежат исторические события, относящиеся к концу XIV – началу XV в., периоду усиливающегося политического распада Золотой Орды и утверждения на Востоке новой мировой державы Тимура (Тамерлана) с центром в Средней Азии» - деген пікір айтады [19, 13-14].

Жырдың тарихи негізі жөнінде академик Р.Бердібай: «Едіге батыр» жыры тарихи аңыз негізінде құралғандықтан, оны сол дәуірдегі нақтылы тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайларды баяндайтын еңбектермен салыстыра қарау шындық пен аңыздың паркын айқындый түспек. Ал эпостың бас қаһарманы – Едігенің тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайларды баяндайтын еңбектермен салыстыра қарау шындық пен аңыздың паркын айқындай түспек. Ал эпостың бас қаһарманы – Едігенің тарихи аренаға шығу себептерін Алтын Орда, Ноғай Ордасы мемлекетінің тағдырынан алшақ алып қарау мүмкін емес. Сондықтан, Алтын Орда тарихы осы кезге дейін жан-жақты жазылмағаны белгілі» - деп жазады [20, 219].

«Едіге» жырының тарихи негіздерін ғылымда алғаш талдап, саралап пікір айтқан да қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов еді. «Едіге жырын жазып алуы, орыс тіліне мазмұндап аударуы, эпостың генезисі, тарихи оқиғаларға қатысы туралы пікірлері – Ш.Уәлихановтың аса маңызды еңбектерінің бірі. Зерттеуші: «Бұл жырды мен бірінші рет Аманқарағай округіндегі күрлеуіт қыпшақтың шағын аулында Жұмағұл ақыннан 1841 жылы естідім. Қалай алып қарағанда да, XV ғасырға тән болып табылатын бұл рапсодияның мазмұны мені аса қызықтырды. Тоқтамыс хан мен Темірлан секілді Едігенің де өмірде болғаны – күмәнсіз. Бұл халық аңызымен ғана емес, жазбаша фактілермен де дәлелденеді. Хальфиннің хрестоматиясында Едігенің Қазан татарларының айтуынан жазып алған шежіресі берілген. Ұлытаудың батыс жағында,

Едіге деп аталатын бөлек тау сілемі бар. Осы биіктің, басында Едігенің обасы деген оба бар, ал таудың өзі Едіге деп аталады» - деп атап өтеді [21, 95].

«Едіге» жыры ХІҮ ғасыр соңындағы оқиғаларға қатысты, бірақ ХҮ ғасыр басында құрастырылған. Бұл жыр-дастандағы ескі сөздер мен сөз тіркестері құбылысынан байқалады. Ондай сөздер мен сөз тіркестері қазіргі тілде жоқ» [4, 163] – дей келіп, жырдағы тарихи оқиғалардың ХІҮ ғасырда өтіп, дастанның ХҮ ғасырда пайда болғанын ғылыми түрде дәлелдеп көрсетеді. Жырдың бас қаһарманы Едігенің тарихи Едіге екендігін де алғаш дәлелдеп айтқан ғалым да Шоқан Уәлиханов еді. «Самый замечательный исторический джир киргизский – это «Идиге», тот самый Идиге, Эдеку, Идигей, о котором говорится в ярлыке Тохтамыша, тот самый бек, манап и темник, который разил Витовта при Ворскле и управлял ордой безотчетно при четырех ханах», - деп келіп, «Существование Идыге, несомненно, как существование Тохтамыш-хана и Тамерлана. Оно подтверждается не только народными преданиями, но и письменными фактами. Ибн-Арабшах говорит об Идиге, что он был одним из дьяволов Тамерлана. В хрестоматии Халфина (изданной в Казани) находится родословная Идыге, составленная по преданиям казанских татар» - деп, жырдың тарихи негіздерінің астарлы беттерін ашады. «Едіге» жыры – Шоқанның пайымдауынша, ХҮ ғасырдың бас кезінде пайда болған. Жырда ерте дәуірлерге тән көптеген сөздер мен тіркестер кездесетінін, мұнда бергі кездің өлеңлеріндей араб, парсы сөздері ұшырамайтынын ғалым атап көрсетеді. Ибрагим Хальфиннің 1822 жылы шығарған хрестоматиясында берілген Едігенің ата – тегінің шежіресін келтірген. Едігеге қатысты деректерді Шоқан, ибн Арабшахтың еңбектерінен де іздеп көрген. Енді бірде Шоқан Едіге туралы ноғай аңызына кідіреді. Мұнда Едіге Баба Түкті Шашты Әзиздің тоғызыншы ұрпағы делінген [21, 125].

Жырдағы жер-су атаулары, сол кезде өмір сүрген қаһармандардың түп-тегі, аты-жөндерін түгел келтіріп, ғылыми байламдар жасайды. Сөзімізді түйіндей келгенде, қазақтың біртуар ғалымы Шоқан Уәлиханов ноғайлы дәуірінде туған тарихи жырларды, жалпы қазақтың халықтық әдебиетін танып, бағалауда өзінің тарихилық ұстанымын берік ұстанған зерделі зерттеуші, білікті ғалым екендігін әрдайым айғақтап отырған.

Халық ауыз әдебиетінде әр заманның шындығы елес беретіні, оның көп сатылы болатыны белгілі. Фольклордан халық өзінің өткенін іздейді, тарихи аңыздар елдің хатқа түспеген шежіресі орнына жүретінін зерттеуші өз ғылыми еңбектерінде пайымдаған. Ш. Уәлихановтың әрбір зерттеу еңбегі талдаулар мен қорытындыларға, салыстыруларға толы. Себебі оның еңбектерінде бір емес, бірнеше пәннің (тарих, этнография, әдебиет) сипаты тоғысып отырады.

Ш. Уәлиханов халық мәдениетін құрметтеп, халық шығармашылығының үлгілерін мұқият жинап қана қоймай, ғалым халықтың тарихын білу, оның өзін-өзі тануын дамыту үшін дәстүрлі халық мәдениетінің орасан зор құндылығын түсінді.

Ғалымның қазақ әдебиеті туралы еңбектері, негізінде, мына мәселелерді қамтыды: қазақтың ауыз әдебиетінің халық өміріндегі маңызы, эпостық жырлардың тууы, тарихи шындықпен байланыстылығы мен ерекшеліктері, қазақ халық поэзиясының жанрлық түрлері мен өзгешеліктері; аңыздар, ертегілер, айтыстар, мақалдар; олардағы этнографиялық көріністер; қазақ әдебиетінің жекелеген өкілдері Асанқайғы, Бұқар жырау, Тәтіқара жырау, Шал ақын, Жанак, Шөже, Орынбай, Нұрымбай ертедегі көптеген шығыс жазбаларындағы қазақтарға, олардың аңыз-әңгімелеріне байланысты деректер; әдеби алмасулардың сыр-сипаты, әдеби салыстырулар т.б.

Қазақ әдебиетінің көпғасырғы даму тарихы мен тәжірибесі Ш. Уәлиханов еңбектерінде тұңғыш ғылыми тұрғыда тексерілді де байсалды ой-тұжырымдар айтылды. Ол ой-тұжырымдардың ғылыми салмақтылығы мен тереңдігі биік деңгейде болды да осы күнге дейін мән-маңызын жоғалтқан жоқ.

Ш. Уәлиханов өз еңбектерінде халықтың рухани мәдениетін зерттеуге абстрактілі емес, нақты көзқарас танытады. Ол халық өмірінің кез-келген оқиғалары мен құбылыстарын халықтың нақты дамуы тұрғысынан қарастырды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лессинг Б.Э. Гамбургская драматургия. Москва: «Ленинград». 1936. – 455 с.
2. Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. Алматы: «Ғылым». 2001. – 376 б.
3. Әдебиеттануға кіріспе: Жоғары оқу орындарының филол. фак. студ. арналған оқу құралы / Құраст. Серік Мақыров. Алматы: Ана тілі, 1991. – 184 б.
4. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. - Алматы: «Жазушы». 1985. – 560 б.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1984. – 432 с.
6. Марғұлан Ә. Шоқан және «Манас». Алматы: «Жазушы». 1971. – 165 б.
7. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1992. – 360 б.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 1984. – 457 с.
9. Бердібай Р. Түбі бір түрікпіз. Астана: «Фолиант». 202. – 344 б
10. Жұмалиев.Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы : Мектеп. 1967. – 433 б.
11. Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр. Алматы: «Жазушы». 1980. – 312 б.
12. Нұртазин Т. Жазушы және өмір. Алматы: «Көркем әдебиет». 1960. – 370 б.
13. <https://www.telegrafi.com/en/phenomena-and-characteristics-of-historical-epics/>
14. Учи А. Героический эпос и его роль в албанском фольклоре , Албанский фольклор, выпуск 2, Албанская академия наук, Институт народной культуры, Тирана, стр. 30.1986
15. Zeynep Aslan Kazak Destanlarının Sınıflandırılmasında Tarihî Destanlar Meselesi Page : 1033-1048 Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi Volume: 6 Issue: 2, 8/30/22 (in Eng)
16. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: В 5 т. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук Каз. ССР, 1961-1968.– 777 с.
17. Жолдасбеков М. Асыл арналар: әдеби мақалалар. – Алматы: «Жазушы». 1990. – 347 б.
- Ибатов А. XIV ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 150 б.
18. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. - Ленинград: «Наука».1974. – 728 с.
19. Бердібай Р.Он томдық шығармалар жинағы, 3 том: Кәусар бұлақ. /Рахманқұл Бердібай. Құрастырған Д.Ысқақұлы. – Алматы:РПБК «Дәуір». 2018. -448 б.
20. Валиханов Ч.Ч Сочинение / Под. Ред. Н.И.Веселовского. Спб: «Тип. гл. упр. Уделов». 1904. – 533 с.

**Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ АВТОРЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫНДАҒЫ
УАҚЫТТЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ**

**ЦЕННОСТЬ ВРЕМЕНИ В АВТОРСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ
Ш. УАЛИХАНОВА**

**THE VALUE OF TIME IN THE AUTHOR'S INTERPRETATION OF
S. UALIKHANOV**

Жиеналина Айжан Мухамеджаровна

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

zhienalina_am@mail.ru

Жиеналина Айжан Мухамеджаровна

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау,

zhienalina_am@mail.ru

Zhieynalina Aizhan Mukhamedzharovna

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

zhienalina_am@mail.ru

Түйіндеме: Бұл мақала Шоқан Уәлихановтың («Қырғыздар туралы жазбалар») шығармаларындағы уақыт пен оны вербализациялауға арналған. Мақаланың мақсаты-көшпелі өмір мен қырғыз халқының философиясының бірегей ерекшеліктерін бейнелейтін мәдени контекстпен қалыптасқан уақытты қабылдауды көрсету. Ғалым мәтінінің лингвистикалық талдауы дәстүрлі қырғыз мәдениетіндегі уақыт сызықтық процесс ретінде емес, табиғатпен, өмірмен және оқиғалармен байланысты цикл ретінде қабылданатынын растайды.

Түйін сөздер: уақыт, құндылықты қабылдау, циклдік және сызықтық уақыт, құндылық белгілері

Аннотация: В данной статье рассматривается категория времени в языке и культуре киргизов на основе анализа произведения Шокана Уалиханова «Записки о киргизах». Исследование выявляет, что восприятие времени у киргизов носит циклический характер и тесно связано с природными ритмами, кочевым образом жизни и устными традициями. Особое внимание уделяется синтаксическим и лексическим средствам выражения временных отношений, отражающих мировоззрение народа. Категория времени в работе Ш. Уалиханова выступает не только как лингвистическая категория, но и как средство репрезентации культурной идентичности, духовного наследия и исторической памяти киргизского народа.

Ключевые слова: время, ценностное восприятие, циклическое и линейное время, ценностные ориентиры

Annotation: This article is devoted to time and its verbalization in the works of Shokan Ualikhanov («Notes on the Kyrgyz»). The purpose of the article is to show the perception of time, shaped by the cultural context, which reflects the unique features of the nomadic life and philosophy of the Kyrgyz people. Linguistic analysis of the scientist's text confirms that time in traditional Kyrgyz culture is perceived not as a linear process, but as a cycle related to nature, life and events.

Key words: time, value perception, cyclical and linear time, value orientations

Восприятие времени в языке и культуре представляет собой сложную междисциплинарную проблему, затрагивающую лингвистику, философию и этнографию. В трудах выдающегося казахского ученого, путешественника и мыслителя XIX века Шокана Уалиханова категория времени занимает особое место. Его тексты отражают не только исторические и этнографические наблюдения, но и особенности языкового выражения категории времени и показывают отношение самого учёного к пониманию данного понятия. Как отмечает Н.И. Веселовский: «Работы Шокана Уалиханова открывают перед нами невероятно важную картину культурной жизни казахов, а его исследования языка – это не просто лингвистика, а глубочайший анализ народной души и истории, отраженной в языке» [1, с. 45].

В данном исследовании нами предпринята попытка провести лингвистический анализ выражения категории времени в работе автора, выявить ключевые языковые конструкции репрезентации времени и соотнести их с культурными ценностями киргизов, которые позволяют глубже понять не только лингвистическое наследие автора, но ценностные ориентиры киргизского народа.

Для анализа была выбрана работа Ш. Уалиханова «Записки киргизов», в которой учёный рассматривает различные аспекты жизни, культуры и исследует язык киргизов.

При изучении языкового времени ученые опираются на две традиционные модели времени: циклическое и линейное, впервые описанные М. Гюйо в 1899 г. [2]. Эти же модели времени выделяет и Е. С. Яковлева: «... в сознании человека сосуществуют два представления о времени: время как последовательность повторяющихся однотипных событий, «жизненных кругов» (циклическое, наивное) и время как однонаправленное поступательное движение (линейное, естественно– научное)» [3, с. 45].

В научных исследованиях российского лингвиста Н.И. Толстого о способах представления времени в народном сознании читаем, что время циклично. Согласно его теории «такое представление универсально, так как обусловлено природными и внеязыковыми факторами. Следовательно, если смена года, дня и ночи – это исключительно природные явления, то их деление на определенные отрезки (день, неделя, месяц) связано и обусловлено уже определенным способом восприятия этих явлений, языком и жизненными событиями определенного народа» [4, с.17].

Лингвистическое выражение времени различается в зависимости от культурного контекста. Так считает американский ученый Э. Холл, который во времени выделяет два вида культур: «монокронные» и «полихронные». Монокронные культуры ориентированы на линейное течение времени (европейские нации), и поэтому для них важны пунктуальность и четкое соблюдение сроков. Представители полихронных культур (восточные народы) предъявляют гораздо менее жесткие требования к установленным срокам и пунктуальности [5, с. 15]. В казахском языке, как и в других тюркских языках, категория времени тесно связана с кочевым образом жизни, природными циклами и традиционным мировоззрением.

В исследуемом тексте мы видим, что время у киргизов противопоставляется западной концепции времени, где оно фиксируется числами и датами. Это противопоставление подчеркивает различие в восприятии времени в разных культурах. Так, временные отношения у восточных народов часто передаются не через точные даты, а через природные ориентиры и циклы: *«Киргизы, как и все кочевники, не знают точных дат, но помнят важнейшие события, которые ушли в прошлое. Они помнят их по временам года, по смене пастбищ и по тяжёлым событиям, таким как войны и эпидемии. Время для них – это не что-то абстрактное, а процесс, связанный с конкретными жизненными обстоятельствами»* [6, с. 146]. В данном контексте Природа выступает основным маркером времени, а такие элементы, как **пастбища, скот и сезонные кочевки**, символизируют **непрерывный жизненный круг, замкнутый круг** в котором время воспринимается как естественная **часть этого круговорота**.

Ш. Уалиханов отмечает, что время для киргизов не линейно, а циклично, **повторяется**, что символизирует представление о жизни как о **замкнутом круге** или цикле: *«Киргизы делят год на два периода: зиму, когда они остаются на зимних пастбищах, и лето, когда они кочуют в высокогорные районы. Эти два периода тесно связаны с сезоном пастбищ и природными условиями»* [6, с.146].

Использование в жизни киргизов **лунного календаря** и привязка к фазам Луны служили ориентиром для начала сельскохозяйственных работ и передвижения кочевых племен: *«Киргизы, как и многие кочевые народы, ориентируются на фазы Луны, отмечая начало и завершение различных жизненных циклов, будь то переход на новые пастбища или время сбора урожая»* [6, с.146].

Таким образом, **Лунный календарь** служит связующим звеном, а цикличность Луны – важный аспект в жизни народа, где время не ограничивается одним годом, а привязано к небесным явлениям.

Наблюдая за жизнью киргизов, слушая и записывая их истории, Ш. Уалиханов отмечает, что народ очень дорожит своими корнями, **памятью предков** и передаёт свои ценности из поколения в поколение: *«Киргизы помнят свои древние корни, и они всегда помнят не только свои победы, но и свои поражения. История народа, по их мнению, не заканчивается на одном поколении. Они верят, что предки не только живут в их воспоминаниях, но и продолжают влиять на судьбу народа»* [6, с.146]. Это восприятие времени **циклично**: с каждым новым поколением события повторяются, а народ продолжает жить *«согласно урокам, полученным от предков»* [6, с.146].

Время здесь воспринимается как **непрерывный процесс**, где одно поколение соединяется с другим, передавая опыт и знания. Переход от **прошлого** (история народа, память о победах и поражениях) к **настоящему** (связь с поколениями, продолжающими учиться у предков) и даже к **будущему** (влияние предков на судьбу народа) всё это создает ощущение **вечного цикла**, что особенно характерно для кочевых народов: *«Любовь к старине и обилие преданий отличают народы кочевые»* [6, с.54].

Эту же связь поддерживают и акыны-импровизаторы, которые являясь «проводниками между прошлым и настоящим»: *«воспевали в своих поэмах подвиги героев, <...> принадлежащие ко времени Золотой орды, <...> и обессмертили в памяти народа замечательные происшествия своей эпохи так, что все они в совокупности с обычаями, пословицами, поговорками составляют полную картину исторической и духовной жизни народа, дают нам возможность к пополнению известных исторических данных и к определению их происхождения»* [6, с. 35].

Также особенностью киргизского народа является использование **генеалогического древа (шежире)**, знание своей родословной до седьмого поколения, которое подчёркивает связь с прошлыми поколениями и важными историческими событиями, что является важной частью их восприятия времени: *«Каждый киргиз знает всю генеалогию своего рода...»* [6, с.157].

Кроме этого, Ш. Уалиханов замечает **замедление исторического времени** как будто ничего не менялось столетиями, и это оценивается им как **знак устойчивости** и внутренней ценности уклада жизни киргизов: *«По отдаленности и неприступности своих кочевков до сих пор сохраняют тот беззаботный пастушеский быт, какой имели, может быть, за несколько сот лет»* [6, с. 35].

Таким образом, время не **линейно**, а **циклично**; время играет роль культурной и исторической основы, формируя мировоззрение народа, где каждое поколение продолжает путь своих предков, унаследовав их уникальные черты и культурные ценности.

Ценностное восприятие времени – это важнейший параметр жизни, определяющий и влияющий на прошлое, настоящее и будущее. Если прошлое значимо как память, то настоящее – это время свершений, начинаний.

Время для Ш. Уалиханова – это процесс изменений, который нельзя остановить, но которому можно научиться следовать. Время не стоит, оно движется вперед, как *«река, которая с каждым новым поворотом меняет ландшафт»* [6, с. 34], создавая новые возможности для тех, кто готов идти в ногу с его течением. Автор подчеркивает **динамичность** времени и его неизбежное влияние на людей и их общества.

Кроме этого, учёный обращает внимание на использование синтаксических структур для выражения временных отношений. Он описывает, как в языке с помощью различных временных конструкций можно передавать нюансы времени, такие как **продолжительность, завершенность или повторяемость действия**: *«до сих пор сохраняют ...»*; *«долго»*; *«ежегодно засевают»*; *«когда прекратится ..., тогда только...»*; *«летняя кочевка»*; *«зимняя кочёвка»*; *«весенний прогон скота»*; *«осенний прогон скота»*; *«события повторяются с каждым поколением»* и др. [6].

Таким образом, анализ фактического материала, позволил нам определить ценностное восприятие времени Ш. Уалихановым. Учёный в своем исследовании языка и культуры киргизов демонстрирует, как категория времени отражает мировосприятие народа и их образ жизни:

1. **Цикличность** времени выражается через конкретные жизненные события: перемещение на пастбища, рождение и смерть.

2. Восприятие времени как череду ключевых исторических событий, передаваемых через **устные легенды и предания**: война, великие переселения, приход чужеземных правителей и т.д.

3. Историческое время, передаваемое через **генеалогические древа (шежире)** как связующее звено между поколениями.

В заключение нужно подчеркнуть, что время в работах Ш. Уалиханова воспринимается через философию **цикличности**, где прошлое и будущее не являются отдельными временными категориями, а соединены через память народа и воспринимается как живой процесс, передаваемый через традиции и обычаи киргизов и показывает глубокую связь народа с природой и их историей.

Литература

1. Веселовский Н.И. Культура и фольклор Центральной Азии. – М.: Наука, 1961. — С. 215-217.
2. Гюйо М. Происхождение идеи времени. – СПб.: Народная польза, 1899. – 372 с.
3. Яковлева Е. С. Время и пора как в оппозиции линейного и цикличного времени. Логический анализ текста. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 204 с.
4. Толстой Н.И. Времени магический круг (по представлениям славян)// Логический анализ языка: язык и время. М.: Индрик, 1997. – С. 17–27.
5. Hall E. T. Understanding Cultural Differences / E. T. Hall, M. R. Hall. Yarmouth, ME: Intercultural Press, Inc, 1990. 196 p.
6. Валиханов Ч. Записки о киргизов // Валиханов Ч. Собр. соч. в 5-ти томах. – Алматы, 1985. – Т.2. – С.7-185.

МИСТИКА ЖІКТЕМЕСІ: ОНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСТЕРІ

Қанашева Айзада Бақытбекқызы

Ш.Уәлиханов ат. Көкшетау Университеті КеАҚ магистранты

kanasheva02@bk.ru

Бөкен Гүлназ Сайлаубайқызы

PhD., қауымдастырылған профессор

Аннотация: Бұл мақалада мистикалық әдебиеттің мәні мен маңызы, оның түрлі формалары мен көріністері жан-жақты қарастырылады. Мистика ұғымының сөздіктегі және философиялық тұрғыдағы анықтамалары салыстырыла отырып, зерттеу барысында рухтармен байланыс, тотемдік мистика, визуализация және сакрализация сияқты мистиканың негізгі түрлері талданады. Әлем және қазақ әдебиетіндегі мистикалық бейнелер мен кейіпкерлерге шолу жасалады. Уильям Джеймс, Мартин Бубер сынды ойшылдардың көзқарастары арқылы мистикалық тәжірибенің психологиялық және рухани қырлары ашылады.

Кілт сөздер: мистика, мистика формалары, мистикалық әдебиет, визуализация, сакрализация, экзорцизм, тотемизм, «ағаш» тотемі, синергия.

«Мистика» термині «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» жер бетіндегі құбылыстар мен үдерістер тұрғысынан түсіндіруге болмайтын, жұмбақ, түсініксіз, ақылға қонбайтын құбылыс ретінде сипатталады. Жоғарыдағы анықтамамен қатар, терминнің «табиғаттан тыс күштерге сену» деген анықтамасы қатар қолданып, психологияға қатысы тура баяндалады[1, 519-бет].

Мистика – метафизикалық әлемнің құпияларын түсіну арқылы жүзеге асады. Оның тамыры рухани тәжірибелер мен жеке ағарту тәжірибесінің тереңдігінде жатыр. Мистика жоғары күштермен байланысуға және барлық нәрсенің мәнін түсінуге мүмкіндік береді.

Дегенмен, қазіргі таңда «мистика» және «мистицизм» туралы ой-түсініктер әлі де нақты анықталмаған және әр жағынан олар бір-біріне қарама қайшы болып келеді. Бұл жайлы американдық психолог және философиялық прагматизмнің негізін қалаушылардың бірі Уильям Джеймс 1901-1902 жылдар аралығында оқыған «*The Varieties of Religious Experience*» (ауд. «Діни тәжірибенің әртүрлігі») дәріс жинағында атап өткен болатын.

Ол «мистика» ұғымын тарылту қажеттілігін атап өтіп, мистикалық тәжірибені ажыратудың критерийі бола алатын төрт негізгі сипаттаманы бөліп көрсетуге тырысты. Олар: түсініксіз, танымдық, қысқа мерзімді және ерік әрекетінсіз іске асады.

Алайда, зерттеу барысында Джеймс прагматизм философиясын ұстанғандықтан, эмпирикалық көзқараспен шектеліп, мистиканы тек белгілі бір **айрықша «сана күйлері»** деп түсінген.

Нәтижелі мистикалық әрекет әрқашан белгілі бір **гештальт** негізінде құрылады – белгілі бір нысан немесе нақты көрініс түріндегі функционалды құрылым, ол қасиетті бастамамен тікелей байланыстың көрінісі ретінде түсініледі. Мистиканың бұл морфологиялық аспектісі *оның бірқатар формалары арқылы ашылады.*

1. Адептің қасиетті қағидамен органикалық байланысы туралы идея. «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде **«адепт»** сөзіне келесі анықтамалар беріледі:

- Өз өмірін қандай да бір ілімнің құпия қыр-сырын ұғуға арнап, сол жолға түсуші, секта шәкірті;

- Белгілі бір ілімді, идеяны ұстанып, соны қызғыштай қорушы.

Мистиканың бұл ең көне және қарапайым түрі алғаш рет көне мәдениетте **тотемизмді** – рулық бірлестіктердің өсімдіктердің немесе жануарлардың белгілі бір

түрлерімен мистикалық байланысын, сондай-ақ *бақсылардың шежіресін* мистикалық түсіндіруде пайда болады.

Тотемдік мистика формаларының ең көне тараған түрлерінің бірі – «ағаш» тотеміне табыну. Ол ерте замандардан жеткен фольклорлық мұралар мен көне жазба ескерткіштерде ерекше байқалады. Мысалы, «Оғыз-наме» мен «Қорқыт ата кітабында» *ағаш* киелі ұғым ретінде баяндалады.

Ағаш тотемі қазақ халқының көне дәуірлерден санаға сіңген сенімі болуының тағы бір танымал бейнесі – бәйтерек. Түркі мифологиясындағы Бәйтерек (терек) өмір ағашы жерді тамырымен ұстап, аспанды шыңымен тірейді. Байқағанымыздай, тотемге табыну – сенімнің ең ертедегі түрлерінің бірі.

2. Мистиканың ежелгі түрлерінің келесі түрі – *адам бойында табиғаттан тыс күш, энергияның болуы немесе рухты бейнелеу мүмкіндігіне* сенуге негізделген. Архаикалық пұтқа табынушылықта: *сиқыршы* – барлық тіршілік күштеріне зиянды, *бақсы* – көмекші рухтардың бейнесі ретінде қарастырылды.

Ортағасырлық христиандықта сиқыршылар мен мыстандарға шайтанның бейнесі жатқызылды деп айыпталды. Бұл көріністің мәні мистикалық, алайда шайтан иеленген адамның «емделуі» *зұлымдық рухымен мистикалық диалогты* қажетті элемент ретінде қамтитын ерекше сиқырлы тәжірибе (экзорцизм) болды.

Әлем әдебиетінде аталған сарындар Уильям Питер Блэттидің «*The Exorcist*», Пол Дж. Трэмблейдің «*A Head Full of Ghosts*» (ауд. «Елеске толы бас»), Джон Кендрик Бэнкстің «*The Failed Exorcism*» (ауд. «Сәтсіз экзорцизм») шығармаларында кездеседі.

3. *Сакрализация* – бұл адамның, тірі немесе жансыз табиғаттың өкілі, сондай-ақ құдайлық қағидамен тікелей байланысы арқылы қасиетті мәртебенің табынушылық заттары мен құрылымдарының нәтижесінде пайда болатын мистиканың тағы бір түрі.

Қарастырылып отырған мистиканың бірнеше түрі бар:

➤ Бір жағдайда ол белгілі бір *заттың құдайлық қағидамен (бетілдер, икона, кресттер) байланысының* символы болуы мүмкін;

➤ Басқа жағдайда, сакрализация *өзгерудің (трансформацияның) аяқталуы* немесе адам табиғатын жеке тұлғаның құрылымдық өзгерістер тиімділігінің рөлін атқаратын мистикалық байланысының арқасында *жетілдіру, даму процесі* ретінде қарастыруға болады.

4. Мистиканың ең танымал түрі – *визуализация*. Мистикалық тәжірибелер барысында пайда болатын немесе өздігінен пайда болатын бейнелер түріндегі *көріністер* үлкен маңызға ие. Адам сезімдерінен айырмашылығы – олар белгілі бір мағынаға ие және соның арқасында олар тек мистикада ғана емес, сонымен қатар мантика мен дінде *болжамдық белгілер ретінде, рухтарды шақырудың немесе қуып шығарудың сиқырлы рәсімдерінде* жұмыс істейді.

Мистикалық тәжірибенің қарапайым көрінісі, дәлірек айтқанда, қасиетті құбылыспен тікелей байланысты сезіну – бұл адамның табиғаттан тыс нәрсе-құбылыспен «*кездесуі*» немесе оның жанында «*болуы*» *сезімі*.

Психологиялық табиғаты бойынша көріністер *галлюцинация* болып табылады:

• *Жарық-сәулелік* (түрлі түсті гаммада);

• *Акустикалық* («Даймонион» – ішкі дауыс, ол шешуші сәтте денеге немесе моральдық адами әл-ауқатқа қауіп төндіретін әрекетті ескертеді және одан сақтайды. Бұл қасиет ежелгі Грекияда құдайлық құбылыс ретінде қабылданды. Сократтың шәкірті Ксенофонт аталған ұғымды болашақты *болжау өнерінің* қатарына кіргізсе, оның басқа шәкірті Платон даймонийді адамның *ар-ұжданы* деп түсіндірді);

• *Тактильді*;

• *Одорикалық* («Одорант» – иіс. Аспан әлемі тұрғындарының хош иісі немесе тозақтың күкірт иісі және тіпті *дәмі*).

5. Мистикалық бейнелер көбінесе **таңқаларлық фантастикалық сипатқа ие**, бұл ежелгі мифтердің таңқаларлық химераларын тудырды, олар кейіннен бір мүйізді жылқылар, гриффиндер және т.б. кең ортағасырлық *бестиарийге* көшті.

Қазақ фольклорында кентаврға ұқсас кейіпкерлер тікелей кездеспесе де, жартылай адам, жартылай жануар бейнесіндегі тіршілік иелері туралы аңыздар бар. Мысалы, жылқы мүсінді киелі жануарлар мен адамша сөйлейтін, ақыл иесі ретінде сипатталатын тұлпарлар жиі кездеседі.

Сондай-ақ, жын-перілер мен періштелердің адам мен жануар сипаттарын біріктіретін бейнелері де бар. Бұл кейіпкерлер көбіне ертегі мен аңыздарда батырларға көмекші не қарсылас ретінде көрінеді.

6. Мистикалық көріністер көбінесе **қасиетті құбылыстармен қарым-қатынастың (диалогтың)** белсенді кезеңіне өтеді және бұл жағдайда мистиканың келесі түріне жатады, ол адамға бұрын қарастырылған формалармен салыстырғанда *едәуір күйіне және терең әсер етеді*.

Неміс және израильдік экзистенциалистік философ, персоналист және діни сионизм теоретигі *Мартин Бубер* өз еңбегінде мистикалық диалогқа ерекше мән берді, ғалым оны хасидизмнің ерекшелігін түсіну критерийі және *адам мен ғалам арасындағы белсенді және шығармашылық байланыс үшін қажет* деп санады [4, 148-бет]. Хасидизмнің рухани жаңашылдығы, оның пікірінше, «хасидтік цадик» (реббе деп те аталады) арқылы жүзеге асырылды, олардың әрқайсысы Жаратушымен тікелей диалог арқылы алынған ерекше рухани тәжірибені қамтыды.

Рухтармен қарым-қатынас мистикасы ежелгі дәуірде пайда болған, бірақ қазіргі дәуірде де сақталған. Мистикалық көріністер және табиғаттан тыс фантомдармен белсенді диалог – рухтарды шақыру мен сиқырлаудың ғажайып рәсімінің соңғы кезеңінің міндетті шарты. Зұлым рухты қуып шығару (изгнание) практикасы тек оккультисттер арасында ғана емес, сонымен қатар *католиктер мен православтар* арасында да сақталды. Жын шығару элементтері олардың *шоқындыру* рәсімінде де бар.

Әлем әдебиетінде тылсым әлеммен немесе құдаймен байланыс тақырыбы кеңінен көрініс табады. Мысалы, *Дантениң «Құдіретті комедиясында»* басты кейіпкер *жұмақ, тозақ және көктегі өмір* арқылы Жаратушымен рухани байланыс орнатады. Орыс әдебиетінде *Ф.М. Достоевскийдің «Қылмыс пен жаза»* романында Раскольниковтың ар-ұжданы арқылы Құдаймен ішкі жан қайшылығы бейнеленеді. *Джон Мильтонның «Жоғалған жұмақ»* эпикалық поэмасында Адам мен Хауа арқылы Құдай мен адам арасындағы қарым-қатынас ашылады. Бұл шығармаларда адамның ішкі жан дүниесі мен тылсым күштер арасындағы күрделі байланыс терең сипатталады.

7. Мистиканың кеңінен қолданылатын түрі – **Құдайға сену**. Қарапайым сенуші жай ғана «Құдайға сүйенеді», ал мистик оларға рақым деп аталатын Құдайдың нақты қолдауын сезіну туралы айтады.

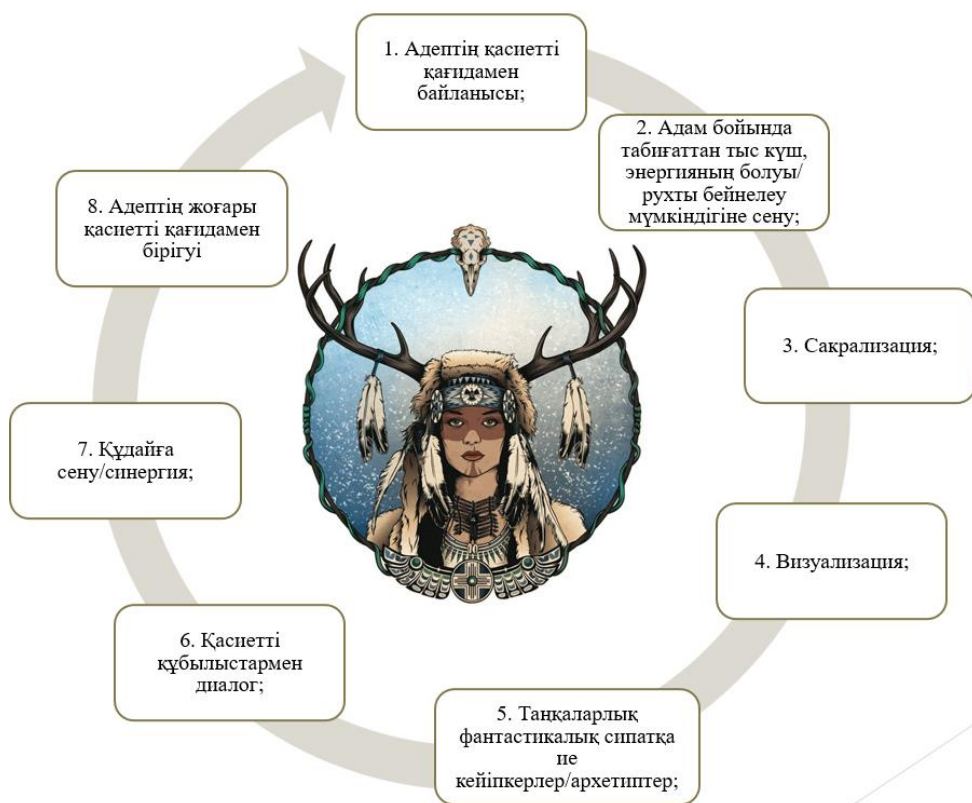
Мистиканың әртүрлі формаларының ішінде **синергияға** ерекше мән беріледі. Ол дегеніміз – сенім субъектісінің қасиетті құбылыстармен өзара әрекеттесуі, ең бастысы – адамзат пен жалпы әлемді құтқару ісінде Құдаймен «ынтымақтастық».

Мистикалық синергияның алғышарттары ежелгі дәуірде, сиқыршылар мен балгерлердің күштерін өздерінің *пайдакүнемдік мақсаттарында* пайдалану үшін рухтар мен жандарға әсер етумен айналысқан кезде пайда болды.

8. Мистиканың тағы бір маңызды формасы – **адептің жоғары қасиетті қағидамен бірігуі** (Құдай немесе абсолют), кейде біріншісінің екіншісінде «ыдырауы» (растворение) деп түсініледі. Осы мақсатта индуизмде, буддизмде, даосизмде егжей-тегжейлі дамыған және адепті мистикалық экстаз, транс түрінде бастан өткерген сананың өзгерген күйіне енгізуге арналған әртүрлі *психосоматикалық тәжірибелер (негізінен медитация)* қолданылады.

Жоғары мистикалық жетістік адамның күнделікті сынған болмысының *біртұтасқа қосылу арқылы тұтастық сезімін* береді. Жеке тұлғаның күшті субстанционалдығы оның профаникалық тіршілігінің эфемерлік құбылысының жоғалуы нәтижесінде пайда болады. Тұлғаның *абсолютті өзін-өзі растауы* пайда болады, өйткені мистикалық тәжірибе оған Құдайда, абсолютте мәлімдеме береді.

Қорытындылай келе, мистикалық әдебиет адам жанының терең сырларын ашып, рухани ізденістерге жол салады. Ол оқырманды көрінбейтін әлемнің немесе астралдың бар екеніне сендіріп, адамның Жаратушымен, тағдырмен және ішкі «менімен» қарым-қатынасын түсінуге көмектеседі. Мұндай әдебиет сана мен сенім, ақиқат пен тылсым арасындағы шекараны зерттейді. Сонымен қатар, мистикалық шығармалар адамзатты адамгершілікке, жан тазалығына және рухани кемелдікке шақырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. / Алматы, 2011. - 752 б.
2. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. Исследование человеческой природы / Перевод с английского В.Г. Малахиховой-Мирович, М.В. Шик, под редакцией С.В.Лурье. – Москва: Академический проект, 2017. – 415 с. – (Философские технологии: религиоведение).
3. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исакова, Б.Мизамхан және т.б. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.
4. Мартин Бубер. Два образа веры: Пер. с нем. / Под ред. П.С.Гуревича, С.Я.Левит, С.В.Лёзова. – М.:Республика, 1995. – 464 с. – (Мыслители XX века).

**СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНКЛЮЗИВНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИДЕЙ ШОКАНА УАЛИХАНОВА**

**ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭТИКАЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ**

**SOCIAL AND ETHICAL ASPECTS OF INCLUSIVE EDUCATION THROUGH
THE LENS OF SHOKAN UALIKHANOV'S IDEAS**

Кауанова Аяулым Болатқызы

Докторант 2го курса Восточно-Казакхстанского университета имени С. Аманжолова
e-mail: 1kauanova@gmail.com

Қауанова Аяулым Болатқызы

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің 2 курс PhD докторанты

Kauanova Ayaulym Bolatkyzy

2nd year PhD student at S. Amanzholov East Kazakhstan University

Аннотация: В статье анализируются социально-этические аспекты инклюзивного образования, рассматриваемые через призму идей Шокана Уалиханова – выдающегося казахского ученого, просветителя и исследователя культурного наследия. Особое внимание уделяется тому, как его взгляды на образование, культурное многообразие и социальную справедливость могут служить методологической базой для развития инклюзивных образовательных практик в условиях современной мультикультурной среды. Исследование базируется на сравнительном анализе оригинальных трудов Уалиханова и современных исследований в области инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, социальная справедливость, культурное многообразие, Шокан Уалиханов, гуманизм, образовательные практики, мультикультурная среда, этнические и культурные различия, философия образования.

Аннотация: Мақалада қазақтың көрнекті ғалымы, ағартушысы және мәдени мұра зерттеушісі Шоқан Уәлихановтың идеялары арқылы инклюзивті білім берудің әлеуметтік-этикалық аспектілері талданады. Автор оның білім беру, мәдени әралуандылық және әлеуметтік әділеттілікке қатысты көзқарастары қазіргі көпмәдениетті ортада инклюзивті білім беру тәжірибесін дамыту үшін әдіснамалық негіз бола алатынын атап өтеді. Зерттеу Шоқан Уәлихановтың түпнұсқа еңбектері мен инклюзивті білім беру саласындағы заманауи зерттеулерді салыстырмалы талдауға негізделген.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, әлеуметтік әділеттілік, мәдени көптүрлілік, Шоқан Уәлиханов, гуманизм, білім беру практикасы, көпмәдениетті орта, этникалық және мәдени айырмашылықтар, білім философиясы.

Abstract: This article analyzes the social and ethical aspects of inclusive education through the lens of the ideas of Shokan Ualikhanov — a prominent Kazakh scholar, educator, and cultural heritage researcher. Special attention is given to how his views on education, cultural diversity, and social justice can serve as a methodological foundation for the development of inclusive educational practices in today's multicultural environment. The study is based on a comparative analysis of Ualikhanov's original works and contemporary research in the field of inclusive education.

Keywords: *inclusive education, social justice, cultural diversity, Shokan Ualikhanov, humanism, educational practices, multicultural environment, ethnic and cultural differences, philosophy of education.*

Введение

Современные образовательные системы всё чаще сталкиваются с необходимостью интеграции разнообразных культурных и социальных групп в единое образовательное пространство. Инклюзивное образование направлено на обеспечение равных возможностей для всех учащихся независимо от их социального, культурного или физического статуса. Шокан Уалиханов, благодаря своему гуманистическому подходу и стремлению к просвещению народа, внёс значительный вклад в формирование образовательных идей, ориентированных на социальную справедливость и культурную интеграцию. Цель данной статьи – показать, каким образом идеи Уалиханова могут быть интерпретированы в контексте современных принципов инклюзивного образования.

Обзор литературы

Исследования трудов Шокана Уалиханова охватывают широкий спектр дисциплин – от этнографии и истории до философии образования и культурологии. Основными источниками являются:

Сборники сочинений на портале Shoqan.kz, где представлены очерки, записки и исследования, отражающие наблюдения за бытом и традициями казахского народа.

Статьи и монографии, анализирующие вклад Уалиханова в развитие просветительской мысли и его влияние на формирование культурного самосознания народа.

Современные исследования инклюзивного образования, позволяющие установить параллели между гуманистическими идеалами Уалиханова и требованиями современной образовательной политики.

Обзор литературы демонстрирует, что идеи Шокана Уалиханова о равенстве, уважении культурных различий и социальной ответственности остаются актуальными для реализации принципов инклюзивного образования.

Методология исследования

В работе применяется комплексный метод, включающий:

Историко-критический анализ оригинальных трудов Шокана Уалиханова с целью выявления основ его просветительской идеи и взглядов на образование.

Сравнительный анализ современных концепций инклюзивного образования и идей Уалиханова, что позволяет установить методологические параллели.

Контент-анализ публикаций, посвящённых социальной справедливости и культурной интеграции в образовательной сфере, с акцентом на этические аспекты формирования образовательной среды.

Такой подход позволяет проследить эволюцию идей и оценить их применимость в условиях современной образовательной системы.

Основные результаты и обсуждение

Гуманизм и социальная справедливость в трудах Уалиханова

Шокан Уалиханов выступал за просвещение народа и утверждал необходимость формирования сознания, основанного на уважении к культурным традициям и социальной справедливости. Его работы свидетельствуют о стремлении создать условия для равного доступа к знаниям и самореализации, что соответствует современным принципам инклюзивного образования. В его взглядах прослеживается идея, что образование должно способствовать развитию личности, учитывая культурное и социальное многообразие общества.

Культурная интеграция и инклюзивность

Уалиханов, будучи представителем своего народа, глубоко понимал важность сохранения национального самосознания и традиций. Он подчёркивал необходимость

включения элементов родной культуры в образовательный процесс как способ формирования целостной идентичности. В современных условиях это можно трактовать как один из ключевых аспектов инклюзивного образования – уважение и интеграция культурных различий в образовательное пространство.

Этические аспекты образования

В работах Уалиханова отражены вопросы нравственного воспитания и ответственности образовательной системы перед обществом. Он считал, что образование должно не только передавать знания, но и формировать этические нормы, способствующие развитию социальной солидарности. Такие идеи перекликаются с современными подходами к инклюзивному образованию, где внимание уделяется не только академическим результатам, но и формированию гражданской позиции и эмпатии у учащихся.

Применимость идей Уалиханова в современной образовательной политике.

Сравнительный анализ показывает, что принципы, заложенные Шоканом Уалиханова, могут служить не только теоретической базой, но и практическим инструментом для формирования образовательной политики, ориентированной на инклюзивность. В частности, его гуманистический подход, основанный на идеях равенства и уважения к культурным различиям, позволяет разработать программы, способствующие адаптации образовательных учреждений к потребностям всех учащихся. Эти идеи могут быть реализованы через следующие направления:

Интеграция культурного наследия в образовательный процесс. Уалиханов считал, что сохранение национальных традиций и включение их в образовательную программу помогает формировать у учащихся чувство принадлежности и самоуважения. В современных школах это может выражаться в разработке междисциплинарных курсов, объединяющих историю, литературу и культурологию, что позволит учащимся глубже понять свою идентичность и культуру других народов.

Развитие нравственных и этических норм через образование. Идеи просветителя о необходимости нравственного воспитания находят отражение в современных проектах, направленных на формирование гражданской ответственности и эмпатии. Включение в учебный план занятий, ориентированных на этическое самоопределение и развитие эмоционального интеллекта, способствует созданию атмосферы уважения и поддержки в учебном коллективе.

Поддержка адаптивных и дифференцированных образовательных программ. Принципы равенства, которые пропагандировал Шокан Уалиханов, актуальны в условиях, когда образовательная система должна учитывать индивидуальные особенности каждого учащегося. Создание условий для адаптивного обучения, которое учитывает разный уровень подготовки, культурные и социальные различия, способствует формированию инклюзивной образовательной среды, где каждый ученик чувствует себя ценным участником процесса.

Формирование партнерства между образовательными учреждениями и сообществами.

Уалиханов подчеркивал важность диалога и взаимного уважения между представителями разных социальных групп. Современная образовательная политика может опираться на этот принцип через развитие партнерских отношений между школами, родителями и местными сообществами. Это позволяет не только обмениваться опытом, но и совместно решать вопросы инклюзивного образования, повышая уровень социальной интеграции.

Таким образом, идеи Шокана Уалиханова представляют собой ценный источник для разработки современных образовательных стратегий, направленных на обеспечение инклюзивности и создание условий для всестороннего развития личности в мультикультурном обществе. Принципы равенства, уважения культурного многообразия и социальная ответственность, отраженные в его трудах, способствуют формированию

образовательной среды, в которой культурное разнообразие воспринимается как ресурс, а не препятствие, что особенно актуально в условиях глобализации и меняющихся социальных реалий.

Заключение

Анализ трудов Шокана Уалиханова демонстрирует, что его идеи обладают значительным потенциалом для обогащения современной образовательной практики. Его гуманистический подход, основанный на принципах равенства, уважения к культурному многообразию и социальной ответственности, является актуальным и в условиях современной инклюзивной образовательной политики. Уалиханов не только подчеркивал важность доступа к знаниям для всех слоев общества, но и видел в образовании средство формирования нравственных ценностей и гражданской идентичности. Эти идеи могут стать прочной основой для развития образовательных систем, способных удовлетворить потребности разнообразных групп учащихся.

В современных условиях, когда образовательная среда становится всё более мультикультурной и динамичной, интеграция идей просветителя способна обеспечить формирование у учащихся не только академических компетенций, но и высоких этических норм, способствующих межкультурному диалогу. Шокан Уалиханов демонстрировал, что истинное образование должно идти рука об руку с воспитанием гражданской ответственности, что особенно важно в эпоху глобализации и социальных трансформаций. Его подходы могут способствовать созданию образовательной среды, в которой культурное разнообразие воспринимается как ценное богатство, а не как источник разногласий.

Кроме того, методологические принципы Уалиханова, основанные на системном и критическом анализе, позволяют разрабатывать адаптивные образовательные программы, учитывающие индивидуальные особенности учащихся и способствующие развитию их творческого потенциала. Применение этих принципов в современных школах может привести к формированию инклюзивной образовательной системы, где каждый ученик, независимо от социального или культурного происхождения, получает возможность раскрыть свои способности и внести вклад в развитие общества.

Таким образом, идеи Шокана Уалиханова, как исторически сложившаяся система ценностей и методов, представляют собой эффективный теоретический и практический инструмент для модернизации образовательной политики. Интеграция его взглядов в современные стратегии образования способствует формированию не только академически успешных, но и социально ответственных граждан, способных к межкультурному диалогу и устойчивому развитию общества в условиях глобальных вызовов. Эта синергия традиций и современных подходов может стать ключевым фактором в создании образовательной среды, отражающей идеалы справедливости, гуманизма и взаимного уважения.

Библиографический список литературы (только на языке оригинала):

1. Уалиханов, Ш. (1972). *Сочинения в 5-ти томах*. Т. 1. Исторические и этнографические исследования. Алматы: Наука.
2. Уалиханов, Ш. (1984). *Избранные произведения*. Т. 2. Математика, философия и культура. Алматы: Наука.
3. Кәрімов, Қ. (2006). Шокан Уәлихановтың ағартушылық көзқарастары. *Қазақстан ғылымы мен білім беру журналы*, 5(2), 34-40.
4. Гринберг, М. (2011). *Культурная интеграция и образование: Теория и практика*. Москва: Просвещение.
5. Давыдов, В. (2012). *Инклюзивное образование в современном мире*. Санкт-Петербург: Лань.

6. Яковлева, Л. (2015). *Социальная справедливость в контексте инклюзивного образования*. Москва: Российская академия образования.
7. Титова, В. (2018). *Мультикультурная образовательная среда: Проблемы и решения*. Казань: Казанский университет.
8. Fuchs, D., & Christ, T. (2017). *Inclusive Education: Historical Foundations and Future Perspectives*. New York: Routledge.
9. Green, A. (2016). *Social Justice and Inclusive Education in the 21st Century*. London: Oxford University Press.

УДК/ББК: 101.1:314.952 (=512.122)

**СУЛТАНМАХМУТ ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДІН
ЖӘНЕ СЕНІМ МӘСЕЛЕСІ**
**ПРОБЛЕМА РЕЛИГИИ И ВЕРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ СУЛТАНМАХМУТА
ТОРАЙҒЫРОВА**
**THE PROBLEM OF RELIGION AND FAITH IN THE WORKS OF
SULTANMAKHMUT TORAIGYROV**

Қажыбай Аян Төлегенұлы,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
yannon-fiction@yandex.kz
Қажыбай Аян Төлегенулы,
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау.
yannon-fiction@yandex.kz
Kazhybay Ayan Tolegenuly,
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau.
yannon-fiction@yandex.kz

Түйіндеме: Сұлтанмахмұт Торайғыровтың ақындық мұрасын зерделеп қарасақ, діни-сопылық, философиялық сарындар, ұғым-түсініктер молынан қолданылады. Ұлт қайраткерінің діни лебіздерінде, оның тұлғалық, азаматтық, санаткерлік болмысы жарқын көрініс тапқан. Затты сөзді туындатқан көркемдік санасы жоғары ақын С.Торайғыров «Жақсылар, істі түзет, жұртты күзет!» деп жалындап сөйлеп, қауымға обал-сауал, ар-иман, ынтымақ-бірлік, қайырым-мейрім, жанашырлық, парыз-борыш, ізгілік, шүкіршілік, шынайы шыншылдық, сыпайылық туралы түйдек-түйдек, оюлы-ойлы толғаныстарын жұтынтып жеткізеді.

Ұлт мәдениеті мен Шығыс өркениетінен (араб-парсы, түркі дүниесін) еркін сусындаған сегіз қырлы, терең сырлы білімпаз С.Торайғыров дүниенің жаралуына, адам баласының дүние-пәнидегі тіршілігіне ақырет-бақи жүзіндегі күйіне, өмір мен өлімнің ара-қатысына, қарама-қайшылықтарына жаратылыстың ғажайып құбылыстарына, Жасаған Иенің құдіретті сырларына, ғайып әлемнің жұмбағына үңіледі. Бұған ақынның көптеген өлеңдері айғақ.

Ақын Алла алдындағы, ақиқат алдындағы адалды, тазалық, имандылық, дұрыстық қалпын сақтау мәселесін діттеп ұқтырып, Алланың елшісі Мұхаммед пайғамбарға сыйынады. Дінбұзарлықты әшкерелейді. Адам баласының ұлы тілегі, ұлы мақсаты, ұлы мәртебесі осылар екендігін С.Торайғыров қадап айтады. Жинақтай айтқанда, С.Торайғыров поэзиясының көркемдік құрылымында, ақындық ойлау жүйесінде, дүниетанымында діни ұғымдар, түсініктер, сарындар қуатты ағын, нұрлы сипат қосқан.

Кілт сөздер: ислам, Құран, иман, жан мен тән, уақыт пен кеңістік, сопылық ілім, түркілік дүниетаным.

Аннотация: В статье рассматривается роль и место ислама в распространении идей просвещения в казахской степи. В частности, проводится анализ духовного наследия великого казахского поэта Султанмахмута Торайгырова, которые во многом были созвучны идеологии джадидизма, стремившегося приобщить свой народ к лучшим достижениям западной цивилизации путем модернизации системы образования и воспитания. Бесценным является вклад С.Торайгырова в национальное пробуждение казахов, в развитие его социально-политической и философско-этической мысли, всего того, что на языке науки обозначается понятием «общественное сознание». Основной упор в статье сделан на раскрытие вопросов единства знания и веры в философском наследии поэта, которое также нашло свое отражение в духовном наследии выдающихся представителей джадидизма, не потерявших своей актуальности и в современный период развития государств Центральной Азии.

Ключевые слова: ислам, Коран, вера, душа и тело, время и пространство, суфийское учение, тюркское мировоззрение.

Annotation: The article examines the role and place of Islam in spreading enlightenment ideas in the Kazakh steppe. In particular, the article analyzes the spiritual heritage of the great Kazakh poet Sultanmakhmud Toraigyrov, which in many ways were consonant with the ideology of Jadidism, which sought to introduce its peoples to the best achievements of Western civilization by modernizing the education and upbringing system. S.Toraigyrov's contribution to the national awakening of the Kazakhs, to the development of his socio-political, philosophical and ethical thought, and to all that is referred to as "public consciousness" in the language of science, is invaluable. The main focus of the work is on revealing the issues of the unity of knowledge and faith in the philosophical heritage of the poet, which is also reflected in the spiritual heritage of prominent representatives of Jadidism, who have not lost their relevance in the modern period of development of the Central Asian states.

Keywords: islam, the Koran, faith, soul and body, time and space, sufi teachings, turkic worldview.

Қазақ әдебиетінің классигі Сұлтанмахмұт Торайғыров (1893–1920) бұрынғы Семей губерниясы Кереку уезі Баянауыл жеріндегі Ақбеттау болысында дүние есігін ашқан. Азуы алты қарыс Торайғыр бидің немересі. Әкесінің аты – Шоқпыт (шын аты Әбубәкір). Бұған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Құдай рахмат қылсын Сұлтанмахмұт Шоқбыт баласына!» дегені дәлел. Ақын сәбилік шағында қарт әжесінің қолында тәрбиеленеді. 1902–1908 жылдарда ауыл молдасынан, сонан соң 1912 жылға дейін Кереку (қазіргі Павлодар қаласы) шаһарында білім алады. Жеті жасынан бастап жас қиялы дүр сілкініп, аузынан дүрлер төгіледі, кестелі ойлар үріледі.

Өрелі туған жас берен өнер-білім іздеп, 1912 жылы Троицк қаласындағы Ахун Рахманқұлидың медресесіне түседі. «Айқап» журналының редакциясында әдеби қызметкер міндетін атқарады. 1914 жылы Баянауылға оралып, Шыңғыстай, Зайсан елдерінде ұстаздық етеді. 1917–1918 жылдарда Семейдегі Алаш қаласына әлденеше рет келіп, ұлт зиялылары Әлихан Бөкейханов, Жүсіпбек Аймауытов, Әлімхан Ермеков, Райымжан Мәрсековтермен араласады. Алаш қайраткерлерінің істеріне қанығады. Қазақ комитетінде жұмыс жасады. «Абай» журналы мен «Сарыарқа» газетіне өлеңдерімен көсемсөздерін бастырады. Ол «Таныстыру» (1918) поэмасында Алаш ардақтылары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Халел Хаббасұлы, Жақып Ақбайұлы, Нұрғали мен Назипа Құлжановтар, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Сатылған

Сабатаев сынды ұлтжанды ерлердің еңбегін, ұлт тәуелсіздігі жолындағы қайраткерлік, санаткерлік істерін әсерлі сипаттайды.

С.Торайғыровтың қаламынан туған шығармалар 1913 жылдан бастап ұлт баспасөзінде жүйелі түрде жарияланады. Мысалы, «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» («Айқап», 1913, №19, 20-22), «Өлең һәм айтушылар» («Айқап», 1913, №13), «Ауырмай есімнен жаңылғаным» («Айқап», 1913, №17), «Өскемен. Елден» («Айқап», 1915, №15), «Басқармаға келген хаттар» («Айқап», 1913, №15), «Түсімде» («Айқап», 1913, №1), «Бұлар кім?» («Айқап», 1913, №9), «Көңілді көндіретін тағдыр» («Айқап», 1913, №12), «Бір балуанға қарап» («Айқап», 1913, №21), «Міне, алақай!» («Қазақ», 1913, №4), «Социализм» («Абай», 1918, №3), «Неге жасаймын?» («Абай», 1918, №3), «Жас жүрек» («Сарыарқа», 1917, №15) дейтін жарияланымдары.

Сұлтанмахмұт ұлт поэзиясы тарихында тұңғыш рет «Алаш ұраны» (1917) әнұранын шалқыта жазған ақын.

1922 жылы ақынның поэмалары «Адасқан өмір» дейтін аталыммен Бернияз Күлеевтің (1899–1923) бастамашылығымен Қазандағы «Татарстан» баспасынан жарық көреді.

Тегінде, С.Торайғыровтың күйлі-қуатты ақындық өнегесі, шеберлік үлгісі қазақ жазба әдебиетінің көшбасшысы, жаңашыл Абай мен Абай мектебі мен дәстүрінің бөлек бітімді жемісі Шәкәрім Құдайбердіұлынан кейінгі айрықша құбылыс деуге лайық.

Ұлт ақыны С.Торайғыров «Қамар сұлу» романы (1914) мен «Кім жазықты» (1914–1915), «Таныстыру» (1918), «Адасқан өмір» (1918), «Кедей» (1919), «Айтыс» (1919) атты поэмаларында қазақ қоғамындағы әлеуметтік қайшылықтар, көрікті һәм көріксіз суреттер, замананың хал-ахуалы, ұлт тағдыры, жарқын келешегі, дінбұзарлар мәселесі, қазақтың дүниетану болмысы, ортасы, тәрбиесі, білім, ғылым, өнер оқу жайы, қазақ тілінің қасиеті, «Алашқа өрнек», «ұлтқа пайда» ойлауы, «жақсылыққа бастауы, жамандыққа баспауы тұтастай» «жан-жүрегімен, көңіл-тілегімен, сүйек сырқыратарлық буырқанған сезіммен жырлады. Сондай-ақ ақынның лирикалық поэзиясында, өзі жазғанындай, «жаңа рух, таза қан, түзу кеуілді халқымыздың» елшілдік, мемлекетшілдік, мейірбандық ғажайып қасиеттері көрініс тапты. Асылы, С.Торайғыровтың шығармашылық өнернамасына ұлттық рух, сыншылдық көзқарасы, трагедиялық сырын, психологиялық тереңдік, эпикалық серпін, лирикалық сипат, драммалық тартыс, көркемдік пафос, сыршылдық, ойшылдық мәнер тән.

Кемел жаратылған тоғыз қырлы, тоқсан сырлы біртуар кесек талант «алтыннан аяулы асыл өмірінде» ұшан-теңіз мінсіз таза ақық сөздер, асыл ойлар қалдырды. Уақыт пен кеңістік тұрғысынан алғанда түркі дүниесін, ғұн заманының суреттерін, бағзыда ғұмыр кешкен тарихи тұлғалардың бейнесін айқын елестетті. Ол – Тұран мемлекеті атынан дауылпазша қанат қағып, сұңқарша саңқылдап сөйледі. Бұған: «Ер түрік ұрпағымен даңқы кеткен, // Бір кезде Еуропанды тітіреткен. // Кіргені есік, шыққаны тесік болып, // Күнбатыс, күншығысқа әмірі жеткен» [1, 157], – дегенінде Ғұн империясының ұлы билеушісі, Ұлы Даланың перзенті, заты – мадияр Аттиланьың қаһармандық істерін мәлімдейді.

Ұлттық поэзия тарихындағы жойқын ақындықтың телегейі, жанартаудай жалынды С.Торайғыровтың суреткерлік қолтаңбасы, шеберлік дәстүрі айрықша. Әсіресе, діни-философиялық және түркілік дүниетаным жүйесі. Ол поэзия тілінде адамның ішкі рухани тазалығын, араб-парсының діни дүниетанымындағы негізгі ұғымдарды қолдана отырып асқақтата суреттейді. Мәселен, ақыл, ғылым, иман, ахуал, ақиқат, тағат, сабыр, тәсбиық, хадис, аят, жұмақ, тозақ, бақ, ар, ұят, ырыс, уәзін, адам, әлем, заман, зат, медресе, мектеп, шарият, дүр, гауһар, жүрек, рух, сыр, мағнауи, періште тәрізді философиялық-этикалық категориялар. Әрбір сөз-ұғымның «гүл самалға малынған» діни, ділдік, имани нәзік қыры бар. Мәселен, «Мен – балаң жарық күннен сәуле қуған, // Алуға күнді барып белді буған. // Жұлдыз болып көрмеймін елдің бетін, // Болмасам толған айдай балқып туған» [1, 213],

– деп, «жарым салма, жарық ойлы» ұлы мақсат иесі «Милләт қайда, дін қайда?» деп қазақ қауымының тағдыры «не болар деп?» қан жұтады.

Ақын «Зарландым» (1913) дейтін баянында «надандықтан болған ұлы апаттардан сақтаса, ғылым, өнер үйреніп, алдағы күнде халқымызға һәм миллетімізге пайдалы адам боламыз ба деген зор үміт пен таудай талабымыз да бар. Неге десең, бұл уақытта, бағымызға қарай үйретушіміз түзелді және тәртіптеліп ғылым да түзелді. Түзу ғылымнан, түзу молдадан оқыған шәкірт не ғып түзелмесін?» дейді ақын. Діни терең, сапалы білім беретін, адамшылықтың дәнін егетін жаны да, тәні де, көңілі де таза саналы ұстазды ардақтайды. 1912 жылы жазылған «Мағынасыз мешіт» өлеңінде «қарғадай қарқылдаған», «сырнайша құр әндеткен», «қулардай құрт жинайтын» жылпылдақ, суылдақ молдаларды аяусыз әшкерелегені де бар. Ірі сөйлейтіндік, турашылдық, әділдік, кесек турайтындық, сыншылдық – оның поэзиясының тарихи, көркемдік қызметін, азаматтық әуенін ажарлай түседі. С.Торайғыровтың көкейкесті ұлы жоспары – қоғамды ізгілендіру, сәулелендіру, дұрыстық жолына бағыттау. «Бір мағнауи (рухани күш) күш түртіп» деп өзі жазғанындай, «әділдік қызметкері» болу үшін, ұлт ісін ілгері бастырып, көркейту үшін білікті-білімді болуды айтулы нысана етеді: «Оллаһи! Ант етемін Алла атымен, // Орыс тілін білемін һәм хатымен. // История, география пәнін білмей, // Оллаһи, тірі болып жүрмеспін мен. // Келгенше осыларды отыз жасқа, // Иншалла бәрін түгел ұғам басқа. // Отыз жасқа келгенше ұға алмасам, // Жер жұтсын, мәз болмаймын ішер асқа» («Өміріміздің уәдесі», 1914) [1, 149].

Ұлт санаткерінің басты қағидасы, өнер-өмірге қойған негізгі шарты осы. Алланың барлығын, бірлігін және оны дін жолымен, білім-ғылым арқылы біртұтастықта тану, бақытқа жету жолы – Тәңірге қосылу екендігін түсіну, діни-рухани жағынан кемелдену, Жасаған Иеге ізет-құрмет көрсету – С.Торайғыров шығармашылығында орайлы жарасым тауып сәулеленген. Бұл ретте «Шоң» серіктігін ашардағы тілек» өлеңінің ой аңсарына миға жүгіртелік, «Баршаға мейірім салған, мейірбанды тәңірім, // Ісімізді өзің оңғарып, оңға бастыр! // Қазағыңды ақ, түзу жолға бастыр! // Әлемге шам-шырақ болған, пайғамбар, // Саған салауат айтып, жолыңды қудық» [1, 165].

Құранда: «Біз адамға оның күретамырынан да жақынбыз» делінген. Алла мен адамды іштей табыстыру – сопылық ілімнің басты сипаты. Тәңіріден ұлы тілек тілеу – адамшылық парыз. Алла: «Құлым маған іңкәрлікпен бір қарыс жақындар болса, мен оған бір құлаш жақындаймын...» дейді екен. Ғасыр басында жаңалықты құбылыстарға куәгер болған ақынның мына бір сыр-лебізі зейін аударарлық: «Жиырманшы ғасыр басында, // Міне, Алланың панасы: // Бір жағынан ай туып, // Бір жағынан күн туып, // Жарық көрді Алашы! // Шолпаннан үміт тағы да: // Біріксе елдің данасы; // Бұл үшеуі тізілсе, // Бейне қолдың саласы» («Міне, алақай!», 1913) [1, 237].

Алланың құдіретін, кереметін ақындық зердемен, өткір түйсікпен түсіну бар. «Жеті қабат аспанды Алла екі күнде жаратты... Әр қабаттың жағдайын белгіледі. Ең төменгі көкті жұлдыздармен безендірді және оны қорғады». Немесе: «Жер бетіндегі жан иелерінің ризығын белгіледі. Осының бәрін төрт күнде тәмамдады» (41 – Фуссилат сүресі). С.Торайғыровтың діни-мұсылмандық көзқарасы бойынша, Алла – қорған, жаратушы, жарылқаушы. Я болмаса: «Надандықта қор қылма, // Миллетке бізді сор қылма, // Микробтарды зор қылма, // Рақым ойлап, құдай-ай!» («Бір баланың тілек батасы», 1912) [1, 259]. Мәселен: «Құдайдан сұрағаным бірліктерің, // Бірліксіз түзетілмес тірліктерің. // Оллаһи, өнер емес, анық өлім, // Күжірейген бір-біріңе іріліктерің» («Бұл баяндаманың арты мынадай сөзбен тынады», 1914) [1, 288].

Құранның түсіндіруінше, ізгілік дегеніміз Аллаға, періштелерге, пайғамбарларға, қиямет-қайымға нану, міскіндерге, бишараларға, кемтарларға рақымшылық жасау, мұсылманшылықтың мәнісін жүрегіңмен, ниетіңмен, ісіңмен, жүріс-тұрысыңмен, кісілік қасиеттеріңмен көрсету. Осы орайда С.Торайғыровтың сопылық ой-пікірлері «Айтыс» поэмасында әрі терең, әрі көркем пайымдалған: «Ислам деп қазағымның айтсам дінін, // Дос тұрсын, дұшпан таппас оның мінін. // Негізі ақылменен сонша үйлесер, // Мен іздеп

қозғай алмас ешкім тілім. // Мақсаты: адам ұлын бақты қылмақ, // Дінімнің байқасаңыз ішкі сырын: // Бұйырған пенделерге әділ бол деп, // Әділдік бақыт үшін жалғыз жол деп» [1, 93].

Асылы, дін өскелең ұрпақты салиқалы, сабырлы, жетелі болуға жетектейді. «Сабыр – иманның басындағы тәж. Сондықтан сабыры жоқтың иманы жоқ» (Руми). Негізінде, сабырлы болу дегеніміз, мәдениеттілік, зерделілік, ақылға байлық. «Ақылды адамға иман – парыз, Иманды адамға ғибадат – парыз» (Абай).

Тілдің сұлулық сырларын, тағылым-ұлағатын, магиялық, философиялық, этнографиялық, тарихи-мәдени, танымдық қырларын тамыршыдай тап басатын, көңіл айнасындай раушандай жарық мөлдіретіп сәулелендіретін озық ойлы шалқар шабытты, сұңқар дауысты саңлақ: «Сүйемін туған тілді – анам тілін, // Бесікте жатқанымда-ақ берген білім», – деп құштарлық отымен бастайды да: «Сол тілменен үйрендім нәрсе аттарын, // Сол тілменен дінді, әдетті мен жаттадым» [1, 107], – деп түйінді тұжырым жасайды. Дінге жол ашқан, хақ жолын нұсқаған тіл құдіретін әрі діни ұстанымын паш етеді.

Сопылық ілімде рухани кемелдену өрісінде, ой-парасат биігіне өрлеу сатыларында ұстазға, пірге сену дәстүрі бар. Ендеше, осы ойымызға лайық куәлік, көрсеткіш бар: «Пірді сағынам үйреткен Құдай жолын, // Надандарға танытқан оң мен солын». Әйтпесе: «Даламның қандай еді абыздары, // Диуана, ишан, қожа, ғазиздары» [1, 139].

«...Біз, адамды ең көркем суретте жараттық...» делінген «Тин» сүресінде. «Адам – менің сырым, Мен де оның сырымын» (хадис). Олай болса сұлу жаратылыс иесінің мейлінше иманға бай болуы, оған шынайылығы, шыншылдығы, сабыры, төзімі, ақыл-ойы, ұяты сай болуы ләзім. Негізінде, адам баласы бақилық болатындықтан, хақтың алдында ақтық сөзін айтатын куәгер иман екендігі айдан – жарық, күннен – раушан. Шын мәнісінде, иман – рухани адамгершілік қасиеттердің бастауы: ««Адамға еш нәрсе жоқ тектен тегін, // Орансың бейнеттеніп ексең егін: // Адам ұлы – патшасы жер жүзінің, // Еңбегін сал, пайдалан, шығар кенін». // Ішті, тысты таза қыл дегені ғой, // Ойласаң дәрет, намаз дегендерін. // Әуелі бір Аллаға иманды айтқан, // Сорлысың деп, болмаса бір сенгенің. // Осындай бақыт жолы – дін ислам, // Сұрасаң наным жақтан сүйенгенім: // «Адам болсаң, басқаға пайданды шаш, // Кәмілден соңға қалма, ілгері бас; // Жоғарыда құдайылыққа жеткеніңше, // Қартаймайтын, өлмейтін есікті аш!» [1, 312].

Сұңқар үнді Сұлтанмахмұт «Күллі дін, бар философ айтқандарын» жіпке тізгендей жеткізеді. Ақынның биік мұраты – ғаламзат пен адамзаттың біртұтас сұлулығын сақтау, қоғам өмірін гүлбақшаға айналдыру, бақыттың шамын жағу, адам баласының жоғары мәртебесі мен дәрежесін көріктендіру.

С.Торайғыров поэзиясының сөздік-лұғаттық құрылымында ақырет, ақырзаман, көк өгіз, әулие, періште, жұмақ, тозақ, пайғамбар, хор қызы тәрізді сөз-образдар мен сөз – символдар өзгеше көркемдік, эстетикалық қызмет атқарады. Айталық: 1. «Он беске Гүләйімнің келген жасы, // Жібектей үлбірейді маңдай шашы. // Ақ торғын екі беті құлпырған нұр, // Алланың бір жаратқан тамашасы» («Гүләйім»). 2. «Мен – ұжмақ періштесі, көңілім таза» («Адасқан өмір») [1, 35]. Я болмаса «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» дейтін мақаласында «сай-сүйегің сырқырарлық ащы зарлы бебеулерін қағып көңіл толғағын, жүрек түйін тарқататын», «анық ақ сүйек, оты жоғалмайтын өлең» жөнінде ой тербей отырып, Абай поэзиясын «пайғамбардың жүрегінен құйылған Құрандай» бағалайды.

Қорыта келгенде, ұлт ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың діни-сопылық дүниетанымында «Құдай – бір, Құран – шын, Пайғамбар – хақ» деген ұлы қағидат шынайы суреттелген деуге толық хақымыз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Торайғыров С. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 2022. – 488 б.

КӨРКЕМ БЕЙНЕ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕ

Кенжебекова Жібек Алшынбековна

гуманитарлық ғылымдар магистрі

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Қарағанды қаласы

gib_a_k@mail.ru

Конкаева Назгуль Нурболатовна

педагогика ғылымдар магистрі

«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау қаласы

e-mail: nazgul_2805@mail.ru

Аубакирова Ботагоз Карабаевна

гуманитарлық ғылымдар магистрі

«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау қаласы

e-mail: a.b.k_1967@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада қазақ әдебиетіндегі сал-сері дәстүрі, оның тарихи және мәдени маңызы, сондай-ақ сал-серілердің рухани мұрасы туралы кеңінен сөз болады. Сал-серілер қазақ халқының рухани болмысын бейнелейтін, өз дәуіріндегі әлеуметтік және мәдени құндылықтарды көрсететін ерекше тұлғалар. Бұл дәстүрдің қалыптасуы, оның тарихы мен эволюциясы қазақ мәдениетінің терең тамырларымен байланысты. Сал-серілердің ерекше мінезі, сән-салтанатқа, өнерге деген сүйіспеншілігі мен өз ерекшелігін көрсетуі олардың ұлттық руханияттағы орнын айқындайды. Олар тек өнер иелері ғана емес, халықтың рухани мұрасының сақтаушылары, әлеуметтік мәселелерге үн қосушылар болып табылады. Сал-серілердің шығармашылығы мен өмірі қазақ әдебиетінде ұлттық рух пен дүниетанымның бейнесі болып қала береді. Сал-серілердің өмірі мен өнері қазіргі заманғы ұлттық әдебиетіміздің бір бөлшегіне айналған. Олар өнер мен өмірді, әлеуметтік және мәдени құндылықтарды үйлестіріп, өз уақытында үлкен ықпал еткен. Сал-серілердің образдары қазақ халқының ұлт ретінде өзіндік ерекшеліктерін, ұлттық менталитетін және мәдени болмысын сақтауға үлкен ықпал жасаған.

Кілт сөздер: сал-сері дәстүрі, рухани мұра, рухани болмыс, өнер, сән-салтанат, дүниетаным бейнесі, образ, ұлттық менталитет.

Аннотация: В статье будет подробно рассказано о традициях сал-серы в казахской литературе, ее историческом и культурном значении, а также о духовном наследии сал-серыров. Сал-серыки-уникальные личности, отражающие духовную природу казахского народа, отражающие социальные и культурные ценности своего времени. Формирование этой традиции, ее история и эволюция связаны с глубинными корнями казахской культуры. Особый характер, любовь к роскоши, искусству и проявление своей самобытности определяют их место в национальной духовности. Они не только хозяева искусства, но и хранители духовного наследия народа, отклики на социальные проблемы. Творчество и жизнь Сал-серых остаются в казахской литературе олицетворением национального духа и мировоззрения. Жизнь и искусство Сал-Серов стали частью нашей современной национальной литературы. Они сочетали искусство и жизнь, социальные и культурные ценности и оказали большое влияние в свое время. Образы Сал-серых оказали

большое влияние на сохранение самобытности, национального менталитета и культурной самобытности казахского народа как нации.

Ключевые слова: *традиции, духовное наследие, духовное существо, искусство, роскошь, мировоззрение, образ, национальный менталитет.*

Abstract: The article will tell in detail about the traditions of sal-sera in Kazakh literature, its historical and cultural significance, as well as about the spiritual heritage of the Sal-Seryrians. The Saleriki are unique personalities reflecting the spiritual nature of the Kazakh people, reflecting the social and cultural values of their time. The formation of this tradition, its history and evolution are connected with the deep roots of Kazakh culture. Their special character, love of luxury, art, and expression of their identity determine their place in national spirituality. They are not only masters of art, but also keepers of the spiritual heritage of the people, responses to social problems. The work and life of the Elderly remain in Kazakh literature the personification of the national spirit and worldview. The life and art of the Merchants have become part of our modern national literature. They combined art and life, social and cultural values and had a great influence in their time. The images of the Greys had a great influence on the preservation of the identity, national mentality and cultural identity of the Kazakh people as a nation.

Keywords: *traditions, spiritual heritage, spiritual being, art, luxury, worldview, image, national mentality.*

Әлеуеті ауқымды Қазақстан сияқты тәуелсіз елге өркениетті елдер тарапынан үлкен қызығушылық туындауда. Әлемдегі елдер Қазақстандағы байырғы да жергілікті ұлт – қазақтарды, олардың руханият мұрасын, ұлттық болмыс-бітімін, кескін-келбетін, жетік білгісі келетіні табиғи нәрсе. Олай болса, өз дүниетанымымыз тұрғысынан қазақ болмысын өзгеге жарқыратып көрсететін ерекше тұлға – сал-серілер бейнесінің ұлттық тарихи прозамызда кескінделуін белгілі бір заңдылық деп айта аламыз.

Жалпыадамзаттық құндылықтар қатарына қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін, ұлттық болмыс-бітімін, кескін-келбетін жатқызар едік. Руханият саласы, оның ішінде әдебиет жер бетіндегі ең күрделі жаратынды Адамды зерттей отырып, өткенге үңіледі, бүгінгісін кешегісімен салыстырады, болашаққа барлау жасайды. Асылы, ұлтымыздың ғасырлар бойы ұзақ мерзімде жасаған рухани асылын күні кешегі тоталитарлық тәртіп салтанат құрған кезде талдап, зерделеу бар да, қазіргі тәуелсіздік, егемендік дербестік жағдайында саралап зерттеу бар. Ал, бұның өзі кезінде ашыла қоймаған шындықты айту болып табылса керек.

Әлемдік деңгейде жүріп жатқан жаһандану процесі аясында қазақтың өзгеге көрсетер асылдарының бірі де осы сал-серілік дәстүр. Сал-сері феномені жайында айтылған анықтамаларға сүйенсек, әдебиеттану терминдерінің сөздігінде: «Сал-сері – сегіз қырлы, бір сырлы, яғни әнші, күйші, ойыншы, күлдіргіш, композитор, би, спортқа бейімі ерекше үздік жаратылған өнерпаз. Олар – халық мәдениетінің көрнекті өкілдері. Сал мен сері әншілік, ақындық өнері жағынан ұқсас болса да, мінез-қылығы, киім-киісі, жүріс-тұрысы жағынан өзгешелігі болған. Сал оғаш мінез көрсетуге бейім келеді. Ол ауылдың, не үйдің сыртында атынан түсіп, жер бауырлап жатып алады. Оған қыз-қырқындар келіп, басын көтеріп, шаңыраққа кіргізеді. Тамақты өзі ішпейді, қыздар ішкізіп-жегізуді міндетіне алады. Бір сөзбен түйіндегенде, сал не істесе, қандай еркелік көрсетсе де ел төзімділік танытатын салт, дәстүр болған. Бұлардың киім киісіне келер болсақ, «салдар жұрттың ортақ салтында жоқ, күлкілі, көзтартарлық әлемішті киімдер киініп, жарқылдақ моншақтарды тағынған. Бас киімдерінің, шапан, шалбар, байпақтарының шүберегі ала-құла, қырық құрау болады екен. Бөрік, тымаққа үкі, неше түрлі моншақ қадаған. Сырт киімді кейде бірыңғай ақ, қызыл-жасылдан, кейде қым-қиғаш әр шүберектен араластырып тіктірген, оған шекпен де, құрым да қоса тігілген болады... Салдардың серілерден өзгешелігі мынау: серілерде өрескел мінез, оғаш қылық болмайды. Мейлінше сыпайы, орнықты, ибалы, сәнді киімге, бекзатыққа үйір» [1, 292-293].

С.Кенжеахметұлы: «Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі» атты көмекші оқу құралында сал-серінің өзіндік ерекшелігіне тоқталып, нақты түсінік береді: «Бұл ерекше екі тұлғаның бір-бірінен аз да болса ерекшеліктері бар. Осындай аса талантты бір өзі бір театрдың қызметін атқаратын сал ерекше, әрі қымбат әсем киінген, жүріс-тұрысы, ісі мүлдем бөлек дүние, мал-жанын осы жолда аямайтын мәрт жомарт жан... Сері де сол сияқты әнші, күйші, ақын, өнерпаз. Оның киім киісі сұлу да сыпайы. Осындай өнердің сыртында ол сұлу сүйген, жүйрік баптап, құс салатын, әрі аңшы, саятшы, әрі мерген, әрі палуан, әрі шешен, әрі шебер, қысқасы, халық сөзімен айтқанда «бір қырлы, сегіз сырлы аса биік тұлғалы азамат» [2, 87-88].

Ұлттық әдебиетіміздің тарихында ХХ ғасырдың 60 жылдарынан басталатын кезеңді ерекше бір өнімді кезеңге жатқызып жүргеніміз ақиқат болса, сол кезеңдегі әдеби процестің басым бөлшегін тарихи сипаттағы шығармалар құрайды екен. ХХ ғасырдың елуінші жылдарының соңынан бастап қоғамда хрущевтік «жылымық» басталды. Әрине, бұл процесс ұзақ уақыт салтанат құрды деп айту қиын. Бірақ уақыт тізгінді босатыңқыраған билік көп ұзамай айыл-тұрманды қысыңқырағаны анық. Алайда шамалы уақыт болса да санада пайда болған сілкініс пен серпіліс өз жемісін берді.

Жазушының дүниетанымы, сұлулықты қабылдауы, оған деген қарым-қатынасы, көркемдік ізденістер жүйесі, эстетикалық талғам проблемалары талданды. Қандай өнер туындысы болса да, оның құндылық қасиеті көркемдік-эстетикалық қуатымен өлшенеді. Сондықтан да әр қазақ қаламгерінің эстетикалық идеалына сәйкес сал-серілер образын талдауда таңдап, талдап алған көркемдік тәсілдер жүйесі жан-жақты зерделенді. Яғни көркем мәтінді терең зерттеу арқылы қаламгердің көркемдік әлеміне талдау жасау кешенді түрде жүзеге асырылды.

С.Қирабаев тарих пен әдебиеттің сабақтастығы жайлы «Көне замандардан бері әдебиет өзінің материалын тарихтан алып, оны көркем суретке айналдырып, өсіп, жетіліп келеді. Әдебиет өзінің зерттеу объектісі – адамды белгілі дәуірде, тарихи ортада алып суреттеу арқылы сол кезеңнің шындығын да, бейнесін де ашады. Адам тағдыры арқылы тарихи ой-сананың қалыптасуын көрсетіп, оқырманға өмір танытады, оны тәрбиелейді, адамгершілікке баулиды, тарихтың біз үшін эстетикалық сабағы да осында» - десе [3, 21], ғалым Р.Нұрғали ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің қазақ қоғамындағы рухани құндылығы, шынайлығы тұрғысында «Саясаттан қашу, тоталитаризм құрығынан құтылу үшін қаламгерлер шыншыл сөз өткізудің сан алуан тәсілін тапты: бүгінгі тақырыптардан кетіп, тарих қойнауына сүнгіді: астарлы емеурін ой айту амалдарын меңгерді: сөз өнерінің табиғатына жат сарындардан безді. Көкейкесті сырларды бейнелі, суретті, ишара сырлы сөзбен айта білген үздік шығармалар халық махаббатына бөленді, ұлттың рухани игілігіне айналды: еліміздің тұрмыс-салтын, тарихын, мінез-құлқын өзге жұрттарға таныстырды», - деп пайымдау жасады [4, 8].

Жаһандану әлемі халықтың да санасын оятты, бүгінгі уақыт еншісінде өткенді зерделеу арқылы тарихқа, ұлттық әдебиетімізге деген жаңа көзқарастар пайда болды.

Қазақтың сал-серілер дәстүрді ұстанған, адамзаттық құндылығы бар, танымдық, тағылымдық мұраларға бай жан-жақты өнер иелері – қазақ сахарасының рухани келбеті. Нақты кезеңі белгісіз, сал-сері типі ескі дәуірден сақталған. Тарихи-археологиялық мәліметтерге сүйенген Е.Тұрсыновтың зерттеуінде андронов дәуірі кезеңінде, б.з.б. XIV–XIII ғасырларда ру, тайпалардың өз ішінде отау құрып, даралау болған. Үлкен отаулар рудан бөлініп, аруақтарды қастерлеу, ас беру салтын ұстанған. Бұдан шығатын қорытынды сал және сері типінің пайда болуы мифологияның жаңғыруы нәтижесінде «даралану», яғни құпия одақтардың, тотем-ру атасының болуы төркінінде жатса керек.

Түркілердің ежелгі қоғамында құпия одақтар болған жоқ. Осыған қарап, түркі-моңғол халықтары тарихында белгілі роль атқарған ырыми құпия одақтар б.з.б. II мыңжылдық пен б.з.б. I мыңжылдық арасында пайда болып, біздің заманымыздың I мыңжылдығының алғашқы жартысында ыдырап, жоқ болды деуімізге болатын сияқты. Ендеше, сал типінің пайда болуы кезі осы кез деп айтуымызға болады» [5, 144].

Зерттеуші Ә.Марғұлан сал және сері типінің өзгешелігі мен ұқсастығын жан-жақты талдап көрсетеді: «Бір айтатын ой, сал мен сері бір типті емес, екеуі алуан, екі дәстүр өрнектері. Олардың бірінен-бірінің өзгешелігі - тұрмыс көрінісінде, типінде. Ең алдымен сал, сері деген сөздер қалай туған? Осыдан бастайық. «Сал» еуропа тілімен айтқанда эксцентрик, немесе өз бағытымен жүретін бір алуан адам. Оның бар арманы сылқымдық, кербездік, киімді әдемі киіну, өзімен қатар жүрген адамның бәрінен де қияпатымен де, киімімен де артық болу, асып түсу. Ертоқымның өзі де басқаныкіндей болмайды, алтынмен, күміспен өрнектеліп, ерекше салтанатпен жасалады.

Е.Тұрсынов «сал» мен «серінің» кейде қатар айтылатынын, серілер салдардан кейін пайда болған богема сарындарын жырлаушы өнер адамдары деген қорытындыға келеді. «XIX ғасырда сал дәстүрінің түр ерекшеліктерінің ғана кейбір элементтерін сақтап қалған Біржан секілді жаңа сапалы салдармен қатар серілер тобына жататын Ақан сияқты өнер иелерінің пайда болуына және осы кезде «сал», «сері» деген ұғымдардың бір тектес ұғымдар есебінде пайдалана бастауына қарағанда, сал, серілер творчествосы мен дәстүрлерінің тығыз ішкі байланыстылығына қарағанда, серілер – сал типінің негізінде өткен ғасырда қалыптасқан өнер иелерінің жаңа түрі деп айтуымызға болады. Генезисі жағынан алғанда, серілер- ыдырай бастаған құпия одақтар мүшелерінің соңында жүріп, олардың ойындары мен билеріне қатысқан «фанаунау» секілді серіктерімен тамырлас болғанға ұқсайды. Серілердің жүріс-тұрыстары мен репертуарларында оларды салдардан спецификалық айыратын элементтер жоқ. Алайда салдар творчествосына тән негізгі сарындар-богема сарындары өз дамуын серілер поэзиясынан тауып отыр» [5, 148]. Сал-серілер –музыкалық шығармаларды, ән-күйді қазақ даласында өркендетіп, таратушы өнер иелері. Олардың ерекше қасиеті – ақындығы, әншілігі, күйшілігі, елді ән мен сәнге бөлейтін, адам жанына ізгілік нұрын себетін зиялылығы.

Жазушы С.Жүнісов сал-серілер тобының көш салтанаты сияқты сәнін, өзгеге ұқсамайтын ұлттық ерекшелігін «Қазақтың кең сахарасында бұлайша топ-тобымен жүру, бүгінгі күнгі бір мекемеге бағынған артистер ұжымы секілді гастрольдік сапармен жүру салты бұрын-соңды тап осындай болды ма екен? Бұл топ – орыс халқының трубадурларына да, француздың жонглерларына да, испандық хугларлерге де, немістің шпильмандері мен тәжіктің масқарапаздарына да ұқсамайтын, тағдыры, сүйегі жағынан паяциларға, өзбектің қызықшыларына, Шолом Алейхан жазатын еврейлік «қаңғырған жұлдыздарға» аздап жақындайтын, тіршілігі жағынан тек қазаққа ғана тән Ақан сері, Біржан сал атымен байланысты өзінше бір жаңа серілер, салдар тобы еді» [6, 2].

Сал-серілердің даму эволюциясы қазақ музыкасымен, драмалық, сонымен қатар спорт, жонглер, плоди өнерімен тығыз байланысты. Сал-серілер импровизаторлық, жыршылық, орындаушылықпен қатар драмалық элементтерді ұштастырған. Мимика, жест, яғни бет-жүзін құбылту, бас терісін қозғалту, бір орында тұрып бірнеше қимылды кезекпен сәтті орындау негізінен салдарға тән құбылыс. Адамзат баласы өмір сүрген уақыт, өткен дәуір тарихи фактілерімен құнды.

Салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа сай өнердің даму сатысында хас таланттардың өзіндік дүниетанымы, эстетикалық талғампаздығы, табиғи жаратылысындағы ерекше дарындылығы – өнердің бірнеше түрін меңгеруде. Олардың әрқайсысы халықтың рухани тұрмысында өнерді насихаттап қана қойған жоқ, әлеуметтік тұрғыда ой қозғап, қоғамдық проблемалар көтерді. Ұлт бірлігін, жерін сақтау, өнерді қастерлеу – ғасырдан ғасырға жеткен сал-серілер өнернамасының негізі болмақ. Қазақ әдебиеті энциклопедиялық анықтамалығында сал-серілік дәстүрі былайша сипатталады: «Сал – серілік дәстүрі бірте-бірте ұмтылып халық жадында тек Ақан сері, Сегіз сері, Біржан сал секілді өнерпаздарға ғана байланысты сақталып отыр. Сал және серінің айырмашылықтарын тап басып, ажырату үшін де этнографиялық айғақтарды ашып көрсеткен орынды... Серілер таза, әдемі киіну, кербез паңдық мінездерімен өз ортасынан оқ бойы озық тұрады, олар жомарттық, сақылық, білімдарлық қасиеттерімен айналасына өнеге шашатыны, тек өнер жолына беріліп, сауық құрып, аңшылық саясатшылықпен айналысып жүрген. Сал-

серілердің топтасып жүріп, ауыл-ауылды аралаған сәтте тұтас ансамбльді елестетеді... Серілер бірдей ат мінуі, бірдей киім киюі, салдардың елден ерек, алабажақ киімі, басындағы үкісі де көшпелі дала артистеріндей әсер қалдырған. Салдардың ауыл сыртына келіп құлауы, қыздардың көтеріп кетуінің белгілі дәрежеде эстетикалық мәні болды, халықтық драма өнеріндегі ойын-сауықтың қызметін атқарған...» [7, 451].

Өнер иелері заман ағымымен, әр алуан тағдырымен сыр шертеді, өнер туындылары өзекті оймен гуманизм тұрғысында шынайылықты білдіреді. «Ерте кезде өткен салдардың асқан ерекшелігі – олардың сыртқы қияпатының өзгеше болып көрінуі. Олардың сыртқы сипаты, киім киісі, жүріс-тұрысы, қарапайым кісіге ұқсамайтын. Олар жүргенде ылғи қойқандай басып, кербез жүреді. Сөзі асқақ, еркін, өзінен басқа жан бар деп ойламайды, болса да олардан иығы асып отыруына кәміл сенеді. Салдарды қазақ халқы өте еркелетіп өсірген. Ол өте нәулетек, кербез, бойкүйез, паң, онымен қатар мінезі өте жайдары, ашық ер көңілді келеді. Шоң, Торайғыр би, Дәулеткерейлер бұрынғы ата дәстүрі бойынша салдардың кейбір асқан мінезіне бөгет болмай, оларды еркелетіп қызық көрген... Салдардың киім киюінің өзі бір өзгеше нәрсе. Олар әдемі, сұлу киім киген. Өзгелер кие алмайтын қымбат киім алу үшін өзінің мал-мүлкін аямаған. Киімді кең, мол қылып тіктіруді әуес еткен [8, 176].

С.Жүнісов Ақанның қоғамдағы ролін оқырман сұранысына сай дер кезінде көркем шығармаға арқау етіп, ұлттық тұлғаны биік деңгейге көтерді. Сал-серілердің жинаған байлықты саналы ғұмырына, сәнді де мәнді тіршілігіне жұмсау қазақ халқының ежелден келе жатқан дархандығы, жомарттығы болса керек. Серіліктің алғы шарты сыртқы формасы (пішіні) - әсем киіну болғандықтан, өзінің дене бітіміне, денесіне киімнің сай келіп, жарасуына, оны жұрт қабылдап, ерекше назар аударуына Ақан қатты көңіл бөлген. Рыцарь кейпіндегі қазақ серісінің ат спортына да қызығушылығы кейбір деректерде кездеседі. Эстетикалық идеалы, талғамы жоғары Ақанның адам ретінде өмірді тануы, қабылдауы ғажап құбылыс. Сондықтан ол өз ортасынан оқшау.

Кейіпкер Ақан қазақ болмысына тән ұяңдық, кішіпейілдік арқылы тәлім-тәрбиеге мән берген. Ел аралап жүргенде көрген келеңсіздіктерді ашық айтып, өлеңге қосып, үлгі-өнеге көрсетіп жүрген. Ол сұлулық пен махаббатты жырлап қана қоймай, өміріне азық етті, қоғамдағы мәңгілік тақырыптарды гуманизм тұрғысынан жырлады.

Жазушының образ бен характер жасау шеберлігі әдеби қаһарманның рухани дамуына қызмет етеді. Ақан тұлғасы әншілік қырымен де жан-жақты ашылып отырады. «Ақан қайда? Мына дауыс Ақандікі ғой... Ақан қай ауылда болмасын – Ақан. Еңкейген кәріден, еңбектеген балаға дейін біледі. Жаңа ауыл-аймаққа шапқылап, Тастанның үлкен тоқалы ұл тапты деп жар салған балалар хабарласпайтын елдерге дейін барып, «Ақан келді ауылға», «Ақан келділеп» әнші серінің келуін ұлы жаңалық қып қуана жеткізген» [9, 53].

С. Жүнісов Ақан серінің өмір жолымен ұлттық рухтың, салт-дәстүрдің, ұлттық тұрмыс-тіршіліктің, ұлттық ойлау жүйесінің белгілерін саралап, қазақ прозасындағы сал-серілер тұлғасын дер кезінде айқындап берді.

Шындыққа негізделген Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Мәди өмірінен қоғам мен адам арасындағы қатынас, жеке адам проблемасы туындайды. Олар қазақ елінің мұңын өз заманында тарихи тұлға ретінде де биікке көтерді. Адамның шынайы болмысына үңілу, тану арқылы адамның ортамен, қоғаммен байланысы туындайды. Ежелгі Грецияда ақиқат өмірге, өнерге еліктеу ретінде көзқарастар болған, яғни өнердің шығуын адам мен қоғам, адам мен табиғаттың ажырамас бірлігінен іздейді. Қай кезеңде де өнерге ешкім тыйым сала алмаған. Біржан да Ақан сияқты өнер құдіретін таныта білген дара тұлға. Өз ұлтының өнерін дәріптеген, рухын көтерген әдеби қаһарман өмір шындығын бейнелейді. Қаламгер ұстанымы мен ізденісінің, көркемдік ойлау нәтижесінде образ бен автор арасындағы байланыс бірлікте болып, үйлесімділік тапқан. Қоғамдағы оқиғаларға қатысы бар кейіпкер «мені» басқалармен қарым-қатынаста анықталады. Сал-серілердің тұтас бейнесінен жалпы ұлттың болмыс-тұтастығын ешкімге ұқсамас даралығын, рухани дүниенің бір

кезеңнен екінші кезеңге өтуін көруге болады. Елін, жерін сүйген парасатты, таным-талғамы жоғары әнші-ақындар, яғни сал-серілер – халық атынан сөйлеген ұлт өкілдері, заманында ойы озық болған зиялы қауым, ел мүддесін жеке басынан жоғары ұстаған ер азаматтар болған.

Ғасырлар бойы жасаған адамзаттың рухани мұрасы ұрпақтан ұрпаққа жетіп, қоғамдағы жеке тұлғаның қалыптасуына үлесін қосып, Адам мен Қоғам атты мәңгілік категориялардың арақатынасынан туындайды.

Дәуір перзенті заман талабымен үн қатып, даралық келбетін танытумен бірге жақсылық пен жамандық, зұлымдық пен адалдық қатар жүретін тіршіліктің иесі болады. Жеке адам тағдыры «Өмір» атты аренада қоғамдағы күреске толы көріністерді көрсетіп бере алады.

Кеңістік - сал-серілер өмір сүрген қазақтың кең сахарасы болса, уақыт - XIX ғасырдың екінші жартысы. Қазақ қаламгерлері ұлы тұлғалар бойына адамгершілік, ізгілік қасиеттерді жинақтай келе, уақыт талабын, заман шындығын көрсету арқылы бүгінгі ұрпаққа ой тастайды. Сал-серілер образында қазақ ұлтының салт-санасы, яғни ұлттық менталитеті ұлттық мүдде тұрғысында маңызды орын алады.

Қазіргі уақытта қоғамдық пікірде талас тудырып отырған әлемдік деңгейдегі жаһандану үрдісінде тәуелсіз ұлт үшін ұлттық мүдде қажеттілігі туындайды. Өнер адамдары жайлы қай шығармада болмасын шындық дәріптеледі, өмірін өнермен ұштастырған тұлғалардың әрқайсысы жарқын болашаққа ұмтылады. Белгілі бір дәуірде, қоғамдық ортада ғұмыр кешкен сал-серілер елін, жерін сүйіп, қастерлеп, өз жандарын осы жолда қиған адамға тән ұлылықты паш етті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңғытбаев. Алматы, Ана тілі, 1998, 384 б.
2. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. Көмекші оқу құралы. Алматы, Санат, 1998, 256 б.
3. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. Алматы, Ғылым, 2001, 448 б.
4. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. Астана, Күлтегін, 2002, 528б.
5. Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. Алматы, Ғылым, 1976, 200 б.
6. Сәкен сері (Жүнісов С.) Ақан сері – алыптардың бірі. //Егемен Қазақстан, 1993, 31 шілде
7. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы, «Аруна», 2005, 576 б.
8. Марғұлан Ә. Күйді ерттеп, әнді мінген кемеңгерлер... Қазақтың сал, серілік дәстүрі. //Жұлдыз, 1983, №9
9. Жүнісов С. Таңдамалы шығармалар. 2 томдық. Алматы, Жазушы, 1981, Т. 1. Бірінші кітап. Ақан сері. Роман. 368 б.

«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА ШОКАН ВАЛИХАНОВ

Көлбаева Мээрим Курманбековна – филология
илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын
Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов
атындагы Адабият институтунун «Манас», фольклор,
акындар чыгармачылы бөлүмүнүн башчысы,
Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: Аталган макалада автор казак элинин тунгуч илимпозу, демократ-агартуучу, этнограф, фольклор таануучу, тарыхчы Чокан Чыңгызович Валихановдун кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгы, айрыкча “Манас” эпосу тууралуу эмгектерин талдоону максат кылат. Окумуштуу 1856-жылы май, июнь айларында кыргыз жеринде болуп, “Манасты” белгисиз айтуучудан угуп, “Көкөтөйдүн ашы” эпизодун кагаз бетин түшүрөт. Ал эпосту угуп эле койбостон чыгарманын жаралыш доору, формалык түзүлүшү, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, эпикалык формулалар, кийинки кошумчалар, эл турмушу менен байланышы сындуу маселелерге окумуштуу катары өз пикирлерин билдирет. Мындан сырткары кыргыздардын санжырасын, уламыштарын да китеп кылып жарыялап, ал чыгармалар тууралуу өз пикирлерин билдирет.

Ачкыч сөздөр: окумуштуу, тарыхчы, фольклор таануучу, илимпоз, жазып алуу, жарыялоо, сандыра, легенда, эпос, уйкаштык, эл тарыхы, мазмун, салыштыруу.

ЭПОС “МАНАС” И ЧОКАН ВАЛИХАНОВ

Аннотация: В данной статье автор ставит целью проанализировать труды первого казахского ученого, просветителя-демократа, этнографа, исследователя фольклора, историка Чокана Чингизовича Валиханова об устном народном творчестве кыргызов, в частности – эпосе «Манас». Во время своего посещения в мае-июне 1856 года кыргызской земли ученый услышал «Манас» от неизвестного сказителя того и записал отрывок «Поминки по Кокетею». Не ограничившись этим, он, как ученый, высказал свое мнение по таким вопросам, как время возникновения произведения, его формальное строение, художественные особенности, содержащиеся в нем эпические формулы, поздние добавления, связь с жизнью народа. Он также опубликовал в виде книги кыргызские генеалогии (санжыра) и сказания, также выразив свое мнение относительно их.

Ключевые слова: ученый, историк, исследователь фольклора, запись, публикация, генеалогия (санжыра), легенда, эпос, рифма, история народа, содержание, сравнение.

THE EPIC "MANAS" AND CHOKAN VALIKHANOV

Abstract: In this article, the author aims to analyse the works of the first Kazakh scientist, educator-democrat, ethnographer, folklore researcher, historian Chokan Chingizovich Valikhanov on the oral folklore of the Kyrgyz, in particular - the epic "Manas". During his visit to Kyrgyz land in May-June 1856, the scientist heard "Manas" from an unknown storyteller and wrote down an excerpt of "The Wake of Koketey". Not limited to this, he, as a scientist, expressed his opinion on such issues as the time of the work's origin, its formal structure, artistic features, epic formulas contained in it, late additions, and connection with the life of the people. He also published Kyrgyz genealogies (sanjyra) and legends as a book, also expressing his opinion regarding them.

Keywords: scientist, historian, folklore researcher, recording, publication, genealogy (sanjyra), legend, epic, rhyme, history of the people, content, comparison.

Кыргыз элинин «Манас» эпосу – элдик оозеки чыгармачылыктын дүйнөлүк казынасында өзүнчө өзгөчө орунга ээ көркөм дөөлөт! Эпикалык мурас көлөм жагынан дүйнөлүк эпостордун бирин да алдына салбайт. Гректердин «Илиада» менен «Одиссеясынан» жыйырма эсе, парсы элинин «Шахнамесинен» 5 эсе, индустардын «Махабхаратасынан» 2,5 эсе чоңдук кылган зор көлөмдөгү көркөм дөөлөт.

«Манас» – муундан-муунга, кылымдан-кылымга стабилдүү өнүгүп, кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолун чагылдырган эбегейсиз масштабдуу эпикалык мурас! Анын мазмунунда кыргыз элинин тарыхы, жашоо маданияты, этникалык курамы, адеп-ахлагы, салт-санаасы, диндик түшүнүктөрү, жүрүм-турумунун, күндөлүк тиричилигинин жол-жобосу, астрономиялык, географиялык жана башка билимдеринин жыйындысы, чарба жүргүзүү тажрыйбасы, айлана-чөйрөгө, табиятка карата көз карашы көркөм чагылдырылган. Эпостун негизги идеясы залкар жазуучу Ч.Айтматовдун сөзү менен айтканда «...Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги бир идеяны баштан аяк улап, өөрчүтүп өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы – көз каранды эместиктин идеясы». Башкача айтканда, адамзаттын жаралышынан бери адамды аздырып-тоздуруп, кубантып сүйүнтүп, издентип, улам алдыңкы максаттарга умтултуп, адам чаалыгып, чарчап баратканда ага канат байлап, күч берип, дем берип келген өлбөс, карыбас идея. "Манас" эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алары да дал ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу.

Мына ушул зор көлөмдөгү, терең мазмундагы эпикалык мурасты эң алгачкылардын болуп жазып алуу, жарыялоо, ал тууралуу ой пикир билдирүүдө канатташ жашаган калктардын өкүлдөрү же «дин тараткан миссионерлер, саякатчылар, жаңылык издеген илимпоздор, жер ченчи, эл байкоочулар» [1. 36] болушканы белгилүү. Эпос тууралуу жазма булактарда кезиккен алгачкы булак – Сайф-ад-дин Аксыкентинин “Мажму ат-Табарих” аттуу эмгеги болсо, эпосту көркөм чыгарма катары атап, илимпоздук баасын берип, сюжетиндеги окуяларды баяндап, окумуштуулар арасына тааныткан казак элинин чыгаан уулу, орус армиясынын офицери, таланттуу окумуштуу Чокан Валихановго таандык.

Чокан Валиханов – тектүү жердин тукуму. Кесиптик жактан аскер кызматкери болгону менен, өзү зирек, бери дегенде беш тил (чагатай, араб, уйгур, немец, француз) билген өтө билимдүү адис болгон. Анын мындай изденүүчүлүк, көркөм дөөлөттөргө болгон өзгөчө мамилесинин бийиктиги “1854-57-жылдары жети-суулук казактар жана тьянь-шандык кыргыздар Россияга каратылгандан кийин Жети-Суу менен Ысык-Көлгө, кийинчерээк Кулжага бир нече жолу жөнөтүлгөн аскердик илимий экспедицияларга” [2, 164] катышып, полковник М.М.Хоментовскийдин жетекчилигинде аскер-илимий экспедициянын курамында 1856-жылы май, июнь айларында Ысык-Көл, Күңгөй Ала-Тоодо болуп, “Манасты” белгисиз айтуучудан угуп, аны кагаз бетин түшүргөнү тууралуу маалымат “Ысык-Көлгө баруунун күндөлүгү” жана 1960-жылы жазылган “Жунгария очерктеринде” жазылат. Күндөлүктөгү “...майдын 26-числосунда менде ырчы, жапайы-таштык кыргыз болду. Ал “Манас” поэмасын билет” – деп берилсе, очеркинде “Манас” поэмасынан бир эпизод, так “Көкөтөй хандын ашы” кыргыз рапсодиясынын айтуусу боюнча мен тарабынан жазылды” [1. 59] – деп ачык белгиленген. Ошондой эле изилдөөчү – эң алгачкы эпосту жазып алуучу гана болбостон бул чоң мурас тууралуу илимий пикирлерин да билдирген.

Биринчиден, изилдөөчү “Манас” эпосунун чыгыш доору, өзөк окуяларынын байыркылыгы тууралуу өз пикирин билдирет. Анын пикиринде эпос ногой доорунда жаралат. Чындыгында эпосто ногой дооруна таандык сүрөттөмөлөр бар экенин окумуштуулар четке какпайт. Бирок, окумуштуу эпос менен таанышуу менен эле чыгарманы бир доорго таандык кылууда “Манастын” мазмуну көп катмардан туруп, окуялары эл турмушунун жаңы шарттардагы өзгөрүүлөрүнө ылайык “жаңыланып” толукталып турарын” [1, 76] белгилеп кеткен.

Экинчиден, Ч.Валиханов “Манас” эпосунун формалык түзүлүшү тууралуу өз пикирин билдирип, “Балким аны кара сөз түрүндөгү жөө жомоктон бир бүтүн чыгарма катары куруу кийинки учурлардын иши болсо керек” – деп, алгач эпостун кара сөз формасында жаралып, улам мезгил берилген сайын ыр формасына көчкөн чыгарма катары баалайт. Бул тууралуу окумуштуу Самар Мусаев “бул жоромолду туура же туура эмес деп четке кагуу али эрте” экенин, Манас баатыр каза болгондо анын эрдиктерин ырга салган Ырчы уул, Токтогул ырчы тууралуу уламыштарга таянсак да чыгарма алгач ыр формасында жаралганын белгилеп, “...легенда таасын фактынын ролун аткара албайт, бирок, башка таянар жүйөлүү далилибиз болбогон соң аны такыр эле эсептен чыгарып салууга да негиз жок” [1, 77] экенин белгилейт.

Үчүнчүдөн, Ч.Валиханов жазып алган тексттердин дагы бир баалуулугу – эпостун түзүлүшүндөгү туруктуу көркөм каражаттар, эпикалык формулалардын улам кийинки айтуучуда кайталанып туруктуу мүнөз күтүшүн аныктоодо башкы булак болуп берүүсүндө. Мисалы, Ч.Валиханов жазып алган текстте:

“Менин көзүм өткөн соң, журтум,
Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп,
Чарайна менен чаптатып,
Булгаары менен каптатып” [3, 56-59] – деген сап бал. Бул сүрөттөө С.Орозбаковдо:
“Асемдеп өлүк жаткырып,
Акырет кеткен мен үчүн,
Арбын дүйнө зарп кылып.
Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп...
Чарайнага чаптатып,

Шайингиге каптатып [4, 11] – деп берилет. Мана ушул эле саптар бир аз өзгөрүлгөн версиясында С.Каралаевде, М.Чокморовдо, М.Мусулманкуловдо ж.б. айтуучулардын көбүндө кезигет. Ошондой эле кыргыз элинин тарыхый материалдарынын негизинде айрым фактылардын кошумчаланышы же “кийинки кошумчалар жана көркөмдүктөр” тууралуу да өз пикирини билдирет.

Төртүнчүдөн, Ч.Валиханов “Манас” эпосунун кыргыз элинин турмушундагы алган ордуна, маанисине алгачкылардан болуп баа берген. Окумуштуунун “Манас” кыргыздардын бардык мифтеринин, жөө жомокторунун, уламаларынын бир учурга келтирилген жана бир баатырдын – баатыр Манастын айланасына топтолгон энциклопедиялык жыйнагы. Бул талаа Илиядисы сыяктанган нерсе. Бул өлчөмсүз чоң эпопеяда кыргыздардын турмуш-тиричилиги, салттары, адеп-ахлактары, географиясы, диндик жана медициналык табылгалары, алардын эл аралык байланыштары чагылдырылган” [1, 81] – деп эпос бүткүл кыргыз турмушун, тарыхын, маданиятын камтыган өзгөчө чоң көлөмдөгү экендиги тууралуу классикалык мүнөздөмө берет. Ошондой эле эпостун тилдик курамы тууралуу дагы өзпикрин билдирүү менен эпосто байыркы түрк, монгол сөздөрү басымдуу экенин белгилейт.

Бешинчиден, Ч.Валиханов “Манас” эпосунан башка дагы “Чоң кыргыз-кайсак ордосунун уламыштары менен легендалары”, “Кыргыз санжырасы”, “XVIII кылымдын баатырлары жөнүндөгү уламыштар” аталышындагы белгилүү эмгектерин, “Ысык-Көл күндөлүгү”, “Кулжа” очерктерин жарыялап, кыргыз жерине келгендеги таасирлерди, элдин оозеки чыгармачылыгын, көркөм маданиятка болгон мамилесин баяндап жазат. Элдик оозеки чыгармачылыктагы уйкаштыкка кайрылып, “кыргыз ырларында араб поэзиясындагыдай так эрежеге баш ийген ыр жок, бирок ошондой болсо да кыргыз ырлары өзүнө тиешелүү эрежелер менен рифмаларга ээ” [2, 164] – деп белгилөө менен оозеки поэзиядагы ыр куруу, уйкаштык көчмөн элдин негизги өнөр касиетине байланыштуу экенин, ыр куруу татаал процесс экени, оозеки поэзия “тубаса көркөм

чыгарма” боло алары, көркөм каражат катары салыштыруу көп колдонулары тууралуу окумуштуунун пикирлери илим үчүн негиздүү ойлор экенин белгилөөгө болот.

Демек, Ч.Ч.Валиханов кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүн, асыресе “Манас” эпосун биринчилерден болуп жазып алуу менен ал көркөм дөөлөттөргө адабиятчы, изилдөөчү катары алгачкы пикир билдирген окумуштуу катары кыргыз фольклор таануу илиминин тарыхында кала берет.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 1-том. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б., 2005. – 496 б.
2. “Манас” энциклопедиясы. 1-том. – Бишкек, 1995. – 164-б.
3. Маргулан А. Шокан жана “Манас”. – Алматы 1971, 117 бет.
4. Манас, III китеп, Фрунзе, 1981, 416 б.

УДК 801.8

СООТНОШЕНИЕ АВТОРА И РАССКАЗЧИКА В ЦИКЛЕ "ГОРОДСКИХ ПОВЕСТЕЙ" Ю. ТРИФОНОВА АВТОР МЕН БАЯНДАУШЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ Ю. ТРИФОНОВТЫҢ "ҚАЛАЛЫҚ ӘҢГІМЕЛЕР" ЦИКЛІНДЕ THE RELATIONSHIP BETWEEN THE AUTHOR AND THE NARRATOR IN THE CYCLE OF 'URBAN NOVELS' BY Y. TRIFONOV

Локтионова Наталья Петровна - к.п.н., доцент
Забинякова Галина Валентиновна - сеньор-лектор
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
e-mail: nploktionova@mail.ru
e-mail: galinazabinyakova@mail.ru

Локтионова Наталья Петровна
Забинякова Галина Валентиновна
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
e-mail: nploktionova@mail.ru
e-mail: galinazabinyakova@mail.ru

Loktionova Natalia Petrovna
Zabinyakova Galina Valentinovna
Kokshetau University is named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau
e-mail: nploktionova@mail.ru
e-mail: galinazabinyakova@mail.ru

***Аннотация:** В статье представлен материал, посвященный анализу городских повестей Ю. Трифонова ("Обмен", "Долгое прощание", "Другая жизнь", "Предварительные итоги"). Авторы рассматривают проблему соотношения автора и рассказчика в этом цикле. Большое внимание уделяется философско-ироническому стилю прозаика, своеобразию его авторской позиции. Писатель следовал принципу дистанцирования автора от персонажей, используя следующие приемы: несобственно-прямую речь,*

недосказанность, умолчание, художественную детализацию. В работе также рассмотрен вопрос о Ю. Трифонове как продолжателе традиций А.П. Чехова.

Ключевые слова: Ю.Трифонов, городские повести, авторская позиция, система образов, философско-иронический стиль, традиции

Түйіндеме: Мақалада Ю. Трифоновтың қалалық әңгімелерін талдауға арналған материал ұсынылған («Алмасу», «Ұзақ қоштасу», «Басқа өмір», «Алдын ала қорытындылар»). Авторлар осы циклде автор мен баяндаушының байланысы мәселесін қарастырады. Прозашының философиялық және ирониялық стиліне, оның авторлық ұстанымының ерекшелігіне көп көңіл бөлінеді. Жазушы келесі әдістерді қолдана отырып, автордың кейіпкерлерден ашақтау принципін ұстанды: дұрыс емес-тікелей сөйлеу, айтылмау, үнсіздік, көркемдік деталь. Жұмыста сондай-ақ Ю. Трифонов А. П. Чеховтың дәстүрлерін жалғастырушы ретінде қарастырылған.

Түйінді сөздер: Ю. Трифонов, қалалық әңгімелер, авторлық ұстаным, бейнелеу жүйесі, философиялық және ирониялық стиль, дәстүрлер

Annotation: The article presents material devoted to the analysis of urban stories by Y. Trifonov ("Exchange", "Long Farewell", "Another Life", "Preliminary Results"). The authors review the problem of author-narrator connection in this series. Much attention is given to the philosophical-ironic style of the novelist, and to the peculiar author's position. The writer followed the principle of dissociation himself from the characters, using the following techniques: indirect speech, understatement, silence, artistic detailing. In this article the personality of Yu. Trifonov is considered a follower of A.P. Chekhov's traditions.

Keywords: Yu. Trifonov, urban stories, author's position, system of images, philosophical-ironic style, traditions

Творчество Юрия Трифонова представляет собой психологическое направление в русской реалистической прозе XX века. Анализируя его произведения, исследователи сталкиваются со сложным вопросом о соотношении автора и рассказчика-повествователя.

Писатель следовал принципу дистанцирования автора от персонажей, избегания открытой авторской оценки. При чтении его произведений на первый взгляд непонятно, кто из персонажей прав, кто виноват, кому из них симпатизирует автор. Иногда создается впечатление, что своя правда у каждого из героев. В одном из интервью Ю. Трифонов заметил: "Я не хочу ничего разжевывать или объявлять моральный приговор. Эту работу должен проделать читатель. И потом, мы ведь о людях в жизни выносим обычно неоднозначное мнение. Одни оценивают человека так, другие – иначе" [1; 173].

Отказавшись от прямых авторских оценок, Трифонов тем не менее выражает свою позицию с помощью композиции, сложной системы образов, внешних и внутренних конфликтов, самооценок героев. Авторское отношение проявляется и в символике названий произведений ("Обмен", "Долгое прощание", "Другая жизнь"). Так, в повести "Обмен" название несет двоякий смысл. Если брать внешний план, речь идет о квартирном вопросе: главный герой Виктор Дмитриев по настоянию жены Лены решил обменять квартиры и съехаться с матерью. Разговоры об этом шли давно, но раньше жена всячески противостояла обмену из-за откровенной неприязни к свекрови. И вот теперь, когда Ксения Федоровна смертельно заболела, практичная Лена сама настаивает на срочном переезде, дабы успеть улучшить жилищные условия своей семьи. Дмитриев мучается, понимая, что для матери этот обмен принесет дополнительные страдания, но не вмешивается в ситуацию, идет на моральный компромисс, дабы не портить отношения с властной женой. Тем самым он поступает против своей совести, и точной нравственной оценкой поведения сына становятся слова умирающей матери: "Ты уже обменялся, Витя. Обмен произошел..." [2; 62]. Писатель показывает "обмельчание" интеллигенции, с течением времени все более

углубляющееся. Понижается планка нравственности, моральных принципов и устоев, на первое место выходят обывательские настроения, материальные интересы.

Литературные критики называют трифоновское письмо философско-ироническим стилем, который нередко создается приемом авторского вмешательства в речь героя. Приведем пример подобного стиля. В повести "Другая жизнь" главная героиня Ольга Васильевна, тяжело переживая смерть мужа и осознавая свою определенную вину перед ним, мучительно размышляет над вопросом: "...отчего не понимаем друг друга? Отчего не понимают нас?" Вопрос глубоко философский. А далее мы чувствуем, как в размышления героини вплетается иронический голос самого автора: "О, если бы нас понимали! ...Парапсихология – мечтательная попытка проникнуть в другого, отдать себя другому, исцелиться пониманием, эта песня безумно долга... Но куда же мы, бедные, рвемся понять других, когда не можем понять себя? *Понять себя*, боже мой, для начала! Нет, не хватает сил, не хватает времени или, может быть, недостает ума, мужества..." [2; 356].

В данном случае мы сталкиваемся с приемом несобственно-прямой речи, когда голос автора как бы проникает в речь героя, сливается с голосом рассказчика. Писатель не осуждает Ольгу Васильевну, разделяет ее стремление переосмыслить свои отношения с рано ушедшим из жизни мужем. В то же время нельзя не заметить горькой авторской иронии: как часто, потеряв привычный жизненный уклад и что-то очень дорогое, человек пытается оправдать себя, как часто прозрение приходит к нему после невосполнимых утрат.

В повести "Долгое прощание" в одном из эпизодов автор оценивает Смолянова с точки зрения его отношения к Людмиле: "Он радовался, приятно было – не оттого, что деньги жалел, а оттого, что такая женщина удивительная и – любит. Всего-то и трат – туфли на каучуке за триста восемьдесят рублей когда-то давно". [2; 204]. Заметим, что прошло немало времени, а герой до сих пор помнит цену. Мы явно чувствуем иронию автора.

Трифонов является продолжателем в прозе традиций своего любимого писателя А.П. Чехова, который в свое время писал: "Над рассказами можно и плакать, и стенать, **можно страдать заодно со своими героями, но нужно это делать так, чтобы читатель не заметил. Чем объективнее, тем сильнее выходит впечатление**". Чехов – тонкий психолог, мастер художественной детали, подтекста. Писатель считал, что все, что происходит в нашей повседневной, обыденной жизни, вовсе не так просто и "мелко", как кажется на первый взгляд. Бытовые мелочи, детали нередко становятся ключом к пониманию героев, к постижению их жизненных трагедий.

Вспомним для примера роль портретной детали в чеховском рассказе "Ионыч". Автор показал, как вместе с внутренней деградацией доктора меняется его внешний облик: он все больше полнеет, у него усиливается одышка, кроме того, вначале он ходит к больным пешком, потом ездит на паре лошадей, а затем у него появляются кучер и тройка с бубенцами.

У Трифонова также деталь является важнейшим изобразительным приемом для изображения психологии героя, его душевного состояния. В повести "Обмен" Виктор Дмитриев после нравственного предательства по отношению к семейным ценностям родительского дома "как-то сразу сдал, посерел. Еще не старик, но уже пожилой, с обмякшими щеками дяденька..." [2; 64]. Особенно выразительны "обмякшие щеки" – явно снижающая героя деталь, приоткрывающая авторское отношение к нему.

Дед Дмитриева был представителем истинной старой интеллигенции, благодаря ему еще сохранялись "какие-то нити между Дмитриевым, и матерью, и сестрой" [2; 49]. Но постепенно Виктор изменяет высоким идеалам своих предков, опускаясь до бытовой приземленности, удовлетворения материальных интересов. Чтобы подчеркнуть эту мысль, Трифонов использует выразительную бытовую деталь: в день похорон деда Дмитриев по дороге не упускает возможности купить дефицитные рыбные консервы для жены. В крематории он ставит толстый желтый портфель с консервными банками за колонной и в течение всей церемонии прощания постоянно думает о том, чтобы "не забыть портфель". В итоге бытовые "мелочи жизни" снижают для героя трагизм ситуации, подавляют его

эмоции, превращая смерть близкого человека в заурядное событие. Так постепенно, незаметно, по мнению автора, происходит мельчание интеллигенции, утрата ею высоких моральных качеств. Бытовая подробность, деталь является в данном случае одним из способов выражения авторской позиции.

В повести "Долгое прощание" мы не встречаем ярко выраженной авторской оценки в адрес главной героини Ляли. Но вот одна из портретных деталей: "Все говорили, что у нее красивый рот, и она это знала. Смотрела на свой рот с удовольствием" [2; 152]. Писатель сознательно подчеркивает, что хорош именно рот, а не улыбка, не губы. Думается, любоваться своим ртом – сомнительное удовольствие.

В рассуждения Ляли, в ее мысли незаметно пробивается голос автора, который придает повествованию иронический оттенок и дает точную характеристику. Например, по утверждению Ляли, "подлых людей она терпеть не могла", но автор тут же иронически добавляет: "правда, она не знала в точности размеров подлости..." [2; 132]. По ходу повествования становится очевидным, что она могла совершить подлый поступок, закрыв глаза и не считая его подлостью.

Рефлексирующие герои Трифонова пытаются сами анализировать свою жизнь, подводят "предварительные итоги", и лишь какая-нибудь деталь высвечивает авторскую позицию. Так, в повести "Долгое прощание" в сцене последнего объяснения Ляли и Смолянова в окне "был виден двор с грязной, в утоптанном черном снегу землей" [2; 205]. На фоне такого неприглядного пейзажа была окончательно разорвана, "утоптана" связь между героями.

Трифонов, как и Чехов, использовал прием недосказанности, умолчания, обрывочности фраз, давая читателю возможность подключить воображение, додумать ситуацию. Недосказанность порой красноречивее многих слов. В тексте это нередко выражено многоточиями. Так, в повести "Обмен" Лена, узнав о смертельной болезни свекрови, так объясняет Дмитриеву причину своего скоропалительного решения разменяться квартирами: "Ты меня как будто обвиняешь в бестактности, но честное слово, Витя, я действительно думала обо всех нас... О будущем Наташки..." [2; 10]. Скрывая за паузами истинные стремления Лены к материальной выгоде, автор не пытается противопоставить ей благородство Дмитриева, который в порыве внешнего гнева говорит жене: "На твоём бы месте я никогда первый..." Возможно, "никогда первый" не затеял бы обмен, но ведь уже на следующий день герой уступит жене, и именно он первым объявит умирающей матери о задуманном обмене.

В конце повести "Долгое прощание" Гриша Ребров, превращаясь из бездарного драматурга в хорошо зарабатывающего сценариста, часто думает о своей жизни, "и ему кажется, что те времена, когда он бедствовал, тосковал, завидовал и почти нищенствовал, были лучшие годы его жизни, потому что для счастья нужно столько же..." [2; 216]. Мысль обрывается на полуслове. Можно ли дать точный ответ, что нужно для счастья человека? Это один из тех вопросов, которые называют вечными. Возможно, в данном случае герой видит свое подлинное счастье в мечтах юности, пусть и не реализованных.

Н. Иванова, исследователь творчества Ю. Трифонова, находит в его книгах элементы "авторской" прозы, для которой характерны стремление писателя к самопознанию и постижению времени, автобиографическое начало произведений, повышенная тяга к метафоре и символам [3]. Повесть «Предварительные итоги» завершается символической сценой: герой, осмысливая после инфаркта свою «несложившуюся жизнь», вспоминает счастливый день молодости, когда во время плавания с женой их застал ливень: "Вода душила нас. Все та же лестница, на которой я задыхался, еще одна ступень, еще усилие, зачем-то надо подниматься все выше, но воздуха не было". [2; 125]. Автор использует метафору, уподобляя время текущей воде. Лестница – символ бессмысленного существования героя, его бесплодной жизни: все время он карабкался по этой лестнице, но

так ничего толком и не достиг, задавленный бытом, идущий постоянно на компромиссы. Подводя "предварительные итоги", герой приходит к неутешительным выводам.

Таким образом, говоря об авторской позиции в прозе Трифонова, сделаем общий вывод, что "личное присутствие автора неопределимо, но дает о себе знать моментами эмоциональной заинтересованности" [4; 13]. Такая манера изложения, при незаметном присутствии автора, позволяет читателям самим понять героя, оценить описываемую ситуацию. Писатель исследует современный мир в контексте культуры, истории, философии, но в то же время, избегая лишнего пафоса и осознавая "мельчание" героев на фоне героического прошлого, вынужден прибегать к авторскому дистанцированию, иронизированию.

Юрий Трифонов – тонкий психолог и аналитик, идущий от внешнего воспроизведения быта к постижению Бытия, проникая в сущность вечных тем – любви, смерти, семейного счастья, предательства, духовности и бездуховности.

Список литературы:

1. Эльяшевич А. Город и горожане // Звезда, 1984, №12.
2. Трифонов Ю. Московские повести. – Собр.соч. в 4-х т., т.2. – М, 1985.
3. Иванова Н. Проза Ю. Трифонова. – М., 1984.
4. Литературный энциклопедический словарь // Под ред. В. Кожевникова и П. Николаева. – М., 1987.

ВКЛАД АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА В КАЗАХСКУЮ ОРФОГРАФИЧЕСКУЮ ПИСЬМЕННОСТЬ

AKHMET BAITURSYNOV'S CONTRIBUTION TO KAZAKH ORTHOGRAPHIC WRITING

АХМЕТ БАЙТУРСЫНҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЗУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Мусафиров Асылжан Кайратович

КГУ Общеобразовательная школа №16, г.Кокшетау

Eskel5957@gmail.com

Мусафиров Асылжан Қайратұлы

КММ №16 орта мектеп, Көкшетау қ

Eskel5957@gmail.com

Musafirov Asylzhan Kairatovich

Municipal state institution comprehensive school No. 16, Kokshetau city

Eskel5957@gmail.com

***Аннотация:** Ахмет Байтұрсынов — выдающийся казахский мыслитель, лингвист, педагог, реформатор, поэт и общественный деятель, внесший значительный вклад в развитие казахского языка, письменности и литературы. Он модернизировал арабскую графику, адаптировав ее к фонетическим особенностям казахского языка, разработал учебные материалы и активно занимался просвещением. Байтұрсынов был одним из лидеров национально-освободительного движения «Алаш», редактором газеты «Қазақ» и автором многочисленных научных и литературных трудов. Несмотря на репрессии*

советской власти и его трагическую гибель в 1937 году, его наследие продолжает оказывать влияние на развитие казахской культуры и образования.

Ахмет Байтурсынов – фигура, оказавшая колоссальное влияние на формирование современного Казахстана, значение которого часто недооценивается. В этой статье я хочу представить этого выдающийся человек, начиная с краткого обзора его жизненного пути, а затем углубиться в его деятельность как преобразователя казахской письменности. Ахмет Байтурсынов (1872–1937) – казахский мыслитель, педагог, ученый-языковед, реформатор, поэт и журналист. Он появился на свет 5 сентября 1872 года в Тургайской области (современная Костанайская область), в семье кочевого казахского рода. С ранних лет воспитывался в традициях своего народа и с жадной познания. После окончания начальной школы продолжил обучение в Оренбургском учительском училище, что предопределило его дальнейшую работу в сфере образования. Байтурсынов преподавал, занимался совершенствованием системы образования, делая акцент на обучении на казахском языке. Он был убежден, что для сохранения самобытности необходимо развивать родной язык и письменность. К числу его важнейших заслуг относится реформа казахской графики: он модернизировал арабский алфавит, сделав его более простым и доступным для обучения. Ахмет Байтурсынов внес неоценимый вклад в развитие казахской литературы и науки: он переводил произведения русских классиков, включая произведения И.А. Крылова, разрабатывал учебники казахского языка и грамматики, закладывал теоретические основы казахской лингвистики. Он писал стихи, публиковался в периодических изданиях и был одним из создателей газеты "Казах", которая играла ключевую роль в национальном движении. Байтурсынов активно участвовал в политической жизни, являясь одним из лидеров национально-освободительного движения "Алаш" и членом правительства Алаш-Орды. Он отстаивал автономию казахского народа и защиту его культурных прав. Жизнь Ахмета Байтурсынова после прихода к власти советской администрации не обошлась без осуждения его деятельности и неоднократных задержаний. В 1937 году, в разгар сталинских репрессий, он был обвинен в "антисоветской деятельности" и казнен. В настоящее время Ахмет Байтурсынов общепризнан как значимая фигура в казахской культуре. В его память в Казахстане носят названия улицы, университеты и различные организации. Его работы в области языка, литературы и образования по-прежнему важны и представляют интерес для исследования истории и культуры казахского народа. Перейдем же к рассмотрению его деятельности в качестве реформатора казахского языка. Ахмет Байтурсынов руководил Академическим центром республики, где преподавал филологию в первом государственном университете, учрежденном для казахского народа. Он разработал учебные материалы по родному языку, учебники для системы ликвидации неграмотности, а также красочный букварь, который был переиздан несколько раз в 1920-е годы. Использование арабской графики без обозначения гласных создавало сложности для тюркских языков. Ахмет Байтурсынов предложил новаторский проект реформирования арабского алфавита, предполагавший указание на принадлежность звука к переднему или заднему ряду с помощью символа, напоминающего диэз или бемоль в нотной записи. Это позволяло существенно сократить количество новых знаков для обозначения гласных и гармонизировать арабскую письменность. Ахмет Байтурсынов, выдающийся деятель казахской культуры, оставил неизгладимый след в истории развития казахского языка и литературы. Его вклад простирается от создания новаторских учебников для детей до фундаментальных исследований в области лингвистики и литературоведения. Его работа по реформированию казахской письменности, кульминацией которой стал Байтурсыновский арабский алфавит (также известный как "Жаңа емле" – "Новое правописание", или "тте жазу", "тте оу"), представляет собой замечательный пример глубокого понимания языка и стремления к его совершенствованию.

Созданный в 1912 году и совершенствовавшийся до 1924 года, этот алфавит был основан на арабской графике, но был тщательно адаптирован к фонетическим особенностям казахского языка. Профессор САГИ, оценивший проект Байтурсынова как "гениальный", подчеркнул его уникальность и потенциал. Поливанов, в своих записках, выразил мнение, что в идеальных условиях, без учета внешних политических и геополитических факторов, связанных с соседними народами, казахская орфография 1924 года, основанная на работе Байтурсынова, могла бы стать вполне удовлетворительным решением. Однако, исторические обстоятельства не позволили этому проекту реализоваться в полной мере. Латинизация казахского языка в 1928 году, а затем кириллизация в 1940-х годах, проведенные в рамках политики СССР, привели к смене алфавита. Это стало серьезным препятствием на пути развития казахского языка, основанного на системе Байтурсынова. Несмотря на это, его вклад в развитие казахской письменности остается неоспоримым и значительным. Вклад Байтурсынова в казахскую литературу также огромен. Его басни, собранные в сборниках "Сорок басен" (1909) и "Маса" (1911), стали классикой казахской литературы, переведены на множество языков и продолжают пользоваться популярностью среди читателей. Он активно занимался собиранием и публикацией образцов казахского фольклора, включая важную подготовку к изданию поэмы "Ер Саин" (1923 год), где он написал вступительную статью и подготовил подробные комментарии. Его научные труды, такие как "23 причитания" (1926) и особенно "Литературоведение" (1926), представляют собой первые серьезные академические исследования в области истории казахской литературы, заложившие основу для дальнейших научных изысканий. Кроме того, Байтурсынов разработал ряд учебников для школ, направленных на обучение казахских детей родному языку. Среди них – "Учебное пособие" (1912), "Пособие по языку" (1914), "Азбука" (1924), "Новая азбука" (1926-1928) и методическое пособие "Баяншы" (1926).

Эти учебники сыграли ключевую роль в формировании грамотности среди казахского населения. Также необходимо отметить его работу над "Тезисами о терминологии в тюркских языках" (1926), где он рассмотрел вопросы стандартизации терминологии, что свидетельствует о его глубоком понимании лингвистических процессов и стремлении к унификации языковых норм. Таким образом, Ахмет Байтурсынов – это фигура выдающегося масштаба, чье наследие продолжает оказывать значительное влияние на развитие казахского языка и культуры. Его многогранная деятельность в области литературы, лингвистики и образования заслуживает самого пристального внимания и глубокого изучения. Алфавит, разработанный Ахметом Байтурсыновым, базировался на традиционной арабской письменности, но отличался от неё тем, что передавал как согласные, так и гласные звуки. Как и в арабском письме, буквы писались справа налево, сохранялись правила пунктуации. Этот алфавит применялся в Казахстане с 1912 по 1927 год, после чего казахский язык перешёл на латиницу. В начале 21 века этот алфавит использовался казахскими диаспорами в некоторых странах. В начале XX века казахи, как и другие народы Средней Азии, использовали арабское письмо, пришедшее с исламом, но грамотность была низкой. Интеллигенция Российской империи предлагала различные варианты реформирования арабского письма, вплоть до перехода на латиницу или кириллицу. Ахмет Байтурсынов начал изучать особенности казахского языка и его письменности в 1910-х годах. Он был одним из лидеров казахской интеллигенции, выступавшей против латинизации, и считал, что в ней нет необходимости, так как латиница не имела подходящих знаков для некоторых казахских звуков. Он также полагал, что арабское письмо легче и быстрее для чтения. В то же время Байтурсынов признавал недостатки старой арабской письменности, которая затрудняла обучение грамоте из-за сложности и отсутствия обозначений для гласных. Идею реформирования арабского письма поддерживали такие деятели, как Молдагали Жолдыбаев, Халел Досмухамедов и Миржакип Дулатов. Сторонниками латинизации были Назир Тюрякулов, Темирбек Жургенев, Санджар Асфендияров, Ураз Джандосов, Ильяс Кабулов, Телжан

Шонанов, Кудайберген Жубанов и Габбас Тогжанов. Ахмет Байтұрсынов предложил реформу арабского алфавита, чтобы он лучше соответствовал особенностям казахского языка. Он считал, что улучшить существующую письменность лучше, чем вводить новую, поэтому адаптировал арабский алфавит под казахские звуки. Свой проект он изложил в книге "Оқу құралы" ("Учебное пособие"), опубликованной в 1912 году в Оренбурге. Этот алфавит получил одобрение в Казахстане и применялся в школах и религиозных учебных заведениях. К 1915 году было издано пятнадцать книг с использованием реформированной арабицы. Этот алфавит использовался и в первой казахской газете "Қазақ", редактором которой был Байтұрсынов с 1913 по 1917 год. Позже Байтұрсынов написал и издал другие работы о казахской письменности: "Тіл құралы" ("Языковое пособие", 1914), "Әліпби" ("Алфавит", 1914), "Ахмет Байтұрсыновтың қазақша алфабесі" ("Казахский алфавит Ахмета Байтұрсынова", 1914), "Жаңа әліппе" ("Новый алфавит", 1926—1928), а также методическое пособие для учителей "Баяншы" ("Рассказчик", 1926). Книга "Оқу құралы" переиздавалась семь раз с 1912 по 1925 год. Алфавит получил высокую оценку лингвистов Евгения Поливанова, назвавшего его "гениальным", и Александра Реформатского. После установления советской власти в Казахстане и образования Казахской АССР алфавит Байтұрсынова продолжал использоваться. На его основе издавались учебники и пособия для борьбы с неграмотностью. Перепись 1926 года показала значительный рост грамотности среди казахов: с 2% до 22% за семь лет. По другим данным, к 1929 году 8-10% населения республики владели грамотой на основе арабицы. На арабском письме выходили десять газет, включая "Еңбекші қазақ", и два журнала. В 1929 году было выпущено наибольшее количество изданий, которые печатались как в арабице, так и в латинице. Байтұрсуновский алфавит, хотя и опирается на арабскую графику, отличается от неё в нескольких ключевых моментах. В отличие от арабского письма, где обозначаются только согласные (консонантное письмо), в байтұрсуновском письме отображаются и согласные, и гласные. Это означает, что в нём нет необходимости в дополнительных знаках для обозначения гласных (огласовках), а также отсутствуют арабские диакритические знаки, такие как хамза и танвин. Удвоение согласных передаётся повторением буквы, а не специальным диакритическим знаком (шадда). Направление письма, как и в арабском, справа налево, а также сохранена арабская пунктуация. Алфавит состоит из 24 букв. Байтұрсунов сократил исходный алфавит, убрав двенадцать букв и оставив пятнадцать без изменений. Также используется лигатура ʾ «лям-алиф», как и в других языках, использующих арабскую графику. Для оптимизации алфавита Байтұрсунов применил принцип сингармонизма, характерный для казахского языка. Это означает, что для обозначения пары "мягкого" и "твёрдого" гласного звука используется один символ. В соответствии с этим принципом, в слове могут встречаться только гласные одного типа. Байтұрсунов объединил звуки каждой пары в одну букву. Таким образом, 24 буквы используются для записи 43 фонем. Чтобы указать на "мягкий" тип слова, перед ним ставится буква «хамза». Исключения составляют слова, содержащие буквы ڪ «кяф» گ «гаф» и ھ «ха», так как эти фонемы не встречаются в "твёрдых" словах, и их наличие уже указывает на "мягкий" тип. Байтұрсунов также уделял внимание статусу пар звуков /k—/q/ и /g—/ɣ/. В казахском языке, как и в некоторых других тюркских языках, эти звуки являются позиционными вариантами одной фонемы, зависящими от типа слова ("мягкого" или "твёрдого"). Несмотря на это, Байтұрсунов подчеркнул разницу в месте образования этих звуков (заднеязычный и увулярный) и решил, что каждому звуку в паре должна соответствовать отдельная буква. До реформы арабский символ «вав» (و) использовался для обозначения пяти казахских гласных звуков: /o/, /ow/, /u/, /o/ и /œ/. Ахмет Байтұрсынов, создатель алфавита, для каждого из этих звуков применял «вав» в сочетании с дополнительными знаками (диакритиками) из арабского письма. В первых версиях алфавита звук /ʃ/ (Ш) передавался персидской буквой «че» (چ). Байтұрсынов объяснял это тем, что для звука /ʒ/ (Ж), парного к /ʃ/, он использовал букву «джим» (ج), и, поскольку «джим» и «че» различаются только количеством точек, это

позволяло обозначить парные звуки похожими символами. Однако, начиная с 1924 года, для /ʃ/ стала использоваться буква «шин» (ش), которая уже применялась для этого звука в персидском и арабском языках. В ранних вариантах алфавита гласные в начале слова начинались с вспомогательного символа «алиф» (например, слово «Ораз» писалось как «اوراز»), который Байтурсынов называл «опорной палкой», чтобы показать, что слово начинается с гласной. Тюрколог Кудайберген Жубанов подверг критике это правило, считая его излишним. В редакции 1924 года «палка» была исключена. В период с 1912 по 1924 год Байтурсынов вносил изменения в свой алфавит, что отражено в различных изданиях его работ. Ниже приведена таблица соответствия между арабицей Байтурсынова и кириллицей, основанная на издании «Әліпби» 1928 года, с указанием внесенных изменений.

Список литературы

- 1) [Поливанов Е. Д.](#) Новая казак-киргизская (Байтурсуновская) орфография (Спорные вопросы киргизской графики и орфографии) // Бюллетень Среднеазиатского [Сыдыков Е. Б. Ахмет Байтурсынов — Учитель Нации, 2022.](#)
- 2) Дина Аманжолова. Алаш в этнополитической истории Казахстана.. — Алматы: Таймас, 2009.
- 3) Поливанов Е. Д. За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 106—107.
- 4) Сайбекова Н. [Грамматологиялық парадигма: А.Байтұрсынұлы және қазақ жазу үлгісінің қалыптасуы](#) (казах.). — Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2020.
- 5) Мұхамедханов, Қ. Абай мұрагерлері [Мәтін] Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов өмірі мен шығармашылығы туралы мәліметтер енген] / шығармаларын жинап, зерттеп, өмірбаяндары жазып, баспаға әзірлеген Қ. Мұхамедханов. — Алматы : Атамұра, 1995. — 208 б.
- 6) [Сыдыков Е. Б.](#) Ахмет Байтурсынов — Учитель Нации. — М.: Художественная литература, 2022. — 1000 экз. —
- 7) [Алпатов В.](#) 150 языков и политика: 1917—2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. — 2-е изд. — М.: КРАФТ+, [ИБ РАН](#), 2000. — 224 с.
- 8) Аманжолова Дина. [Языковая политика и культура управленцев казахской АССР. 1920-1936 гг.](#) // Российские регионы: взгляд в будущее. — 2016. — Т. 2, № 7.
- 9) [Байтұрсынов Ахмет.](#) Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) (казах.) / ред. Рәбиға Сыздықова, Шора Сарыбаев. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 448 с.
- 10) Исхан Б., Кульманова М. [Қазақ жазуын латыншаға ауыстырудың ұлттық негізі](#) (казах.) // Құнанбаева С. Профессор Байынқол Қалиұлы Қалиевтің 80 жылдығына арналған «Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары: сборник. — Алматы: [Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ баспасы](#), 2019. — Б. 205—211.

БАТЫС ӨңІРІНДЕГІ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Махсутова Гүлсайран Қойбағарқызы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

7M011700 Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 1-курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: **Кажибаява Гүлден Кеңесқызы**

gulsairan1999@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада Батыс өңіріндегі Алаш қайраткерлерінің тарихи мұраларын зерттеу мәселесі қарастырылады. Зерттеу барысында тарих ғылымдарының кандидаты, алаштанушы ғалым Дәметкен Сүлейменованың архивтік материалдары негізінде Батыс Алашорда тарихының аз зерттелген тұстары айқындалады. Сонымен қатар Халел Досмұхамедұлы туралы филология ғылымдарының докторы Айгүл Ісімақова мен тілші-ғалым Ғарифолла Әнестің еңбектеріне сүйене отырып, Алаш қайраткерінің әдебиеттану мен ұлттық ғылымға қосқан үлесі талданады. Батыс Алашорда қайраткерлерінің тарихи мұрасын зерттеудің маңыздылығы мен өзекті мәселелері талданып, осы бағыттағы болашақ зерттеулердің қажеттілігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: ұлттық мүдде, ғылым, медицина, тіл білімі.

Abstract: This article examines the issue of studying the historical heritage of Alash figures in the Western region. Based on archival materials of Dametken Suleimenova, Candidate of Historical Sciences and Alash researcher, little-studied aspects of the history of Western Alash Orda are identified. Additionally, relying on the works of Doctor of Philology Aigul Isimakova and linguist-scholar Garifolla Anes, the contribution of Alash figure Khalel Dosmukhameduly to literary studies and national science is analyzed. The article discusses the significance of studying the historical legacy of Western Alash Orda figures, explores relevant issues in this field, and highlights the necessity of further research.

Keywords: national interests, science, medicine, linguistics.

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема изучения исторического наследия деятелей Алаш в Западном регионе. В ходе исследования на основе архивных материалов кандидата исторических наук, алашоведа Даметкен Сулейменовой выявляются малоизученные аспекты истории Западной Алашорды. Кроме того, с опорой на труды доктора филологических наук Айгуль Исимаковой и лингвиста-учёного Гарифоллы Анеса анализируется вклад деятеля Алаш Халела Досмухамедулы в литературоведение и национальную науку. В статье обсуждается значимость изучения исторического наследия деятелей Западной Алашорды, рассматриваются актуальные проблемы данного направления и подчёркивается необходимость дальнейших исследований.

Ключевые слова: национальные интересы, наука, медицина, языкознание.

Алашорда қозғалысы – ХХ ғасырдың басында қазақ халқының тәуелсіздігі мен ұлттық мүдделерін қорғауға бағытталған саяси ұйым. Бұл қозғалыстың басты мақсаты – қазақ жерінің тұтастығын сақтай отырып, автономиялы ұлттық мемлекет құру еді. Алашорда үкіметінің қызметі Қазақстанның барлық өңірін қамтығанымен, оның ішінде Батыс Алашорда аймағы ерекше орын алады. Батыс өңіріндегі Алашорда қайраткерлері осы қозғалыстың маңызды тұлғалары болып табылады. Олар сол кезеңдегі саяси күреске белсенді араласып, ұлттық мемлекеттілік идеяларын ілгерілетуге зор үлес қосты. Алайда, олардың еңбектері мен қызметі ұзақ жылдар бойы лайықты бағасын ала алмады. Бұл

мақалада Батыс Алашорда қайраткерлерінің тарихи мұраларын зерттеу мәселесі қарастырылады.

Батыс Алашорда үкіметі 1918 жылы құрылып, оның жетекшілері қатарында Жаһанша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов, Иса Қашқынбаев, Бақтыгерей Құлманов, Дәулетше Күсепқалиев сияқты тұлғалар болды. Олар Қазақстанның батыс бөлігінде Алаш автономиясының саяси, экономикалық және әскери құрылымдарын дамытуға тырысты. Батыс Алашорда тақырыбына қатысты еңбектерді терең қарастырып жүрген ғалымдардың бірі алаштанушы, ғалым Дәметкен Сүлейменова. Оның зерттеулерінде Ойыл уәлаяты, Алаш әскері, Жаһанша және Халел Досмұхамедовтердің қызметі туралы тың деректер келтіріледі. Ол архив материалдарын зерттей отырып, Кеңес үкіметі тұсында құпия сақталған құжаттарды анықтаған. 2023 жылы «Айқын» ақпарат сайтында шыққан Гүлзина Бектаспен сұхбатында *Дәметкен Сүлейменова: «Алаш тақырыбына, Алашордаға қатысты жиындарға жиі қатысып тұрамын. Сондай кездерде Әлихан, Ахмет, Міржақып есімдері жиі аталады да, Батыс Алашорда, Ойыл уәлаяты, Жаһанша, Халел есімдеріне келгенде тым-тырыс, үнсіз қалып қояды»* - деп атап өткен. Сонымен қатар *Дәметкен Сүлейменова: «Алаш әскері, Алашорда мүшелеріне қатысты жабық тақырыптар әлі бар. Мүлдем зерттелмеген тұлға да көп. Архивке жиі барам. Әсіресе, Орал архивінде жиі отырамын. Бірде Орал архивіне барғанымда Айнамкөз қолыма бір папканы ұстатты. Сыртында «1937-1940 жылдар аралығы, Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы құжаттар» деп берілген. Ашып қалсам, ішінде ылғи Алаш әскері. Әдейі осындай керек құжаттың көбін басқа папкаларға салып жіберген. Ол папкаларды көп іздей бермейді. Оның ішінде жоқ деп ойлап, қарамай өтуің де мүмкін. Төрт кісінің дерегін жылдамдатып жазып алдым. Әйтпесе, көшіруге рұқсат бермейді. Ол адамдар туралы деректер еш жерде жоқ. Міне, осындай қиындықтарға қарамастан Алашқа қатысты деректерді табуымыз керек»* - дейді. Оның айтуынша, Батыс Алашорда қайраткерлерінің қызметіне қатысты көптеген маңызды деректер Орал архивінде сақталған. Алаш әскері мен оның мүшелері туралы құжаттардың біразы әлі күнге дейін жабық күйінде қалып отыр. Бұл тақырыптың толық ашылмауы зерттеу жұмыстарының күрделілігін көрсетеді.

Дәметкен Сүлейменова «Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов» атты еңбегінде қайраткердің саяси күрес жолы, Алаш қозғалысындағы рөлі, Батыс Алашорда үкіметіндегі қызметі жан-жақты талданады. Жаһанша Досмұхамедұлынан басқа Дәулетше Күсепқалиев, Салық Омарұлы, Сабыр Сарығожин, Қалдыбай Асанов, Ғабдол-Ғалым Қосдәулетов, Бижан Жанқадамов, Беркінғали Атшыбаев, Есенғұлов Ғұмар, Бақтығали Бисенов, Ахмет Ниязов, Бақтыгерей Құлманов, Есенғали Қасаболатов, Иса (Ғайса) Қашқынбаев, Кәрім Жәленов, Нұрғали Ипмағамбетов, Төлеген Иманғазиев, Молданияз Бекімов, Уәлитхан Танашев, Ахмедғали (Ахмет) Мәметов сынды тұлғалар туралы да қысқаша мәліметтер беріледі. Дәметкен Сүлейменова Жаһанша Досмұхамедовтің көміп кеткен көлігі туралы да тың мәліметтер келтіреді: *«Жаһаншаның көлікті көміп кеткені рас. Ол Комучтан (Самарадағы әскер – ақ гвардияшылар) екі автомобиль алған. 1919 жылы қараша айында Жымпитыдан Ойылға көшеді. Ойылға көшіп, ұзақ тұра алмайды. «Қызыл әскер Ойылға келе жатыр» деген хабар жеткен соң желтоқсанның басында Жаһанша үкіметті Қызылқоғаға көшіреді. Кейін Кеңес үкіметі жағына шығады. Ойылға көшкенде Жаһанша бір автомобильмен барады. Бір көлік қайда кетті? Майсақ деген Жаһаншаның атқосшысы болған. «Өте мұқият адам еді» дейді. Ол кісі сотталмаған. Өмір бойы ешкіммен сөйлеспей, біреуге тіс жармаған. Сол Майсақ өз ұрпағына: «Жаһанша бір автомобильді бүкіл құжатымен Шағылдың құмына көмді» деп айтып кетеді. Құм сусымалы, көшіп жүреді. Көшкен сайын автомобиль бата береді екен. Көлікті қалай көмген дейсіз ғой. Әуелі жылқыны сойып, киізді ішмайымен майлаған. Көлікті сол киізбен ораған. Жылқының ішмайына құрт-құмырсқа жоламайды екен. Сол көлікті іздестіріп жатырмыз»* - дейді. Бұл мәлімет Батыс Алашорда тарихының әлі де толық зерттелмегенін көрсетеді. Ғалымның айтуынша, бұл көліктің ішінде Алашорда үкіметінің маңызды құжаттары болуы мүмкін.

Батыс Алаш қайраткерінің бірі Халел Досмұхамедов тек саяси тұлға ғана емес, ғылым, медицина, тіл білімі, этнография және әдебиет саласында да айрықша еңбек сіңірген ғалым. Оның еңбектерін зерттеген ғалымдардың бірі – Айгүл Ісімақова. Айгүл Ісімақова «Алаш әдебиеттануы» монографиясында Алаш қайраткерлерінің, соның ішінде Х.Досмұхамедұлының ғылыми мұрасын жан-жақты талдайды. Ғалымның әдебиеттану, тіл білімі, тарих және этнография салаларындағы еңбектері қарастырылып, олардың қазіргі қазақ ғылымы үшін маңыздылығы атап өтіледі. Айгүл Ісімақова Х.Досмұхамедұлының көпқырлы тұлғасын сипаттай отырып, оның араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін меңгергенін, сондай-ақ тілтанушы, тарихшы, этнограф, аудармашы және әдебиеттанушы ретінде танылғанын атап өтеді.

Алаш мұрасын зерттеу ісінде Ғарифолла Әнес те ерекше еңбек еткен ғалымдардың бірі. Ғарифолла Әнес – Халел Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалым. Ол Х. Досмұхамедұлының еңбектерін жинақтап, құрастырумен айналысып, олардың қайта басылып шығуына ықпал етті.

Ғарифолла Әнес Х.Досмұхамедұлының үш томдық шығармалар жинағын құрастырған. Бұл жинақта ғалымның әртүрлі салалардағы еңбектері топтастырылған. Бірінші томы «Жан саулығы» деп аталып, тарих, тіл, әдебиет, медицина, гигиена салаларындағы жұмыстарын қамтиды. Сонымен қатар, өсімдіктер тіршілігі мен адам организмінің жұмысын сипаттайтын аудармалары, еңбектерінің библиографиялық көрсеткіші және өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдеріне қатысты құжаттар енгізілген. Екінші томы «Тән саулығы» деп аталып, «Адамның тән тірлігі» және «Табиғаттану» атты еңбектерін біріктіреді. Үшінші томы «Жануарлар» аталып, үш кітаптан тұратын оқулығын қамтиды. Ғарифолла Әнес «Пассионар тұлға» тақырыбындағы дәрісінде Х.Досмұхамедұлының жан-жақты энциклопедист ғалым екенін атап көрсетеді. Сонымен қатар, Х.Досмұхамедұлының сингармонизм заңдылықтарын зерттегенін және оның бұл бағыттағы еңбектерінің қазіргі қазақ ғылымы үшін маңызды екенін айтады.

Батыс Алашорда тарихы – Қазақстанның ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресінің маңызды бір тарауы. Алаш қайраткерлерінің еңбектерін әрі қарай зерттеп, архивтерден жаңа құжаттар табылып, тың мәліметтер анықтаған сайын, Батыс Алашорда қайраткерлерінің рөлі мен еңбектері кеңінен танылып, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысындағы орны толық айқындалатын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Д. Сүлейменова «Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов», Орал, 2010
2. А. Ісімақова «Алаш әдебиеттануы», Алматы: Мектеп, 2009
3. Халел Досмұхамедұлы Таңдамалы еңбектері құрастырған: Ғ. Әнес, Астана, 2005

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «КӨКСЕРЕК» ӘҢГІМЕСІНІҢ ЭКАРАНИЗАЦИЯЛАНУЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Нажиева М.М.

7М02301-Филология: қазақ филологиясы БББ-ның

1-курс магистранты

nazhievamafituna@mail.ru

Ғылыми жетекші: **Бөкен Г.С.** PhD., қауымдастырылған профессор

asya_2309@mail.ru

«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ

Аңдатпа: Бұл мақалада Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесінің экранизациясы талданады, әсіресе оның әдебиет пен кино саласындағы мәдени және эстетикалық ықпалы қарастырылады. Жазушы шығармаларының қазақ және әлемдік кино өнерінде бейнеленуіндегі ерекшеліктер мен оларды кино тілінде көрсету тәсілдері зерттеледі. Әңгімеде адамның табиғатқа, жануарларға және өзін қоршаған әлемге деген қарым-қатынасы терең философиялық тұрғыда ашылады. Бұл тақырыптың киноадаптациясы, әсіресе, «Көксерек» фильмінің экранизациясында режиссер Төлемүш Өкеевтің көркемдік шешімдері сараланады. Мақалада «Көксерек» фильмі мен М.Әуезовтің түпнұсқасы арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтар, сондай-ақ фильмінің әлеуметтік, философиялық мазмұнының кинематографиялық тілде берілуі талданады. Экранизация туралы киносыншылардың пікірлері зерттеледі. Жазушы повесінің кинематографиялық бейнесінің қазақ ұлттық киносының қалыптасуындағы рөлі мен оның әлемдік деңгейде қазақ киносының танылуына, ұлттық құндылықтарды көрсетуге қосқан маңызды орны талданады. «Көксерек» фильмінің экранизациясы, өз кезеңінде әдебиет пен кино арасындағы тығыз байланысты әрі шығармашылықтың жаңа мүмкіндіктерін ашатын маңызды қадам болды. Сондай-ақ, шығарма мектеп бағдарламасына енген соң, балалар арасында танымал, тәрбие мен білім беруде маңызды туынды. Сондықтан, экранизация кезінде жүзеге келген ерекшеліктерді саралау маңызды жұмыстардың бірі.

Түйін сөздер: сценарий, экранизация, киносыншы, философиялық идеялар, қазақ киносы, фильм, табиғат пен адам, қасқыр бейнесі.

Әлем және қазақ киносының тарихы әдебиетпен тығыз байланыста дамыды. Қазіргі таңда кино өнерінің қарқынды дамуы әдебиет пен кино арасындағы байланысты зерттеу қажеттілігін, оның өзектілігін арттыра түсті. Кино саласы – мәдениет пен өнердің ажырамас бөлігі болғандықтан, оның әдебиетпен байланысы ерекше маңызды. Әдеби сценарий фильмнің көркемдік-идеялық мазмұнын ашуда басты рөл атқара алады. Сонымен қатар, сөзбен бейнеленген кейіпкердің кино тілінде қандай көркемдеуіш құралдар мен режиссерлік шешімдер арқылы көрініс табатыны да маңызды мәселе болып отыр. Осыған дейін, Мұхтар Әуезовтің шығармалары қазақ әдебиетінің алтын қорына еніп, әлемдік әдебиетте де жоғары бағаланып келеді. М.Әуезовтің терең философиялық ойлары мен әлеуметтік мәселелерді қозғаған туындылары кино өнерінде де кеңінен экранизацияланды. Бұл фильмдер қаламгердің әлемдік деңгейде танылған әдеби туындыларын экранда бейнелеудің сан-алуан жолдарын көрсетеді. Әсіресе, жазушының шығармалары негізінде түсірілген фильмдер қазақ киносының дамуына елеулі үлес қосты, әрі оның әдеби мұрасы мен философиялық идеяларын көрерменге жаңа қырынан танытты.

«Қаралы сұлу» (1982) «Казахфильм» киностудиясында түсірілген туынды. Сценарий мен режиссураны Е. Шынарбаев жүзеге асырды. Фильмде басты рөлдерді Н. Арынбасарова мен Н. Жантурин орындады. Бұл фильмді көпшілік жоғары бағалап, Әуезовтің шығармасының терең ойлы мазмұнын кинематографиялық тұрғыда ашудағы шеберлікті көрсетеді. «Абай» (1995) фильмі Тәуелсіз Қазақстанның киноөнеріндегі маңызды туындылардың бірі болып табылады. Бұл фильмде Әуезовтің Абай бейнесін қайта жаңғыртудың жаңа жолдары қарастырылып, басты рөлде Г.Тұрықбаев ойнады. Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан киносының ерекшеліктерін паш еткен бұл туынды мәдени мұраға зор үлес қосқан. Сондай-ақ, «Трагедия триумфатора» (2009) фильмі Мұхтар Әуезовтің әлемдік әдебиетке қосқан үлесін таныту мақсатында түсірілген деректі фильм болып табылады. Әуезовтің шығармашылығы мен қазақ әдебиетінің тарихи рөлі жөнінде мәліметтер беріп, оны кең аудиторияға танытуды көздеді. [1;1]

Бұл фильмдер Әуезовтің әдеби туындыларын экранда бейнелеудің әртүрлі тәсілдерін көрсетіп, қазақ және кеңес киносының дамуына, кейіннен Тәуелсіздік жылдары да, қазақ киносына ықпал етті. Әрбір фильмде жазушының терең идеялары мен философиялық көзқарастары жаңа контексте көркем тілмен беруге және олар Әуезовтің шығармашылығын әлемдік деңгейде насихаттауда маңызды рөл атқарды.

Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі қазақ әдебиетінің шедеврлерінің бірі ретінде кеңінен танымал. Бұл шығарма адамның табиғатқа, жануарларға және өзін қоршаған әлемге деген қарым-қатынасын терең философиялық тұрғыдан аша отырып, моральдық және әлеуметтік мәселелерді қозғайды. Жазушының «Көксерек» повесі, әсіресе, оның басты кейіпкері – қасқырдың бейнесі арқылы адам мен табиғат арасындағы күрделі байланыс пен тартыс мәселесін баяндайды. Бұл шығарманың кеңестік кино өнерінде экранизациялануы да маңызды мәдени оқиға болды. 1973 жылы режиссер Төлеміш Өкеевтің жетекшілігімен түсірілген «Лютый» (қазақша «Көксерек») фильмі қазақ кинематографиясындағы елеулі туынды ретінде бағаланды. Кинотуындының негізі Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесіне сүйенгенімен, ол өзіне тән шығармашылық шешімдер мен бейнелеу тәсілдерін пайдаланып, көрерменге терең әсер қалдырды. «Лютый» фильмі Бүкілодақтық кинофестивалінде лауреат атанып, Локарно кинофестивалінің құрметті дипломына ие болды, әрі КСРО Оскар сыйлығына ұсынылды. Бұл фильмінің кеңестік және әлемдік кино мәдениетінде алатын орны зор.

М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесінің экранизациясы әдебиет пен кино арасындағы күрделі әрі қызықты қатынасты зерттеуге мүмкіндік береді. Кино тілінде әдеби шығарманың философиялық астары, кейіпкерлердің ішкі әлемі, табиғат пен адам арасындағы тартыс мәселелерінің қалай бейнеленгенін талдау маңызды. Әрбір экранизация өзінде авторлық идея мен шығармашылық шешімдердің жаңа қырларын ашады, осы тұрғыдан алғанда «Лютый» фильмі «Көксерек» шығармасының киноға бейімделуіндегі ерекше тәсілдердің мысалы бола алады. «Көксерек» фильмі Әуезовтің шығармасының экранға бейімделуі арқылы қазақ мәдениеті мен киносының әлемдік аренада танылуына ықпал етті. Фильмде адамның табиғатқа деген қарым-қатынасы, жануарлардың ішкі әлемі, сондай-ақ олардың адамға деген әсері, жақсылық пен жамандық бейнесі көркем түрде берілген. Мұның барлығы кино тілінде жаңа шығармашылық шешімдер мен эстетикалық тұжырымдар арқылы көрініс тапты. «Көксерек» фильмі қазақ киносының дамуында маңызды кезең болып қалды, әрі оның экранизациясы ұлттық кинематография үшін үлгі боларлықтай маңызды болды. [2;1] Кеңестік және ресейлік әдебиеттанушы, мәдениеттанушы және семиотик, Юрий Лотман мәдениеттану мен әдебиет теориясына арналған жұмыстарында мәтіндердің трансформациясы туралы пікірлер айтқан. Ол экранизацияны жаңа мәтін жасау процесі ретінде қарастырады, мұнда «Көркем шығарманың кино тіліне бейімделуі, оның бастапқы мәнін сақтап қалу мен жаңа тұрпатты түсіндіру арасындағы шектеулерді анықтауды талап етеді» [3]. Бұл идея «Көксерек» сияқты шығармалардағы экранизацияның мәтіннің философиялық тереңдігі мен кейіпкерлердің психологиясын сақтап қалуы қажеттігін айқындайды. Қазақ кинотанушысы, тарихшы және кино теоретигі, киносыншы, Бауыржан Нөгербек қазақ киносының экранизациясы мен фольклорлық шығармаларды экранда көрсету туралы пікірлерін білдірген. Оның айтуынша, экранизация барысында «Халықтың батырлар жыры, ертегілері мен аңыздарын өзгеріссіз, сол күйінде экранда көрсету қиын, өйткені кино көрерменге басқа деңгейде әсер етеді» [4]. Дәл осы пікір М.Әуезовтің «Көксерек» шығармасын экранизациялау кезінде ұлттық мәдениетті сақтау қажеттілігін көрсетеді.

Бұл мақалада Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесінің экранизациялануындағы ерекшеліктер мен киноадаптацияның мәдени және эстетикалық ықпалы талданады. Әлемдік аренадан шығармалары ойып тұрып орын алатын америкалық жазушы Джек Лондонның табиғат пен адам арасындағы қатынасты ерекше көрсеткен «Ақ азу» шығармасына көз жүгіртсек, бұл туындыдағы қолға үйретілген қасқырдың түрлі иелерімен өткерген өмірі мен психологиясы өте қызық. Мұнда оқиғалар Ақ азудың көзімен баяндалып, оның табиғи күш пен бейімделгіштігі арқылы тірі қалуы сипатталады. Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесімен екеуі сарындалады. Әсіресе, жуырда ғана «Қадам» animation studios ұсынған балаларға арнап шығарылған анимациялық нұсқасында, оқиға қасқырдың атынан баяндалып, қасқырдың көзқарасымен беріледі.

Көркем шығарманың экранға бейімделуі барысында авторлық баяндау мен кейіпкердің ішкі әлемін режиссердің кино тіліне аударуы маңызды. Бұл процесте режиссер көркем туынды мен экранның атмосферасын үйлестіріп, екінші әлем жасайды. Осылайша, көркем шығарманың түпнұсқасынан бастап, оны экранға көшірудің нәтижесінде көрермен, фильм, режиссер, автор және оқырман арасындағы тығыз байланыс орнайды. Кинотанушы Бауыржан Нөгербек фольклорлық шығармалардың экранына қатысты бірнеше жолды атап көрсетеді:

1) халықтың батырлар жыры, ертегілері мен аңыздарын өзгеріссіз, сол күйінде экрандау;

2) халық ауыз әдебиетінің негізінде интерпретация жасау;

3) дәйексөздер арқылы экранизациялау. Қазақ киносының тарихында да осы экранизация түрлерінің үлгілері кездеседі. Жақсы сценарий – бұл өміршең фильмдердің дүниеге келуінің кепілі. Кеңес киносының атақты режиссері М. Ромм: «Шығарманың идеялық және көркемдік шешімін айқындайтын, сондай-ақ оның сәтті немесе сәтсіз болуына жауапты болатын нәрсе – сценарий» деп жазған болатын [5;56]. Бұл кино тарихындағы ұлы туындылардың бәрі де тек талантты адам тарапынан жазылған сценарийлердің негізінде пайда болғанын дәлелдейді.

Мұхтар Әуезов өзінің «Әдебиет және кино» деген баяндамасында кино өнері туралы: «Кино – өнерімізді өрге алып кетудің бірден-бір жолы, ұлттық әдебиетіміздің төл туындыларынан нәр ала отырып, өз халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерінің ғасырлар қойнауынан бүгінгі күнге жеткен тарихын пайдалана отырып, өз республикамыздың бүгінгі өмірін сипаттау, тек сипаттап қана қоймай, өз киномыздың ұлттық сипатын сақтай білу, сол дәрежеде оны әлемдік кино шығармалар үлгілерінің деңгейіне жеткізуге тиіспіз» [6; 321], – деп жазған. Ұлы жазушының бұл пікірі бүгінгі таңда да өз маңызын жойған жоқ. Әсіресе, ұлттық салт-санадан алыстап, ұлтсыздануға бет алған қазіргі кинотуындылар үшін бұл айтылғандар үлкен ескертпе болары сөзсіз. 16 мамыр 2022 жылы «TANSHOLPAN» ақпараттық-сазды бағдарламасында «Көксерек» фильмі қалай түсірілді? деген тақырыптағы сюжет көрсетілді. Журналистер киноға қатысты тұлғалардан сұхбат алып, фильмнің түсірілу барысындағы қызықты әрі қиын сәттерді талқылады.

Басты рөлді сомдаған Қамбар Уәлиев: «Режиссерлер екі қасқыр алып келіп, оларды бірнеше күн аш ұстағанын айтады. Түсірілім барысында қасқырлар жабайылықтарын көрсетті, актер балаға қасқырларды отпен үркітуді үйреткен. Соған қарамастан, бала алғашқы түсірілімдерде қорқып кеткен», – дейді. Құрмаштың жетектеп жүрген қасқыры түсірілім барысында аурушаң болды, бірақ адамға зияны жоқ еді. Кинотуындыға кәдімгі қасқырлар түскенімен, баптаушысы болғанына қарамастан, жабайы әрі қырсық қасқырлар түсірілім кезінде біраз қиындықтар туғызғаны байқалды. Дегенмен, білікті режиссер Төлеміш Өкеев актерлермен бірге қасқырлардың тілін таба білген.

«Көксерек» фильмінің операторы Қадыржан Қырырәлиев қақаған аяз кезіндегі түсірілім сәтін еске алып, былай дейді: «Қатты суықтан адам түгілі, техникамыз да істен шыға бастады. Қасқырлар да иелеріне бағынбай кетті». Телеарнаға берген сұхбатында режиссер, Қырғызстанның халық әртісі Геннадий Базаров: «Соңғы дубльде режиссер Өкеев қасқырларға жай ғана жүріндер деп өтініш жасағанын еске аламын», – деп айтқан.

Басты рөлді сомдаған Қамбар Уәлиев фильмнің денсаулығына кері әсер еткенін айтып, күйінішін білдірген. Оның айтуынша, режиссерлер балаларға сол тұста актер ретінде қарап, қатал болған. Әсіресе, күзде бөлтірікті судан алып шыққан сәттегі түсірілімдерде Қамбар Уәлиев суда қалып кеткен. Күні-түні Құрмаштың киімін шешпей жүріп, ол өз кейіпкерінің мінезін сомдап, балалық шағынан айрылғандай сезінгенін айтқан. Қ.Уәлиев сұхбат барысында, сол кездерде жүзіне күлкі үйірілмей қалғанын да жасырмайды. Бұл мәліметтер фильмнің түсірілу барысындағы қиындықтар мен актерлердің сол тұстағы эмоциялық күйін айқындайды.

Кітап пен экранизацияны саралар болсақ, фильмдегі дыбыстауларға ерекше назар аудармауға болмайды. Оқырман кітапта бастапқыда сезіне алмайтын ұлттық, қазақы белгілерді фильмнің алғашқы секундтарынан-ақ, домбыраның сазынан, сөзсіз-ақ байқай алады. Алғашқы минуттардағы қазақ даласының бейнесі, тау-тастары мен кең байтақ даланың бейнесі, сонымен қатар, **«Қараадырдың қарағанды сайы елсіз. Айналада қабат-қабат шұбар адырлар. Жақын төбелердің барлығын аласа боз қараған, тобылғы басқан»** деген тұстарды фильмде режиссер мен операторлар жақсы жеткізе алғанын байқаймыз. Дегенмен, **«Маңайдан жуалардың, жас шөптердің исі келеді»**[6;3] деген тұсты режиссер толық жеткізе алмағаны айқын. Бұл тұста көрерменге сезім тудыратын, көзбен көріп, жүрекпен сезінетін табиғаттың тылсымы мен исін жеткізу кино тілінің мүмкіндіктерінің шектеулі, ал автор қаламның, сөз өнерінің түптің-түбінде шексіз екенін көрсетеді. Осыған қатысты, атақты француз кинотеоретигі және кино семиотигі – Кристиан Метц пікір білдірген. К.Метц экранизация мен киноның әдебиетпен байланысы туралы кеңінен зерттеген ғалым. Оның пікірінше, кино мен әдебиет арасындағы қатынас түрлі деңгейде жүзеге асады. «Романның оқырманы өз қалауымен жол жүріп, бейнелерді елестетсе, фильмді көргенде сол бейнелерді көруге ұмтылады, бірақ әрқашан өз қиялымен түсірілген фильмді таба алмайды»[7]. Бұл идея экранизацияның көрермен қабылдауында қандай қиындықтар тудыратынын көрсетеді, өйткені фильмнің визуалды тілі әдеби шығарманың ішкі астарын толық жеткізе алмауы мүмкін.

«...Төбесінде сасыр шайқалып ырғалады...» кітапта жиі кездесетін **«сасыр»** сөзі түйе жақсы көріп жейтін, жантақ типтес өсімдік. Сөздікте, «Дәмі ашқылтым, әсіресе түйе сүйсініп жейтін, ащыот, малазықтық өсімдік, тікенді сораң» - деп сипатталады. [8] Сыншы ретінде қарар болсақ, кітаптағы үзіндіде, қазақ даласына тән, өсімдік бейнесі көркем суреттелген. Десек те, фильмде ол өсімдікті көру мүмкіндігі болмайды. Шыныдығында үлкен бір повесті, ондағы детальдармен бірге бір жарым сағаттық кинотуындыға сыйдыру мүмкін емес.

Фильмде Ақанқұл мен Көксеректің ауылға қайтар жолда кездестірген адам арқылы, көрермен, бүркіт, түйе, Арлан есімді итті байқай алады. Мұнда режиссерлар қазақ халқының аңшылықпен айналысатынын паш ететіндей, бұл эпизод кітаптағы желімен сәйкес емес. Бірақ кітапта да Арлан есімді иттің бар екенін ескерсек, параллелдердің сақталғанын көруге болады. Әсіресе, осы тұста, туынды авторлары Қасен мен Ақанқұлдың жүздесуін келтіріп, бала ағасының аузымен біраз қазақтың мақал-мәтелдері мен нақыл сөздерін келтіріп, суырып-салмалығын көрсетеді. Мәселен:

-Ассалаумағалейкум, Қасен!

-Уағалейкум Әссәләм!

- Қанжығаң майлы болсын.

-Айтқаның келсін.

-Бүркітіңнің топшысы қатайып қалған екен-ә!

-Үш-төрт күннен бері бұл шіркінге нәртатқызған жоқ едім. Жемсалында жем болмаса, қыран қиядағыны шалады.

-Алты жыл жер астында жүрсең де, ата кәсібіңді ұмытпаған екенсің.

-Мен бе? Иә, неге ұмытайын? «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің»-демей ме?... «Сен бақты баппен шатастырма!», «Сабыр түбі сары алтын деген»...

«Байладым» - деп, Қасен Ақанқұлға тері сыйға тартады. Бұл көріністен, қазақтың ата кәсібі аңшылықтың қыр-сыры мен дәстүрін байқауға болады. Бұдан бөлек ауыл балаларының асық ойнап жатқан сәттері де әдемі келтірілген. [9; 8:19 мин]

Әлемдік кино өнерінің даму тарихында экранизация мәселесі кино өнері пайда болған кезден бастап қарастырылған. Кино өнеріне дыбыстың қосылуы осы байланысқа жаңа деңгей қосып, әдебиет пен кино арасындағы өзара әрекет одан әрі тереңдеді. «Көксерек» әңгімесінде көктем мезгілі сипатталғанымен, фильм күзде түсірілген. Алғашқыда жазылған көркем шығарманың кейіпкерлері мен оқиғаларында кейбір өзгертулер бар. Мәселен, Ақанқұл әңгімеде Құрмаштың әкесі болып келеді, ал

кинотуындыда ол қатал әрі қатыгез Құрмаштың ағасының рөлін сомдайды. Ол қаталдық жай пайда болмаған, өмірдегі әділетсіздіктер мен теңсіздіктен, жоқшылық пен білімсіздіктен пайда болған, мүмкін өкпе-реніштің жемісі дерсіз. Кинотуындының тағы бір ерекшелігі, көркем шығармада Құрмаштың анасы жоқ болса, кинода ол әке-шешесінен бірдей айырылған жетім баланың рөлін сомдайды. Бұл өзгерістер фильмнің оқиға желісін динамикалы етіп, кейіпкерлердің мінез-құлқына тереңірек үңілуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Жоғарыда қарастырылғандай, Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» шығармасының экранизациясы әдебиет пен кино арасындағы күрделі әрі қызықты қатынасты терең зерттеуге мүмкіндік береді. Әсіресе, бұл фильмде кейіпкерлердің ішкі әлемі мен табиғат арасындағы тартыс мәселелері кино тілінде ерекше шешімдермен берілген. Әуезовтің шығармасы өзінің терең философиялық астары мен ұлттық болмысын экранда көрсету барысында аса жоғары талғампаздық пен мен эстетикалық тұжырымдарды алға тартады. Сонымен қатар, фильмнің түсірілу барысындағы техникалық қиындықтар мен актерлердің кәсіби шеберлігі де ерекше назар аудартады. Кинотанушылар экранизацияның көрермен қабылдауында қандай қиындықтар туғызатынын және әдеби шығарманың кейбір тұстарын киноның тілінде толық бере алмайтындығын көрсетеді. Мақалада біз осыған қатысты дәлелдерді келтірдік. Осылайша, «Көксерек» шығармасының экранизациясы кезінде әдебиеттің философиялық тереңдігі мен кейіпкерлердің психологиясы көрерменге жеткізілуі тиіс еді. Сондай-ақ, экранизация көрерменге идеяларды ғана емес, эмоционалды және эстетикалық әлемді де жеткізе алуы тиіс.

Қорытындылай келе, «Көксерек» фильмінің экранизациясы қазақ киносының мәдениетіне үлкен үлес қосып, әлемдік аренада қазақ мәдениетін танытуда маңызды рөл атқарды. Бұл туындыда авторлық идея мен киноның шығармашылық мүмкіндіктері бірігіп, жаңа бір көркем әлемді қалыптастырды. Бүгінгі таңда қазақ киносы өз ұлттық ерекшелігін сақтай отырып, әлемдік кино өнері деңгейіне жету үшін осындай шығармаларға сүйене отырып даму процесін жалғастыруы тиіс. Бұл мақала «Көксерек» шығармасының экранизациясының маңызды аспектілерін зерттеуге бағытталған алғашқы қадам ғана болып табылады. Алдағы зерттеулерде әдебиет пен киноның байланысын тереңірек талдау, экранизацияның шығармашылық және эстетикалық ерекшеліктерін жаңа қырынан қарастырудың мүмкіндігі мол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «М. Әуезов әлемі» электронды кітапханасы. URL: https://auezov.kz/page.php?page_id=200&lang=3
2. Бүйенбай Қ. «Қазақ киносының алтын қорына енген 30 фильм». 05 желтоқсан 2013 жыл, URL: <https://massaget.kz/>
3. Лотман Ю.М. «Құрылымдық әдебиеттану». 1992 жыл.
4. Нөгербек Б. «Қазақ киносының ұлттық сипаты». 2006 жыл.
5. Ромм М. «Избранные произведения в трех томах». Том 3. М. 1982 жыл. (Мәтінде Н.Мұқышеваның аудармасы қолданылды).
6. Әуезов.М. «Көксерек». ». – «Жазушы» баспасы, Алматы, 1967. – 165 б.
7. Кристиан Мец «Семиотика кино» (1974)
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст. А. Үдербаев, О. Нақысбеков, Ж. Қоңыратбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
9. YouTube. «Көксерек» [видеоматериал]. – 2019 жыл. – Қолжетімді: <https://youtu.be/tNydZ5CNV-A> .– Кіру күні: 30.03.2025.

Нияз Мөлдір

7M011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті 1-курс магистранты
«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ
nmoldir18@icloud.com

Аңдатпа: Бұл мақалада әдеби білім берудің этномәдени негіздері қарастырылады. Қазіргі әдеби білім жүйесінде ұлттық құндылықтарды дәріптеудің өзектілігін көтеріп, әдеби шығармаларды тек мазмұндық тұрғыда талдаумен шектелмей, олардың этномәдени қырларын зерттеу қажеттігін көрсетіледі.

Мақалада этнопедагогиканың маңызы, ұлттық тәрбиенің негіздері және этномәдени атауларды оқыту әдістемесі талданады. Қазақ халқының тілдік және мәдени мұрасын сақтау жолдары қарастырылып, халықтық педагогиканың этномәдени білім берудегі рөлі айқындалады. Сондай-ақ, дәстүрлі салт-дәстүрлер мен олардың ұмытылу себептері сөз болып, этноатауларды, этнографизмдерді жаңғыртудың маңыздылығы көрсетіледі.

Зерттеу нәтижесінде этномәдени білім беру ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамытуда маңызды рөл атқаратыны және оның оқушылардың танымдық қабілетін арттыруға ықпал ететіні анықталды.

Түйін сөздер: әдеби білім, этномәдени негіздер, этнопедагогика, ұлттық құндылықтар, этномәдени атаулар, тілдік қолданыс.

Әдебиет – халықтың жаны, оның өткені мен бүгіні, мәдени болмысының көрінісі. Қазақ халқының бай фольклоры, эпостары мен жыраулық поэзиясы ғасырлар бойы ұлттық рухани құндылықтарды сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізді. Бірақ бүгінгі таңда әдеби білім беру осы этномәдени мұраны толық қамтып отыр ма? Бүгінде мектеп оқушылары мен студенттерге әдебиетті оқытуда тек көркем шығарманы талдаумен шектелеміз бе, әлде оның терең этномәдени мазмұнын де зерделейміз бе? Көп жағдайда әдеби білім беру ұлттық болмыстан алыстап бара жатқандай көрінеді. Осы орайда, әдебиеттің этномәдени негіздеріне қайта үңілу қажеттігі туындайды.

Әдеби білімнің негізгі мақсаты – оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын арттыру, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және мәдениетаралық диалогқа қатысу дағдыларын қалыптастыру. Әдеби білім беру тек әдеби шығармаларды оқу емес, сонымен қатар сол шығармалар арқылы ұлттық мәдениетті, халықтың тарихи жадын, дүниетанымын тереңірек түсіну екенін көрсету. Белгілі бір халықтың өмір-салтын, құндылықтарын, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын ең маңызды мәдени құрал – ол әдебиет. Қазақ әдебиетіндегі эпостық жырлар (мысалы, «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын») ұлттық батырлық дәстүрді дәріптесе, Абайдың шығармалары қазақ қоғамының философиялық ой-санасын, рухани ізденісін көрсетеді. Жыраулық дәстүрдегі шығармаларда (Бұқар жырау, Шалкиіз, Доспамбет) қазақ халқының тарихи оқиғалары, билер мен батырлардың бейнесі көрініс тапса, Кеңес дәуіріндегі әдебиетте халықтың ұлттық ерекшеліктерін сақтау мәселесі жиі қозғалған (Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан», Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» шығармалары). Осылайша, әдеби шығармалар арқылы белгілі бір ұлттың мәдени кодын, оның ерекшеліктерін тануға болады.

Әдеби білім беру жүйесі ұлттық мәдениеттің маңызды бөлігі ретінде халықтың тілін, әдет-ғұрпын, наным-сенімдерін, тарихи жадысын сақтауға ықпал етеді. Егер әдебиет сабақтарында оқушылар тек сюжеттік мазмұнды ғана емес, оның этномәдени астарын да талдаса, олар ұлттық рухани құндылықтарды тереңірек түсіне алады. Мысалы, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романын оқыту барысында тек кейіпкерлердің іс-әрекеттерін талдау жеткіліксіз. Сонымен бірге, сол дәуірдегі қазақ халқының тұрмыс-салты, мәдениеті, дүниетанымы қандай болғанын ашып көрсету маңызды. Бұл арқылы оқушылар

Абай заманындағы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, рулық қатынастарын, ұлттық ерекшеліктерін түсіне алады.

Қазақ халқының этнопедагогикасы негізінде жастарды оқыту, бейімдеу, тәрбиелеу бағыттарындағы ғасырлар бойғы жиған-терген тәжірибелері десек, халықтық тәрбие деп біз белгілі бір ұлттың жеке адамға, соның ішінде балаға тәрбиелік ықпал етуінің тарихи қалыптасқан жүйесін түсінеміз. Бұл жүйе халықтың бүкіл өмір тіршілігімен, болмысымен бір тұтастықта болады. Қай заман болсын адамзат алдында тұратын басты міндет – адал, білімді, еңбек сүйгіш ұрпақ тәрбиелеп өсіру. Ананың бесік жырынан бастап, адамның жер қойнына берілгеніне дейінгі өзі көріп-білген салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар – барлығы да адамның дүниетанымын қалыптастыратын өмір сабақтары. Күні кешеге дейін халықтық тәрбиеге мән берілмей келді. Ал, өмірден, тұрмыстан аулақ тұрған, халық педагогикасына негізделмеген, барлық ұлттар мен ұлыстар үшін ортақ тәрбие беру теориялары өзінің өміршең болмайтынын дәлелдеді. Ұлттық тәрбиенің қайнар көзі қазақ халық педагогикасы мен дәстүрлеріне қайта оралу ғана емес, ол – қоғамдық өмір талабынан туындаған қажеттілік, мәдениеттің әлеуметтік-тұрмыстық дәстүрлі түрлерін танып-білу, оның рухани бастауына терең бойлау, туған елінің, ұлтының өзіндік ерекшелігін аялап, сақтауға үйрету. Мұның дәлелі, VI-IX ғасырларда қазақ жерін мекендеген ұлы түркілердің ардақтайтын моральдық құндылықтарының ішінде түркілік отансүйгіштік рух жетекші орын алады. [1, 283] Зерттеуші Ғ. Айдаров «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты ғылыми еңбегінде: «Түркі бектері мен халқым, мұны естіндер. Қандай өнегелі сөздерім бар болса соларды мәңгі тасқа жаздырдым. Оларды оқыңдар, тағылым алыңдар!» деп келтіреді [2, 3-б.].

Этнопедагогика қазіргі таңда жеке оқу пәні ретінде әдіснама-теория және практика жағынан негізделуде. Жеке оқу пәні ретінде оқу орындарына ендіріліп, білім стандарттары жасалып, бағдарламалары әзірленіп, оқулықтар жазылды. Этномәдени атауларды оқытуда ең алдымен лексика-семантикалық топтар құрып, одан тарайтын тіркестердің мағынасын аша отырып, ортақ белгісін табу – этномәдени атауларды жаңғыртуға септігін тигізеді.

Кейде тілімізде бар этномәдени атаулардың тілдік қолданыста сиреуіне байланысты, тіпті сол салт-дәстүрдің қолданыстан шығуына, яғни жойылуына байланысты сөздің мағынасы да жоғалады. Мысалы, қазіргі қазақтың танымында байтал – «үш жасқа толған ұрғашы жылқы малы» деген мағынада қолданылады. Ал ерте ректе байтал – қалыңмал беру кезінде негізге алынатын өлшем атауы болған. Яғни қалыңмалға еркек құнанды емес, өсіп-өнетін ұрғашы мал – байталды қосса, қалыңмал құны жоғары деп есептелген. Сондықтан құдалық сөйлесуде, қалыңмал көлемі байталмен есептелетін болған. Қазақта дүниеге бала келгенде «Қойшы ма?», «Жылқышы ма?» деп сұрайтын салт бар. Бұл көз тимесін деген ниетпен «Ұл ма?», «Қыз ба?» деген сұраудың жұмбақтап айтылған түрі. Мұндағы қойшы – ұл, яғни қой бағатын ұл деген мағынада болса, жылқышы – қыз бала. Қыздың қалыңмалына бұрыннан қалыптасқан ғұрып бойынша 47 байтал немесе 37 байтал немесе 27 (әрі қарай 17, 9 болып жалғаса береді) жылқы беріледі. Сонда қыз бала әке-шешесіне байтал әкелетін жылқышы болып шығады (<http://argymaq.kz/archives/1175>). Байқағанымыздай, этномәдени атаулардың мағынасы тілдік қолданыста болу/болмауына тікелей байланысты екен. Этномәдени атаулардың өзі ұлттың салт-дәстүрі, жосын-жоралғысы, ырым тыйым болса, олар уақыт өте келе ұрпақтан ұрпаққа таралмай қалып, ұмытылса, мағына да жойылады. Этномәдени атаулардың семантикалық дамуында болатын осындай үдерісті салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы анықтау тиімді деп есептеледі. [3, 168 б]

Этномәдени атауларды оқытуда оқушыларға қолданылатын әдіс-тәсілдер оңай әрі жеңілден ауырға жүруі керек. Белгілі бір этномәдени атауды оқытқанда ең алдымен сөздің мағынасына мән берген жөн. Мысалы, жобалау әдісі бойынша оқушыға «ошақ» сөзінің мәнін анықтауды тапсыруға болады. Алдымен, дәстүрлі-құрылымдық

лингвистикалық мағыналарын жинайды. Бұл тәсіл когнитивтік ақпараттарды жинауға құрылады.

Біріншіден, денотаттық мағынасында жинақталған мәліметтер:

Ошақ туралы анықтамалық ақпараттар:

1. Қазан асуға арналған құрал.

2. Басты атрибутивті белгісі – қазан. Ошақсыз қазан асылмайды. Сол үшін де қазақта «қазан ошақ» деп қосарланып айтылады.

3. Ошақтың түрлері: жерошақ – жерден қазылған ошақ. Көшпелі халық көшер кезінде жерошақты көміп кеткен. Тасошақ – ірі-ірі тастардан астына отын салатындай етіп жасалынған ошақ. Жайлауға көшкенде тездетіп ас дайындау үшін, себебі күрек т.б саймандарды қажет етпейді. Темір ошақ – темірден жасалынған 3 аяғы болады. Көшіп конуда өте қолайлы.

Екіншіден, ұлттық құндылықтарды таныту мақсатында этносемантикалық мағынасын жинақтайды:

- Ас беру кезінде ет қазанға салынғаннан кейін дұға оқылады.

- « Ошаққа май құю». Сол үйдің түтіні түтеп, берекесі келсін деген сеніммен жасалынады.

- Қыз жасауына қазан-ошақты қосып берген.

- Ошаққа түкіруге, тебуге болмайды, киесі ұрады.

- Жас сәбидің кіндігін ошақ күліне көмген.

Үшіншіден, концептуалды кодын ашу:

Ошақ (1) – халық ішінде отбасы, үй іші мағынасында жұмсалады. « Отбасы – ошақ қасы»

Ошақ (2) – сиырда кездесетін ауру түрі. Оны ошақтың бұтымен қарып, күйдіріп емдейді.

Ошақ (3) – балалардың ойыны. Топ ойыншылар сиятындай етіп ортаға ошақ сызылады.

Төртіншіден, перифериялық құрылымы:

Ошақ бәйге – ошақ қазылып болғанға дейінгі ат жарыс.

Ошақ пеш – үй ішінде орналасқан түрі.

Ошақ майлау – тойға дайындықтың соңғы күндерінде болатын қорытынды мәжіліс.

Осылайша жобалау әдісі бойынша ошақ ұғымының концептуалды жүйесін құрастырып, эвристикалық және эмпирикалық зерттеу жұмысын жүргізеді.

Этномәдени білім беру идеяларының, теориясы мен әдіснамасы дамуының негізгі мазмұны мен мәні мынада:

- этномәдени білім берудің эволюциясы жалпы адамзаттық, ұлтаралық және ұлттық қатынастың диалектикасы арқылы анықталады;

- этномәдени білім беру қоғамның сол кездегі әлеуметтік дамуына тәуелді болғандықтан, әр тарихи кезеңде этномәдени білім беру өзегін сол қоғамда басым болған этностық мәдениет анықтайды;

- этномәдени білім беру базалық, ең алдымен, ұлттық-мәдени және тілдік құндылықтар жүйесіне негізделеді;

- халық педагогикасы мен ұлттық тәлім-тәрбие – этномәдени білім берудің тарихи-мәдени және педагогикалық негіздері болып табылады. [4, 2-б]

Қорытынды. Сонымен, этномәдени білім беру тәуелсіздік жылдарынан бері даму үстінде. Жан- жақты дамыған, ұлттық құндылықтарымызды бойына сіңірген, рухани мәдениетті тұлға қалыптастыру мәнісі тереңде жатыр. Этномәдени бірліктерді оқыту арқылы оқушының танымдық қабілетін дамытып, өз ұлтының тарихын және мәдениетін, табиғатын таныта аламыз. Оқушылар мәтінде кездескен түсініксіз сөздерге мән бермей оқып кетуі мүмкін. Ал ондай сөздер этномәдени атаулар болуы мүмкін. Кейбір этномәдени атаулар қазір қолданыста болмағандықтан түсініксіз болуы мүмкін. Олардың

мағынасын іздеп, таныту үшін оқушыларды этномәдени атаулармен таныстырып, мәтінде кездескен этнографизмдер жайында толық, концептуалды білім беруіміз керек. Ол үшін оқушы жалықпайтындай, олар қызығатындай әдіс-тәсілдер қолданған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дүйсенбаев А.Қ. , Мирон М.О. Этномәдени білім берудің өзектілігі: дәстүр және тәжірибе. - BENGİ World Journal of Yoruk-Turkmen Studies, 2020-2
2. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 2006. – 181 б.
3. Назарбекова А.А. Этномәдени бірліктерді оқытуда қолданылатын тиімді әдістер. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ. Филология сериясы. №2 (182). 2021
4. Сарбасова Қ., Саймбетова Ж. Көптілді білім беруде болашақ педагогтардың этностық-мәдени құзыреттілігін қалыптастырудың мазмұны «Сейфуллин оқулары-14: Жастар, ғылым, инновациялар: цифрландыру – жаңа даму кезеңі» 2018.

МАРФУҒА БЕКТЕМИРОВА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ АЙШЫҚТЫ БОЯУЫ

Пралиева Жансая Әбуқызы

Жәмбек С.Н., қауымдастырылған профессор, ф.ғ.к.
6B01707-Қазақ тілі мен әдебиеті БББ-нің 4 курс студенті
Ш.Уәлиханов атындағы КУ, Көкшетау қ.
Zhansaya.pralieva@bk.ru

***Аннотация:** Бұл мақалада өмірдің өзін өлең деп бағалаған Марфуга ақынның өлең-сөзге жүгінуі оның мұратын әйгілеп тұрғандығы қарастырылады. Өлең-жырдың жасампаздық құдіретіне ерекше мән беру де ақындық мұраттың басты шарты болса керек. Ақын лирикасындағы шалқар шабыт сөз зергерінің сөз өнерін құрметтеу, оған табыну құдіретінен негіз алады. Ақын өлеңдері өзге ақындардың өлең жолдарымен салыстырылады.*

***Кілт сөздер:** Марфуга Бектемірова, шығармашылығы, өлең жолы, идея, салыстыру, ұқсастықтары, айырмашылықтары*

ЯРКАЯ ПАЛИТРА ТВОРЧЕСТВА МАРФУГИ БЕКТЕМИРОВОЙ

Пралиева Жансая Абуқызы

Жамбек С.Н., ассоциированный профессор, к.ф.н.
Студентка 4 курса ОП «6B01707 – Казахский язык и литература»
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Zhansaya.pralieva@bk.ru

***Аннотация:** В данной статье рассматривается обращение к поэтическому слову поэтессы Марфуги, которая воспринимает саму жизнь как стихотворение, что отражает ее творческое кредо. Особое внимание уделяется созидательной силе поэзии, которая является важным условием поэтического предназначения. Безграничное вдохновение в ее лирике берет начало в почитании искусства слова и преклонении перед ним. Стихи поэтессы сравниваются с произведениями других авторов.*

Ключевые слова: Марфуға Бектемирова, творчество, поэтический путь, идея, сравнение, сходства, различия.

THE VIBRANT PALETTE OF MARFUGA BEKTEMIROVA'S CREATIVITY

Pralieva Zhansaya Abukkyzy

Zhambek S.N., Associate Professor, PhD in Philology

4th-year student of the Educational Program "6B01707 – Kazakh Language and Literature"

Sh. Ualikhanov University, Kokshetau

Zhansaya.pralieva@bk.ru

Abstract: *This article examines how poetess Marfuga Bektemirova perceives life itself as poetry and how her reliance on poetic expression reflects her creative mission. Special attention is given to the generative power of poetry, which serves as a fundamental principle of poetic purpose. The boundless inspiration in her lyrics is rooted in reverence for the art of words and devotion to it. The poetess's works are compared with those of other poets.*

Keywords: *Marfuga Bektemirova, creativity, poetic path, idea, comparison, similarities, differences.*

Ақын жаны өлеңсіз өмір сүре алмайды. Өлең оның тыныстар ауасы, дертінің дауасы сияқты. Кез-келген ақынның поэзиясының көркемдік кілті – шеберлікте. Ендеше, сонау ғасырлардан бастап жырдың небір маркақшалары сөз құдіретімен іштей тығыз байланыста болып, әрқайсысы өзінің халінше әдеби мол мұра қалдырған. Сексенінші жылдары қазақ поэзиясының көркем әлеміне қадам басқан Марфуға Бектемирова – Көкшенің көрікті табиғатынан нәр алып, жырымен оқырманын сусындатқан сыршыл ақын.

Таныс жай – өмірдің ащы шындығы [1,63 б.]. "Таныс жай" атты өлеңінде ақын адам болмысының өзгермелілігін, кейбір жандардың уақыт өте келе бетпердесін ашатынын жырлайды. Өмір жолында сенім артқан достардың кейде сатқындығы, ағалардың әділетсіздігі, жалпы адам табиғатының екіжүзділігі сыналады. Ақын бұл тақырып арқылы шынайылық пен жалғандықтың күресін көрсетеді. Бұл өлеңнің басты идеясы – адамның болмысын түсіну, уақыттың сыншы екенін ұғыну. Автор көркемдік құралдар арқылы өмірлік философиясын жеткізеді. Әсіресе, метафоралар мен аллегориялар арқылы шындықты астарлап жеткізу – өлеңнің көркемдік ерекшелігі.

"Қасқыр" – ерлік пен қорқақтықтың символы [2,158 б.]. "Қасқыр" өлеңі адамның табиғи болмысын, батылдық пен қорқақтық арасындағы қайшылықты сипаттайды. Қасқыр – қазақ мәдениетінде еркіндіктің, тәуелсіздіктің символы. Бірақ өлеңде бұл бейне өзгеше сипат алады. Ақын қасқырдың бойынан әлсіздікті, сенімсіздікті көреді. Өлеңдегі ең басты идея – адамның өз табиғатына сай әрекет етуі. Қасқыр ержүректілік пен батыллықтың символы болса, қорқақтық оған тән болмауы керек. Бұл жерде антитеза мен аллегория ерекше орын алады, себебі автор ерлік пен қорқақтықты қарама-қарсы қояды.

"Менің музам – Астана" – рухани шабыттың мекені [3,94 б.]. "Менің музам – Астана" өлеңінде ақын қаланы өзінің шығармашылық шабыт көзі ретінде сипаттайды. Астана – тек әкімшілік орталық емес, ол жаңа идеялар мен рухани жаңғырудың символына айналған мекен. Ақын үшін Астана – өмірдің динамикасын, жаңа мүмкіндіктерді білдіреді. "Муза Есіл жағасында отыр" деген жолдар қала мен өнердің байланысын көрсетеді. Мұнда метафоралар мен эпитеттер арқылы қаланың көркем бейнесі жасалады.

Марфуға Бектемирова поэзиясы – өмірдің сан қырын ашатын, әйел болмысының нәзіктігі мен қайсарлығын көрсете алатын көркем әлем. Оның тіл байлығы, стилі, поэтикалық өрнегі қазақ поэзиясына өзіндік жаңалық әкелген құбылыс [4,286 б.]. Ақынның әрбір өлеңі сезімге толы, көркемдік бояуы қанық. Сондықтан оның шығармашылығы қазақ әдебиетінің маңызды бір бөлшегі болып қала бермек.

Марфуға Бектемірова поэзиясы – қазақ әдебиетінде өзіндік өрнегі бар көркемдік әлем. Ол табиғат пен адам жанының терең сырларын, нәзіктік пен мұнды, жарық пен көлеңкені, сезім мен ойды үндестіре отырып, ерекше поэтикалық әлем жасаған. Ақынның тілі бай, стилі дара, ал өлеңдерінің құрылымы еркіндігімен, әуезділігімен ерекшеленеді[5,65 б].

Оның шығармашылығы тек эстетикалық әсер сыйлап қана қоймай, оқырманды терең ойға жетелейді. Марфуғаның әрбір өлеңі – сырға толы әлем, жүрекке жақын жыр. Риторикалық сұрау. Адамзатқа қарата айтылған. Тегеурінді азаматтық позиция, шамырыққан ақындық үн бар.

Кезінде ақын жырларына баға берген қазақтың ақиық азаматы, ақтаңгер ғалымы Ақселеу Сейдімбек былай депті: «Марфуға Бектемірова шынайы сезімнің ақыны. Оның өлеңдерінің алтын арқауы – адам, қоғам, табиғат. Түптеп келгенде, өнер атаулының тұғыры – осы ұштаған. Марфуғаны да ақын ретінде бейтарап қалдырмайтын сол ұштаған құбылыстан ақын Марфуға бәрін-бәрін таба да алған, тани да алған»[6,62 б]. Біздің де ғалым ағамыздың осы сөздеріне алып-қосарымыз жоқ.

Туған тіл мәселесіне алаңдаған, жаны шырқыраған көптеген ақындардың өлеңдерін білеміз. Бірақ көбінде жалаң патетикаға құрылған ащы шамырқанулар басым. Ал ақынның мына бір өлең жолына үңіліп көріңіз:

Кімге керек жасарып, құлпырғаның?

Тон ішінде білемін кім тұрғанын.

Сезбейсің-ау, сезбейсің, ел басына,

Туған тілді қорғайтын күн туғанын[6,63 б]. Қарапайым ғана берілген, бірақ ащы шындық! Сүйіспеншілік сезімдерді беруде де алаулату, жалаулату, күйдім-сүйдім жоқ.

Марфуға Бектемірова поэзиясының өзге ақындармен салыстырмалы талдау. Марфуға Бектемірова – қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасы бар ақын. Оның шығармашылығы терең лиризммен, табиғатпен үйлесім табуымен ерекшеленеді. Ақынның стилін, тақырыптық бағыттарын, көркемдік құралдарын өзге ақындармен салыстыра отырып қарастырсақ, оның ерекшеліктері айқындала түседі.

Фарица Оңғарсыновамен салыстыру: Фарица Оңғарсынова поэзиясы азаматтық үн мен қоғамға қатысты өткір ойларымен ерекшеленеді. Оның шығармалары көбіне әйелдің ішкі жан дүниесін, қоғамдағы орнын, күрескерлік рухын сипаттауға бағытталған. Ал Марфуға Бектемірова поэзиясында нәзіктік, табиғатпен үндестік, романтикалық сарын басым.

Ұқсастықтар: Екі ақын да әйел тағдырына ерекше мән береді, эмоцияға толы өлеңдер жазады. Екеуінің де поэзиясында ұлттық болмыс терең көрініс тапқан.

Айырмашылықтар: Фарица Оңғарсынова жырларында күрескерлік, қайсарлық басым болса, Марфуға Бектемірова табиғатпен сырласу, ішкі сезімге терең бойлау арқылы ерекшеленеді[7,114 б].

Мұқағали Мақатаевпен салыстыру: Мұқағали Мақатаев – қазақ поэзиясының шынары. Оның жырларында адам тағдыры, өмірдің философиясы, махаббат пен сағыныш терең көрініс табады. Марфуға Бектемірова да осы тақырыптарға қалам тербейді, бірақ оның поэзиясы көбіне нәзік лирикаға жақын.

- Ұқсастықтар: Екеуі де табиғатпен үндестік арқылы адамның жан дүниесін ашады, сезімтал поэзияға жақын.

- Айырмашылықтар: Мұқағали поэзиясы терең философияға құрылса, Марфуға Бектеміровада табиғат пен сезім астасқан сыршылдық басым[8,138б].

Ақұштап Бақтыгереева поэзиясымен салыстыру: Ақұштап Бақтыгереева да нәзік лирикамен ерекшеленетін ақын. Оның өлеңдерінде аналық мейірім, махаббат, сағыныш сезімдері айқын байқалады. Марфуға Бектемірова поэзиясы да осы бағытқа жақын, алайда оның табиғатпен байланысы ерекше.

- Ұқсастықтар: Әйел ақындарға тән сезімталдық, махаббат пен сағыныш тақырыбы ортақ.

- Айырмашылықтар: Ақұштап Бақтыгереева көбіне әлеуметтік мәселелерге де қалам тартады, ал Марфуға Бектемірова табиғатпен үндестікті алдыңғы қатарға қояды[9,126 б].

Адамға тән ең бір қастерлі сезімді, шынайы да, табиғи сезімді мөлдіретіп дәл жеткізеді.«Шынжырланып жағада жалғыз қалған соңғы қайық та», «Сол қайықтай жүрекке жара салған сағыныш», «қар жауса да өшпестей жатқан оның ізі», міне, осының бәрі-бәрі аяулы да ыстық сезімді өмірдің табиғи болмысындай дәл де шынайы өріп, құбылыстың әсерлілігін арттырып тұр[10,10 б].

Марфуға Бектемірова – қазақ поэзиясында өзіндік стилі, ерекше көркемдік әлемі бар ақын. Оның шығармашылығы нәзіктікке, табиғатпен үндестікке, ішкі сезім әлемінің тереңдігіне негізделген. Ақынның поэзиясын Фариза Оңғарсынова, Мұқағали Мақатаев, Ақұштап Бақтыгереева сынды тұлғалардың шығармашылығымен салыстырғанда, оның өзіндік ерекшеліктері айқын көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Бектемірова, М. Аққуым менің, қайдасың? : өлеңдер / М. Бектемірова. - Алматы: РИИЦ Азия, 2006. - 77,[3] б.: портр.
2. Бектемірова, М. Ғашық жүрек : өлеңдер жинағы / М. Бектемірова ; сурет. М. Рахалиев. - Қостанай: Қостанайполиграфия, 2001. - 272 с.: портр.
3. Бектемірова, М. Жанары жәудір дүние : өлеңдер мен поэма / М. Бектемірова. - Алматы: Айқап, 1993. - 124 б.
4. Бектемірова, М. Тобылғы түн / М. Бектемірова. - Алматы: Қазығұрт, 2011. - 384 б.:
5. Бектемірова, М. Өткен күндер кетер емес есімнен: өлең / М. Бектемірова // Жалын. - 2006. - № 5. - 64-66 б.
6. Бектемірова, М. Тілің үшін қызмет ет, ештеңеден жасқанба: өлеңдер / Бектемірова, М // Жалын. - 2008. - № 9. - Б. 62-63.
7. Оңғарсынова, Ф. Өлең: өлеңдер жинағы.- Алматы:2019.- 152 б.
8. Мақатаев, М. Мұқағали. Махаббат сазы:өлеңдер жинағы/ М.Мұқағали. Мақатаев// - Алматы: Олжас кітапханасы, 2011.- 162 б.
9. Бақтыгереева, А. Өрімтал: өлеңдер жинағы. – Алматы:Жазушы, 1967.- 183б.
10. Кемелбаева, А. «Өлеңім, сен аман бол...» : ақын Марфуға Бектемирова туралы / А. Кемелбаева // Қазақ әдебиеті. - 2018. - 27 сәуір-3 мамыр (№ 16). - Б. 10.

ӘӘ Ж 82-1/-9

СӨЗДЕГІ СИҚЫР: М.ОМАРОВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖҰМБАҚ КЕҢІСТІК

Сейітмұратова Ұлбала Қуатжанқызы

6B01707-Қазақ тілі мен әдебиеті БББ-нің 4 курс студенті

Бөкен Гүлназ Сайлаубайқызы

PhD., қауымдастырылған профессор

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

ulbalaseiitmuratova@mail.ru, asya_2309@mail.ru

***Аннотация:** Бұл мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі мистикалық проза үлгілері қарастырылады. Мақалада Мадина Омарованың шығармаларындағы жұмбақ кеңістік зерттеліп, оның құрылымдық ерекшеліктері, көркемдік тәсілдері талданады. Жазушы қолданған мифологиялық элементтер, кеңістіктің көпқабаттылығы, шынайылық пен*

мистиканың тоғысуы зерттеу нысанына алынады. Зерттеу нәтижесінде М. Омарова прозасындағы мистикалық кеңістік дәстүрлі қазақ прозасынан ерекшеленетіні және модерндік-мифологиялық сипатқа ие екені анықталады.

Кілт сөздер: Мадина Омарова, мистикалық проза, жұмбақ кеңістік, қазақ әдебиеті, жұмбақ кеңістік.

МАГИЯ СЛОВА: ЗАГАДОЧНОЕ ПРОСТРАНСТВО В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ М. ОМАРОВОЙ

Сейтмуратова Улбала Куатжановна

Студентка 4 курса ОП 6B01707-Казахский язык и литература

Бокен Гульназ Сайлаубаевна

PhD., ассоциированный профессор

Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова

ulbalaseitmuratova@mail.ru, asya_2309@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются образцы мистической прозы в современной казахской литературе. Исследуется загадочное пространство в произведениях Мадины Омаровой, анализируются его структурные особенности и художественные приемы. Объектом исследования становятся мифологические элементы, многослойность пространства, слияние реальности и мистики. В результате исследования выявлено, что мистическое пространство в прозе М. Омаровой отличается от традиционной казахской прозы и обладает модернистско-мифологическими характеристиками.

Ключевые слова: Мадина Омарова, мистическая проза, загадочное пространство, казахская литература, многослойность.

THE MAGIC OF WORDS: THE MYSTERIOUS SPACE IN M. OMAROVA'S WORKS

Seyitmuratova Ulbala

4th-year student of the program 6B01707 - Kazakh Language and Literature

Boken Gulnaz Sailaubaykyzy

PhD, Associate Professor Sh. Ualikhanov Kokshetau University

ulbalaseitmuratova@mail.ru, asya_2309@mail.ru

Abstract: This article examines examples of mystical prose in contemporary Kazakh literature. It explores the mysterious space in Madina Omarova's works, analyzing its structural features and artistic techniques. The study focuses on the mythological elements used by the author, the multilayered nature of space, and the intersection of reality and mysticism. The research findings reveal that the mystical space in M. Omarova's prose differs from traditional Kazakh prose and possesses modernist-mythological characteristics.

Keywords: Madina Omarova, mystical prose, mysterious space, Kazakh literature, multilayered space.

Қазақ прозасында шынайы өмір мен тылсым әлемнің тоғысқан кеңістіктерін жасау – қаламгердің ерекше шеберлігін талап етеді. Әдебиеттегі мұндай жұмбақ кеңістіктер тек оқиғалар өтетін орын ғана емес, автор идеясының символдық мәні терең қабаттарын ашатын эстетикалық құрал болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі қазақ прозасында өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленетін Мадина Омарова шығармалары мистикалық белгілер мен жұмбақ кеңістік арқылы оқырманды беймәлім өлшемдерге жетелеп, оқиғаның ішкі философиялық астарын ұғынуға шақырады. Оның кейіпкерлері

тек өмір мен өлім арасындағы шекарада ғана емес, уақыт пен кеңістіктің көрінбейтін жиегінде де сапар шегеді.

Бұл зерттеу жұмысы негізінен Мадина Омарованың прозалық шығармаларын талдауға негізделген. Зерттеу барысында құрылымдық, салыстырмалы, семиотикалық, мифопоэтикалық және психоанализ әдістері қолданылды:

- ✓ Құрылымдық әдіс – шығармалардағы кеңістік элементтерінің композициялық ерекшеліктерін анықтау үшін пайдаланылды.

- ✓ Семиотикалық әдіс – кеңістіктің символдық мағынасын ашуға бағытталды.

- ✓ Мифопоэтикалық әдіс – жазушының кеңістікті құруда қазақ мифологиясы мен фольклорынан қандай элементтерді пайдаланғанын зерттеуге мүмкіндік берді.

- ✓ Психоанализ әдісі – кейіпкерлердің ішкі күйі мен кеңістіктің байланысын талдауға көмектесті.

Қазіргі қазақ әдебиетінде мистикалық бағытта жазылған шығармалар саны көп емес. Дегенмен, Мадина Омарова, Ділдер Мамырбаева, Роза Мұқанова, Лира Қоныс, Айгүл Кемелбаева, Бақытбек Қадыр, Әлихан Жақсылық, Қойшыбек Мұбарак, Бейбіт Сарыбай сияқты жазушылар өз туындыларында реализм мен мистикалық белгілерді шебер үйлестіре білді [1, 7 б.] .

Мистикалық кеңістік мәселесі туралы Гүлмира Сәулембектің «Мистика: Іргелес жанрлармен өзара байланысы мен кейіпкерлер жүйесі», А.Ш.Асқарова мен Қ.С.Құлмановтың «Қазақ әңгімелеріндегі мистикалық мотивтер», А.Ш.Асқарованың «Қазақ және шетел прозасындағы мистика», «Қазақ прозасындағы мистика» ұжымдық монографиясын және Н.Құдайбергенов пен М.Әбдіманапованың «М.Омарованың әңгімелеріндегі эстетикалық өлшемдер» сынды зерттеу еңбектерін басшылыққа аламыз.

Қаламгер шығармашылығын зерттеуші Нұрбол Құдайбергенов пен Мереке Әбдіманапова өз зерттеулерінде: «М.Омарова-қазіргі қазақ прозасында жиі эксперимент жасайтын қаламгерлердің бірі. Ол үнемі жаңа түр табуға, қоғамның түйткілді проблемаларын этюдтік проза үлгісіне салып жеткізуге ұмтылады. Оның шығармаларында көпсалалы қоғамдық қатынастардың ішкі сипаты, адам жанының күрделі де күрмеулі иірімдері мейлінше шынайы көрініс табады», – деп баға берген болатын [2, 240 б.] .

Мистикалық шығармалардағы уақыт пен кеңістіктің де өз ерекшеліктері болады. Көбіне-көп готикалық-мистикалық шығармаларда оқырманның жүрегіне қорқыныш ұялататын, үрей шақыратын кеңістік түрлері алынады. Мысалы, үңгір, зират, ну орман, қараңғы қапас т.б. Көбіне-көп шектеулі кеңістік түрлері кездеседі. Ал оқиғалар әдетте түнгі уақытта өрбиді [2, 244 б.] . Мысалы, «Жол үстінде» әңгімесіндегі елсіз жол, «Жартас басында» шығармасындағы жартастар мен елестер, «Кім өлді екендегі» қабір сынды түрлі кеңістік түрлері автордың шығарманы шебер суреттеуін көрсетеді. Мұндай кеңістіктердің таңдалуы кездейсоқ емес, себебі олар адам санасында қорқыныш пен белгісіздік тудыратын архетиптік бейнелермен ұштасады.

Әдебиеттанушы Г. Пірәлі қаламгердің жазу стиліне, көтерген тақырыбына: «Өмірдің осындай көріністерінен үлкен мәселе көтеретін Мадина Омарованың жаңашылдығы – кешегі кеңестік кезеңде қалыптасқан құрмалас сөйлемдер құруынан босап, бірер сөзбен де батпандай ой айтуға болатынын білдіру. Бұл – тәуелсіздіктен кейін қазақ әдебиетіне келген қаламгерлердің қолтаңбасы, дәуір даралығы, жаңа бағыттағы соны стильдік, тілдік ізденістер десек те қателеспеспіз. Уақыт талабына тез бейімделген жастар шығармашылықтары аз сөзге көп мағына сыйдырудың, шексіз кеңістік пен уақыт тынысын тым қысқа сөзбен бейнелесе де автордың тереңге жасырған мағыналарын ашудың жаңа бір бағыттарына бет бұрғаны белгілі» – деп өз бағасын береді [3, 9 б.] .

Мадина Омарова қазіргі кездегі адам мен қоғам, қоғамдағы әлеуметтік жағдайды танытуда басты кейіпкердің бойындағы жатсыну процесіне жиі тоқталады. Мадина кейіпкерлері жалғыз, өз істеріне жауап бермейтін, трагедиялық халдегі жандар. Автор кейіпкерлер бойындағы күдік пен күмәннің түйінін өліммен береді.

Әдебиеттанушы, ақын Сәруар Қасым қаламгердің кейіпкерлерді сомдау ерекшелігі турасында: «Кейіпкерлерінің жұмбақ болмысы, психологиялық пайымдаулар арқылы өмір шындығы шебер суреттелген. Автор шағын әңгімелерінде сан қилы проблемаларды көтереді. Өзінің жеке көркемдік қолтаңбасы дараланып тұрады»- дейді [4,12 б.].

М. Омарова шығармаларындағы кеңістік реалистік қана емес, мистикалық сипатқа ие.

«Кім өлді екен?» әңгімесінде жұмбақ кеңістік ерекше көрініс тапқан. Автор оқырманды белгісіз, түсініксіз, нақты сипатталмаған орын мен уақытқа енгізеді. Бұл жұмбақ кеңістік бірнеше сипаттамалар арқылы жасалған:

1. Кеңістіктің белгісіздігі – Баяндаушының өзі қай жерде екенін, қандай жағдайда тұрғанын анық білмейді. Ол сырттағы дыбыстарды ғана тыңдап, оларды түсінуге тырысады. Қоршаған орта туралы нақты ақпарат берілмеген, тек «сыртта күз» екені ғана айтылады.

2. Уақыттың шексіздігі – «Қанша заман өтті? Қанша буын ауысты? Білмеймін» деген сөйлемдер арқылы уақыттың тұрақсыз, белгісіз екені көрсетіледі. Баяндаушы уақыт ағынын нақты сезінбейді, ол өткен мен қазіргі сәттің арасындағы шекараны ажырата алмайды.

3. Бөтендік пен жатсыну – Сырттағы адамдардың дауыстары да баяндаушыға таныс емес: «Тани алмадым, бөтен үн, бөтен кісілер». Бұл оның өзі тұрған кеңістікке жат екенін немесе бұл кеңістіктің өзі ерекше, тылсым сипатқа ие екенін көрсетеді.

4. Өмір мен өлім арасындағы белгісіздік – Баяндаушы өзінің тірі не өлі екенін нақты айтпайды. Оның жағдайы, сезімдері оқырманға түсініксіз қалыпта беріледі. Ол тек сырттағы адамдардың не істеп жатқанын бақылап, «Кім өлді екен?» деп сұрақ қояды. Бұл оның өз болмысына да күмәнмен қарайтынын аңғартады. Осылайша, автор оқырманды белгісіздікке толы атмосфераға енгізеді.

М.Омарованың «Жол үстінде» әңгімесі қарапайым оқиға желісінің астарында терең философиялық мән жасырып, мистикалық элементтер арқылы адам жанының тылсым тұстарын ашады. Шағын көлемді бұл шығарманың сюжеті бір қарағанда қарапайым болғанымен, оның мазмұнында қорқыныш пен белгісіздік, өмір мен өлімнің ара-жігін білдірмей астастыратын сөз сиқыры бар. Жазушы қарама-қайшы ұғымдарды шебер пайдалану арқылы атмосфераны қоюландырып, оқырманды бейсаналы түрде алаңдаушылық пен күмәннің арасына қалдырады. Әңгімедегі негізгі мистикалық элемент – қыздың жолсерігі болған сақау жігіттің тылсым болмысы. Ол бастапқыда қарапайым адам секілді көрінгенімен, оқиға шешімінде оның әлдеқашан қайтыс болғаны белгілі болады. Бұл элемент шығарманың фольклорлық негізбен байланысын көрсетеді. Қазақ мифологиясында «өлілердің тірілерге белгі беруі», «аруақтардың жақындарын өзімен бірге ала кетуі» сияқты түсініктер бар. М.Омарова осы дәстүрлі ұғымдарды заманауи проза тіліне сәтті енгізіп, оқырман санасына қорқыныш сезімін ұялатады.

Әңгімедегі кеңістік те белгілі бір мағыналық жүк көтереді. Елсіз дала, түн қараңғылығы, шексіз жол – мұның бәрі кейіпкердің ішкі жан-дүниесіндегі сенім мен күмәннің, үрей мен үміттің символына айналған. Бұл көркемдік тәсіл мистикалық шығармаларға тән «шектеулі кеңістік» ұғымын одан әрі тереңдетеді.

«Ауызғы үйде» -өтпелі мистикалық кеңістік. Бастапқыда ол сиқырлы, жұмбақ болып көрінеді, бірақ кейіпкерлердің көзқарасы өзгерген сайын кеңістік те өзгереді. Бұл жерде жұмбақ кеңістік-сезімге тәуелді, өзгермелі. Бастапқыда «Еңселі, аппақ терезесінен күннің өзі именіп сығалайды. Перделер салтанатты, қою жасыл түске малынып, ғаламат тылсым нұр шашатындай. Тырнақтарының ұзындығы мен көйлегінің қысқалығы, бейнесіндегі дәулетті кісілерге құпия қызмет ұсынатын аруларға тән сырбаздықтың есіп тұрғаны-керемет» деп ерекше бағаласа, артынан «мына ауызғы бөлме де, тікірейіп, кербез қозғалған әлгі қыз да жыныма тие бастады» деп кеңістіктің уақыт өткен сайын түрліше күй кешетінін аңғартады.

Әлібек Байбол «М. Омарова – мазмұн мен формаға тұтастық ретінде қарайтын қаламгер. Автор кейіпкерлерінің ішкі күйзелісі, айта алмай жүрген сыры, толғаныс-толқынысы шығарма интонациясына, ритмикасына, әуезіне әсерін тигізетіні рас. Ол шағын детальмен-ақ өмір шындығы мен адам тіршілігінің зор өзгерісін береді» [5] деп сараптаса, Сәруар Қасым «кейіпкердің шынайы табиғатын танытқан жаңаша автор тұлғасы» деп баға берген.

М.Омарова прозасы – дәстүрлі қазақ әдебиеті мен модернистік, мистикалық бағыттың үйлесімі. Оның шығармаларында кеңістік статикалық емес, кейіпкердің сезіміне, уақытқа тәуелді түрде өзгереді.

Бұл зерттеу қазақ әдебиетіндегі мистикалық кеңістіктің көркемдік қызметін түсінуге үлес қосады және болашақта осы бағыттағы зерттеулерді кеңейтуге негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ұлтанғалиева Р.Б., С.С.Сагидуллаева. Тәуелсіздік кезеңіндегі жас қаламгерлер прозасы және әлемдік әдеби дәстүр ықпалдастығы:готикалық,мистикалық,магиялық мотивтер. Монография. –«Қазақ кітабы» баспасы, Алматы. 2021,-134 б.
2. Худайбергенов Н.Д.,Әбдіманапова М.Б. М.Омарованың әңгімелеріндегі эстетикалық өлшемдер//Керуен. -№1,82 том.2024. -238-250 б.
3. Пірәлі Г. Қазіргі проза: жанр және стиль мәселелері // «Керуен», 2014.– №4, 17-26 б.
4. Қасым С. Антиобраз және қаламгер тұғырнамасы // <https://articlekz.com/kk/article/16399>.
5. Байбол Ә. Қазіргі проза: жанр және стиль мәселелері. [Электронды ресурс]. URL: <https://massaget.kz/syn/albek-baybol-kazrg-proza-janr-jane-stil-maseleler-63966/amp/>
6. Омарова М. «Қадір түні». – Алматы: Жалын, 2012. – 320 б.
7. Сәулембек Г.Р. Мистика: іргелес жанрлармен өзара байланысы мен кейіпкерлер жүйесі//Керуен.-2024. -№1(82). -169-184 б.
8. Қазақ прозасындағы мистика(ұжымдық монография) / жауапты редактор-Г.Р.Сәулембек.-Алматы: «Литера-М» ЖШС,2022. -296 б.
9. Ысқақ Б.Ә. Мәдина Омарова әңгімесіндегі готика мәселесі// «Яссауи университетінің хабаршысы». -2023. -№3. -98-110 б.
10. Балтабаева Г.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы: Оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ,2012. – 273 б.
11. Пірәлі Г. Қазіргі прозадағы Мәдинаның қолтаңбасы // Жұлдыз. – №12. 2013. – 135-141 б.

ӘОЖ 808.1

«БАБЫРНАМА» ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Таңсықбай Әділет Қыдырбекұлы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
adilet_2_97@mail.ru

Аннотация. Мақалада Шоқан Уәлихановтың зерттеулерінде «Бабырнама» еңбегін дереккөз ретінде қолдануы қарастырылады. Ғалымның түркі, парсы, араб тілдеріндегі тарихи шығармалармен терең таныс болғаны және өз еңбектерінде шығыс жазба мұраларын кеңінен пайдаланғаны көрсетіледі. «Бабырнамадағы» географиялық, этнографиялық және тарихи мәліметтердің Ш. Уәлиханов еңбектеріндегі деректермен салыстырыла талданады. Сонымен қатар ғалымның картографиялық еңбегі мен Бабырдың жер бедерін сипаттау әдістері арасындағы байланыстар қарастырылады.

Екі ғалымның баяндау стилі мен ғылыми көзқарастарындағы ортақ ерекшеліктер айқындалады. Ш. Уәлихановтың «Бабырнаманы» пайдалануы оның тарихи-этнографиялық зерттеулерінде маңызды орын алғанын көрсетеді және бұл тақырыптың болашақта кеңірек зерттелуі қажеттігін негіздейді.

Кілт сөздер: Бабырнама, Шоқан Уәлиханов, зерттеу, ғылым, дереккөз, шағатай тілі.

«БАБУРНАМЕ» КАК ИСТОЧНИК ДАННЫХ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ШОКАН УАЛИХАНОВА

Тансыкбай Адилет Кыдырбекулы
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
adilet_2_97@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается использование «Бабурнаме» как источника в исследованиях Шоқан Уалиханова. Показано, что ученый был глубоко знаком с историческими трудами на тюркском, персидском и арабском языках, широко использовал в своих трудах восточное письменное наследие. Географические, этнографические и исторические сведения в «Бабурнаме» были анализируются в сравнении с работами Ш. Уалиханова. Рассматриваются также связи между картографическими работами ученого и методами описания местности Бабуром. Подчеркиваются общие черты в стиле повествования и научных взглядах двух ученых. Использование Ш. Уалихановым «Бабурнаме» демонстрирует его важность в его историко-этнографических исследованиях и обосновывает необходимость более обширных исследований по этой теме в будущем.

Ключевые слова: Бабурнаме, Шоқан Уалиханов, исследование, наука, источник, чагатайский язык.

«BABURNAMA» AS A SOURCE OF DATA FOR THE RESEARCH OF SHOKAN UALIKHANOV

Tansyqbai Adilet Qydyrbekuly
Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
E-mail: adilet_2_97@mail.ru

Abstract. The article examines the use of «Baburnama» as a source in the research of Shokan Ualikhanov. It is shown that the scientist was deeply familiar with historical works in the Turkic, Persian and Arabic languages, and widely used the Eastern written heritage in his works. Geographical, ethnographic and historical information in «Baburnama» were analyzed in comparison with the works of Sh. Ualikhanov. The links between the cartographic works of the scientist and Babur's methods of describing the area are also considered. Common features in the narrative style and scientific views of the two scientists are emphasized. The use of Baburnama by Shokan Ualikhanov demonstrates its importance in his historical and ethnographic research and justifies the need for more extensive research on this topic in the future.

Keywords: Baburnama, Shokan Ualikhanov, research, science, source, Chagatai language.

Шоқан Уәлиханов – Орта Азия халықтарының тарихын, этнографиясын, мәдениетін ғылыми тұрғыдан зерттеген алғашқы қазақ ғалымдардың бірі. Ғалымның зерттеу еңбектері еуропалық зерттеу әдістерін жергілікті дәстүрлерді терең білумен ұштастыруымен ерекшеленеді. Шоқан Уәлиханов өз зерттеулерінде шығыс деректеріне

жиі сүйенеді. Ол түркі, яғни шағатай тілінде жазылған кітаптарды өз бетімен көп қарап оқыған [1, 80]. «Шайбанинама», «Шежіре-и түрк» (И.Н. Березинның басылымы бойынша), Жамиғат-тауарих» жазба ескерткіштерінен көлемді үзінділер жасап, соның негізінде кейін «Киргизское родословие» атты маңызды теориялық еңбекті құрастырды. Ол түркі, парсы, араб тілдерінде жазылған көптеген дереккөздерді жақсы білді, олардың мәтіндері бойынша ұзақ және қажырлы еңбек еткен. Кейіннен Ш. Уәлиханов «Бабырнама», «Тарих-и Рашиди», «Тазкира-и Қожаған» атты еңбектерді зерттеген [2, 69]. Н.И. Веселовский ғалымның еңбектерін жинақтағанда Жалаири, Бабыр, Әбілғазы еңбектерінен алған үзінділерді де қосты [3, 125-126].

«Бабырнама» (немесе وقائع «Уақай» – «Оқиғалар») – негізгі билеуші құрамы түркі, моғол тайпаларынан тұратын империяның негізін қалаушы, Әмір Темірдің ұрпағы Захираддин Мұхаммед Бабырдың (1483-1530) өз қолымен жазып қалдырған естеліктері. Бұл жазба ескерткіші шағатай тілінде жазылған. Аталған еңбекте Орта Азия тарихы жайлы құнды мәліметтер жазылған, сондықтан бұл тілді білетін ізденуші Шоқан Уәлихановтың назарынан тыс қалмады.

Шоқан Уәлиханов тарихшы-этнограф қана емес, дарынды картограф та болған. Ол Орталық Азияның, оның ішінде Шығыс Түркістан, Жоңғария, Тянь-Шань аймақтарының егжей-тегжейлі картасын жасады. Оның картографиялық еңбегінің «Бабырнамадағы» жерлерді сипаттаумен ұқсастықтары көп. Мұнда Бабыр да аймақтың жер бедерін, өзендерін, тауларын, стратегиялық нүктелерін егжей-тегжейлі сипаттайды. «Азия карталары» туралы жазбаларда Ш. Уәлиханов «Бабыр жазбалары мен Кятиб Челебидың Жаханнамасы бойынша Орта Азия картасын» салады. Бұл картаның реконструкциясы «Бес томдық шығармалар жинағында» жарияланған [4, 31]. Картаның өзінде «Бабырнамаға» сілтемелер беріліп, орыс тіліне аударылып берілген. Мәселен, «Прямой путь из Герата в Кабул идет через Пароламиз, он чрезвычайно труден. Султан Бабура проходил этой дорогой в 1506 году и говорит много о ее трудности»: Қоқан хандығы қалаларының арақашықтығын сипаттай отырып: «То же самое по запискам Бабура», ендігі бір жерде «При Бабура караваны ходили еще через Узген...» т.б. жазбалар жазады [5, 249]. Бұдан Ш. Уәлихановтың «Бабырнаманың» түпнұсқа тіліндегі басылымымен таныс болғаны (баспагері – Н.И. Ильминский) және Ұлы Жібек жолының тармақтарын сипаттай отырып, осы көне дереккөзге үнемі жүгінгені байқалады.

Ш. Уәлихановтың этнографиялық мәліметтер келтіруде де «Бабырнамаға» сүйенгені анық. Айталық, «бақсы» туралы сөз еткенде: «Ұлы бақсылар барлық аурулардан да жаза алады, қарынды тіліп операция жасайды...» [5, 83], – дейді. «Бабырнамада»: «*Muğul eli jarrāhni ham baxşı der*» (BN108b), – делінген, яғни моғолдар жарақат емдеушіні, хирургты «бақсы» деп атайтыны жазылған. Сонымен қатар азғындықтың бір көрінісі есептелетін шығыстағы «бача-бази» салты жайлы ғалым: «Бұхара мен Қоқанды бұл мәселе жөнінен азғындықтың шоғырланған жері деуге болады және әрбір ауқатты адам сол балалалардың қызметін көреді» [6, 282], – деп жазады. Осындағы бача – Орта Азиядағы феодал мырзаларды алдандыратын балалалар. «Бабырнамада»: «*Bu şüm fi'l aning zamānında andağ şāyi` edi kim ċuhrasız kiři ařlan yoq edi. Ćuhra saxlamaqlıqni hunar biliřlār erdi. Ćuhra saxlamashıqni`ayb qılurlar edi*» (BN26a) = «Бұл сұм істер оның заманында танымал болғаны сондай – бачасыз кісі, асылы, жоқ еді. Бача ұстауды өнер білетін еді. Бача ұстағандықты кемкішілік санайтын еді». Орта ғасырда жазылған еңбектегі деректер Ш. Уәлихановтың зерттеулерінде берілуі аталған салттың ұзақ өмір сүргендігін көрсетеді.

Шоқан Уәлиханов тарих пен этнографияны зерттеуші ретінде «Шайбанинама», «Шежіре-и түрк», «Бабырнама» сияқты шығыс деректерін кеңінен пайдаланған. Қазақтар мен көршілес халықтардың өткенін саралағанда осы еңбектерге сүйеніп, ең қолайлы, беделді сілтемелерді таңдаған. Ғалымның қаламына іліккен тұстардың бірқатары: «Шайбанинамадағы» «қазақ» сөзінің қолданысы [7, 41] немесе «Шежіре-и түркідегі» [7, 106] жаңбыр шақыруда қолданылатын жады тас туралы деректер – бұл аталған еңбектерден бұрынырақ жазылған «Бабырнамада» кездеседі. Мәселен, Ш. Уәлиханов

«қазақ» сөзінің қолдануын «Шайбанинамаға» сүйеніп келесідей сипаттайды: «...қазақ деген жаңа қауым адамдары құрметті, отырықшылардан рухани жоғары деген ұғымда баяндалалды» [41]. «Бабырнамада» да «қазақ» сөзі отырықшы елге қарама-қарсы мағынада, атты жауынгер батыр мағынасында қолданылады: «*Tolun Xwāja atlıǵ Bārīnning mardāna u sarāmad u qazaq yigitlāridin edi*» (BN52a) = «Толун Қожа атты Барынның мәрт, кеменгер, батыл жігіттерінен еді», «*ʿAjab mardāna va qazaq yigit edi*» (BN52a) = «Ғажап мәрт және батыл жігіт еді» т.б. «Бабырнамада» «қазақ» сөзі тек көшпенділерге қатысты қолданылған.

Тағы бір мысал – Қасым ханның билігі хақында. Бабыр да, Шоқан Уәлиханов та Қасым ханның қазақ халқының тарихындағы орнын жоғары бағалаған.

«Бабырнамада» Бабыр Қасым ханды өз заманының ықпалды билеушілерінің бірі ретінде атап, оның әскери күші мен аймақтағы саяси ықпалын атап көрсетеді. Шоқан Уәлиханов та өз кезегінде тарихи-этнографиялық еңбектерінде Қасым ханның маңыздылығына тоқталды. Оны билікті орталықтандырып, Қазақ хандығының әкімшілік басқаруына өзгерістер енгізе білген билеуші ретінде бағалады. «Ресей империясының географиялық-статистикалық сөздігіне» енген «Қазақтар мен қырғыздар мақаласында: «... Қасым Моғолстанның батысын, Қаратал өзенінің бойын мекендеді. Бұрындықтың хан болған аты ғана, күллі күш пен барлық ықпал Қасымның қолында болды» [8, 31], – деп Ш. Уәлиханов Қасым ханның Қазақ еліндегі беделі туралы жазады. «Бабырнамаға» сүйенсек: «*Derlār kim Qazaq xan va sulṭānlarining arasida heṣkim ol ulusnı Qāsim Xanṣa ḡabṭ qılǵan emāstūr*» (BN12a) = «Қазақ хан-сұлтандарының арасында ол ұлысты Қасым хандай билеген ешкім жоқ дейді». Түрлі тарихи деректерде Қасым ханның билігі туралы айтылады, бірақ Шоқан Уәлиханов ол туралы мәліметтерді «Бабырнамадан» да алған сияқты. Ш. Уәлихановтың еңбектерін талдау оның бұл дереккөзбен таныс болғанын және қазақтардың саяси тарихын зерттеу кезінде ондағы мәліметтерді ескергенін көрсетеді.

Жадышы (жаңбыр шақырушы) қолданатын жады тас туралы жазғанда Шоқан Уәлиханов Әбілғазы Баһадүр ханның жазбаларына сүйенеді: «Әбілғазының айтуынша: түріктердің яда немесе джада деген бір тасы бар, сол тастың кереметі арқылы жауын жаудырып, күн күркіретіп, найзағай ойнатады екен» [106]. Әбілғазыға дейін ғұмыр кешкен Бабырдың «Жазбаларында» да жадашылық туралы көптеген мәлімет берілген. Мысалы: «*Abu-Saʿīd Mīrzāǵa xidmat qılǵandur. Yada-yadaçılıq da ʿvāsini qılur edi*» (BN347b) = «Әбусейіт Мырзаға қызмет еткен. Жады-жадышылық өнерін көрсеткісі келген».

Қорыта айтқанда, Шоқан Уәлиханов өз зерттеулерінде Захириддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнамасын» қолданған деген қорытынды жасауға болады. Орта Азия тарихына, этнографиясына, саяси құрылымына деген көзқарасын қалыптастыруда ғалымның бұл дереккөздегі мәліметтердің үлкен рөл атқарғанын көрсетеді. Бір қызығы, екі этнографтың баяндау тілі көп жағынан ұқсас: олар жеке бақылауларды объективті талдаумен ұштастырып, халықтарды, олардың әдет-ғұрыптары мен табиғатын сипаттауда ғылыми көзқарасты пайдаланды. Екі еңбек те мәлімет ұсынудағы жүйелі көзқарасты, дәлдікке ұмтылуды және зерттелетін аймақтарға кең көзқарасты танытады. Бұл параллельдер олардың зерттеу дәстүрлерінің бір-бірімен байланысты екендігін, шығыс деректерінің, оның ішінде «Бабырнаманың» Шоқан Уәлихановқа тигізген әсері одан әрі зерттеуге лайық деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұқанов С. Жарқын жұлдыздар: Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосы туралы. – Алматы: Мектеп, 1964. – 352 б.
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. – 1-т. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 432 с.
3. Жиренчин А.М. Из истории казахской книги. – Алма-Ата: Казахстан, – 1987. – 144 с.

4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. – 4-т. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 461 с.
5. Макогон Ю.В., Грузан А.В. Роль Великого Шелкового пути в развитии цивилизации. Возрождение Большого пути через трансформацию Евразийских транспортных коммуникаций: региональный аспект / Под ред. Ю.В. Макогона. – Донецк: Изд-во ДонГУ, 2010. – Т. III. – С. 237-269.
6. Уәлиханов Ш. Таңдамалы / Аударған Ә.Ипмағамбетов. – Алматы: Жазушы, 1980. – 416 б.
7. Уәлиханов Ш. Тәңірі: таңдамалы. – Жидебай: Халықаралық Абай клубы, 2013. – 388 б.
8. Уәлиханов Ш. Шығармалары. – Алматы: Ана тілі, 2010. – 320 б.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМ: САПАРҒАЛИ БЕГАЛИН МЕН МАРАТ ҚАБАНБАЙ ТІЛІНІҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР В КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА САПАРҒАЛИ БЕГАЛИНА И МАРАТА ҚАБАНБАЯ

THE ARTISTIC WORLD IN KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE: STYLISTIC FEATURES OF THE LANGUAGE OF SAPARGALI BEGALIN AND MARAT KABANBAI

Төлеутаева Аия Ғабитқызы, 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор **Б. Шалабай**
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
aiyastudent@mail.ru

Төлеутаева Аия Ғабитқызы, магистрант 2 курса
Научный руководитель: д.ф.н., профессор **Б. Шалабай**
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
aiyastudent@mail.ru

Toleutayeva Aiya Gabitkyzy, 2nd year master's student
Scientific supervisor: Grand PhD in Philology, professor **B. Shalabay**
Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau
aiyastudent@mail.ru

***Аңдатпа:** Бұл мақалада қазақ балалар әдебиетінің көрнекті өкілдері Сапарғали Бегалин мен Марат Қабанбай шығармаларының тілдік-стильдік ерекшеліктері талданады. Авторлардың баяндау стилі, эмоциялық әсері, көркемдік құралдарды қолдану ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылады. С.Бегалиннің шығармалары дәстүрлі, байыпты баяндаумен ерекшеленсе, М.Қабанбайдың туындылары экспрессивті, психологиялық тереңдікке негізделген. Сонымен қатар, метафора, кейіптеу, символикалық детальдар, интертекстуалдылық сынды көркемдік тәсілдердің қолданылуы талданып, авторлардың қазақ балалар әдебиетіне қосқан өзіндік үлестері сараланады.*

***Кілт сөздер:** балалар әдебиеті, балаларға арналған шығармалар, балалар жазушысы, тілдік ерекшелік, стиль, көркем шығарма.*

Аннотация: В данной статье анализируются Языково-стилевые особенности произведений выдающихся представителей казахской детской литературы Сапаргали Бегалина и Марата Кабанбая. Сравнительно рассматриваются стиль повествования авторов, эмоциональное воздействие, особенности использования художественных средств. В то время как произведения С. Бегалина отличаются традиционным, серьезным повествованием, произведения М. Кабанбая основаны на выразительной, психологической глубине. Кроме того, проанализировано использование таких художественных приемов, как метафора, олицетворение, символические детали, интертекстуальность, проанализирован вклад авторов в казахскую детскую литературу.

Ключевые слова: детская литература, произведения для детей, детский писатель, языковая специфика, стиль, художественное произведение.

Annotation: This article analyzes the linguistic and stylistic features of the works of prominent representatives of Kazakh children's literature Sapargali Begalin and Marat Kabanbai. The authors' narrative style, emotional impact, and features of the use of artistic means are considered comparatively. While S. Begalin's works are distinguished by a traditional, serious narrative, M. Kabanbai's works are based on expressive, psychological depth. In addition, the use of such artistic techniques as metaphor, personification, symbolic details, intertextuality is analyzed, and the authors' contribution to Kazakh children's literature is analyzed.

Keywords: children's literature, works for children, children's writer, language specifics, style, artwork.

Көркем шығарманың тілі мен стилі әдебиеттің өзге түрлерінен күрделілігімен және көркемдігімен ерекшеленеді. Көркем шығарма тілінің стильдік ерекшелігі қаламгер ұсынған сюжет пен туынды мазмұнының берілуін қамтамасыз етуімен қатар, оған тән эстетикалық қызметті атқаратын өзегі саналады. Оның ішінде балалар әдебиетінің, балаларға арналған шығарма тілінің көркемдік сипатының артатын жүгі екі есе ауыр. «Балалар әдебиеті – балаларға арналған көркем шығармалардың үлкен корпусы» [1, 7]. Олардың мазмұны, қамтитын мәселесі және тілдік ерекшелігі оқырманының таным деңгейіне лайықты құрастырылған. Балаларға арналған шығармалар кішкентай оқырманын баурап алатын сан алуан қызықты сюжеттердің жетегіне еріп, әдеби-эстетикалық ләззат сыйлаудан бөлек, басты мақсаты – тәрбиелік және білім беру қызметтерін де атқарады. Сондықтан балаларға арналған көркем шығармалардың тілдік және стилистикалық ерекшеліктері әлі күнге дейін өзектілігін жоймай, тілшілер мен әдебиеттанушылардың зерттеу нысанына айналып отыр.

Қазақ балалар әдебиеті – ұлттық рухани мұрамыздың ажырамас бөлігі. Бұл салада өзіндік қолтаңбасын қалдырған қаламгерлердің қатарында Сапарғали Бегалин мен Марат Қабанбай ерекше орын алады. С. Бегалин – классикалық бағыттағы балалар әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі болса, М. Қабанбай – заманауи стильді жаңғыртқан жазушы. Екі қаламгердің шығармаларында тілдік-стильдік ерекшеліктері, көркемдік әдістері, баяндау мәнері әртүрлі болғанымен, ортақ сипат – бала психологиясына терең бойлау, шынайылық және эмоциялық әсер. Бұл мақалада қос автордың көркемдік әлеміне лингвистикалық талдау жасалады. Балалар әдебиетінің ең басты талабы – жас оқырманға түсінікті, олардың ойлау жүйесіне жақын тілде жазылуы. Бұл тұрғыдан алғанда, Сапарғали Бегалин мен Марат Қабанбай шығармаларында бала тілінің табиғилығы ерекше байқалады.

Көркемдік ерекшелік деген ұғымның өзі әдеби туындыдағы мазмұн мен қиял байлығын сырлы сөзбен бояп, сан алуан суреттеу тәсілдерін қолдану арқылы құралатын

шығарманың көркемдік қуаты. Ал «жазушы тілінде қолданылатын көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар стилистиканың құрамына жатады» [2, 13].

С. Бегалиннің «Сәтжан» шығармасындағы мына үзіндіге назар аударайық: «Апасының «Таңбалы тас» жайында айтатын аңызы осы жерде Сәтжанның есіне түсті. Әсіресе өзіне бір таяу тастың бетіндегі бүркіт ұстаған кісінің суретіне үңіліп көп отырды» [3]. Бұл сөйлемдердегі қарапайым синтаксистік құрылым, шұбалаңқылықтан ада тіл – балаларға жеңіл қабылдауға мүмкіндік береді. «Үңіліп көп отырды» тіркесі баланың зерттеушілік мінезін аша түссе, «бүркіт ұстаған кісінің суреті» деталі ұлттық болмысқа негізделген.

Ал М. Қабанбайдың «Бақбақ басы толған күн» шығармасында бала психологиясы анағұрлым эмоциялық бояуы қанық сөздермен жеткізіледі: «Әнекүні шашын желп еткізіп, сондай қап-қара жанарымен көзімді жыпылықтата бұқтырып тұрып: «Сен ақымақсың!» — деді» [4, 8].

Мұнда ауызекі сөйлеу тілінің жандылығы көрінеді. «Шашын желп еткізіп» тіркесі динамиканы, қимылды дәл сипаттаса, «қап-қара жанарымен көзімді жыпылықтата бұқтырып» деген тіркес бала психологиясын шебер жеткізеді. Яғни Бегалин табиғилықты қарапайым баяндау арқылы жеткізсе, Қабанбай балалар психологиясын эмоционалды тіркестер арқылы береді.

Балалар әдебиеті көбіне баяндау стилінде жазылады. Бірақ Сапарғали Бегалин мен Марат Қабанбай баяндау әдісін әртүрлі қолданады. С. Бегалиннің тілінде эмоция аз, баяндау классикалық стильде құрылған: «Қиясына қыран ұялатқан, қыналы бетінде ертедегі бір қиын күндердің ізін сақтаған зәулім жартас Сәтжанға терең сыр, үлкен құпиясымен аса ыстық көрінді» [3]. Бұл сөйлемде экспрессивтілік бар, бірақ ол салыстырмалы түрде байсалды, салмақты реңкте берілген.

Ал М. Қабанбай экспрессивті баяндауды жиі қолданады: «Көкемнің дәл осы орынсыз білгіштігіне ыза боп кеттім» [4, 13]. Бұл сөйлемдегі «орынсыз білгіштік» тіркесі бала санасындағы наразылықты дәл жеткізеді. Автор эмоцияны тікелей баяндау арқылы емес, кейіпкердің ішкі монологы арқылы береді. Бегалин шығармаларында қазақ тұрмысына тән сөздер мен атаулар жиі кездеседі. Бұл оның шығармаларына ұлттық ерекшелік береді: «Бұзаудың алды қайда беттесе, соның алдыңғы жағында болып қарауылдап отыратын Бөрібасар да бұзаулардың алдындағы қабақтан көрініс берді» [3]. Бұл жерде «Бөрібасар» сөзі қазақ халқының итке ат қою дәстүрінен хабар береді. Сондай-ақ, «қабақ» сөзі жер бедерін сипаттауда қолданылған жергілікті тіл ерекшеліктерінің бірі.

С. Бегалин мен М. Қабанбайдың тілдік ерекшеліктерінің бірі – табиғатты, жануарларды кейіптеу арқылы оқырманға әсер етуі. С. Бегалин табиғатты реалистік тұрғыда сипаттайды: «Сиыр фермасының үлкен қорасы аса әдемі салынған болатын» [3]. Бұл жерде көркемдеуші құрал аз, тек реалистік сипаттама бар.

Қабанбайдың шығармаларында метафоралар мен кейіптеулер ерекше орын алады. Ол табиғат пен жан-жануарларды адамға тән әрекеттермен бейнелеп, оқырманға әсерлі сурет ұсынады: «Сып-сып ұшып, қит етсе шар-шұр төбелесуге сақадай сай тұратын суық торғайларға қарағанда кептер — салмақты құс» [5, 79]. Бұл жерде «сып-сып ұшып», «шар-шұр төбелесуге сақадай сай» тіркестері торғайлардың қимыл-әрекетін ғана емес, олардың мінезін де айқындайды. Ал «қатысты суырмаға салмақ ниетпен көтеріп еді, астында қаттаулы жатқан келесі қағаздарға көзі түсті» [5, 84] сөйлемінде «қағаздардың қаттаулы жатуы» бюрократиялық кеңсенің образын аша түседі.

М. Қабанбай шығармаларында символдық мәні бар детальдар көп. «Арыстан, мен, виолончель және қасапхана» повесіндегі Арыстан төбет – адалдықтың, тұрақтылықтың символы: «Ол ондайда лақтырылған нандарды сабырмен иіскейді, аспай-саспай жейді» [4, 29].

Ал С. Бегалиннің «Сәтжан» шығармасындағы таңбалы тас – өткен мен бүгіннің байланысын көрсететін символдық деталь.

М. Қабанбай шығармаларында интертекстуалдылық пен философиялық астар айқын көрінеді. «Арыстан, мен, виолончель және қасапхана» повесінің эпиграфы: «...Жануарлардан адамзат баласының айырмашылығы ар-ожданы мен ұятында жатыр деген пікірді толығынан қостаймын...(Ч.Дарвин)» [4, 27]. Бұл эпиграф шығарманың басты идеясын ашуға көмектеседі. С. Бегалин шығармаларында мұндай философиялық астар жоқ, оның негізгі бағыты – оқиғалық желіні баяндау.

Сапарғали Бегалин мен Марат Қабанбай – қазақ балалар әдебиетінде өзіндік орны бар екі қаламгер. Бегалиннің стилі – классикалық, байыпты, реалистік баяндауға негізделсе, Қабанбайдың стилі – эмоциялық бояуы қанық, экспрессивті, психологиялық тереңдікке құрылған. С. Бегалин бала психологиясын сыртқы іс-әрекеттер арқылы көрсетсе, М. Қабанбай ішкі толғаныстар арқылы бейнелейді. Бірі дәстүрлі баяндау стилімен ерекшеленсе, екіншісі заманауи экспрессивті тәсілдерді қолданады.

Қазақ балалар әдебиетінде бұл екі стильдің де орны ерекше. С. Бегалин шығармалары – ұлттық құндылықтарды дәріптеудің жарқын үлгісі болса, М.Қабанбай шығармалары – бала психологиясын терең ашудың жаңа мүмкіндіктерін көрсететін көркем туындылар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Путилова Е.О. Детская литература / Е.О. Путилова. – М.: Академия, 2008. – 536 с.
2. Қанабекова М.Қ. «Қазақ тілі стилистикасының негіздері». – Алматы: Эверо ЖШС, 2011. – 148 б.
3. Бегалин С. Сәтжан [Электронды ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://bilim-all.kz/article/18018> (қаралған күні 18.03.2025).
4. Қабанбаев М. Бақбақ басы толған күн: повестер / М. Қабанбаев. – Алматы: Жазушы, 1975. – 93 б.
5. Қабанбаев М. Кермек дәм: роман / М. Қабанбаев. – Алматы: Жалын, 1979. – 388 б.

УДК 81'37, 81'38

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ СМЫСЛЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СТИХОТВОРЕНИЯ

ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВТІҢ ПОЭЗИЯЛЫҚ ДИСКУРСЫНДАҒЫ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ МӘНДЕР: ӨЛЕҢДІ ТҮСІНДІРУ AXIOLOGICAL MEANINGS IN THE POETIC DISCOURSE OF OLZHAS SULEIMENOV: INTERPRETATION OF THE POEM

Темирова Жанна Германовна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова
temirova.zh@mail.ru

Темирова Жанна Германовна
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

Zh. G. Temirova
Sh.UalikhanovKokshetau State University

Аннотация. В статье представлен аксиологический и лексико-семантический анализ стихотворения Олжаса Сулейменова «Что такое лишние?». Выявляются ключевые ценностные категории, эксплицированные в поэтическом тексте, а также анализируются их репрезенты. Особое внимание уделяется оппозициям «лишний — ближний», «право — дар», а также концептуальным значениям поэтической меры, истины и внутренней свободы. Поэзия рассматривается как пространство выражения не только эстетического, но и экзистенциального и этического опыта.

Ключевые слова: Олжас Сулейменов, аксиологические доминанты, лексико-семантический анализ, поэтический дискурс.

Аннотация. Мақалада Олжас Сүлейменовтің «Артық не бар?» өлеңіне аксиологиялық және лексика-семантикалық талдау берілген. Поэтикалық мәтінде баяндалған негізгі құндылық категориялары анықталып, олардың өкілдері талданады. «Артық – көрші», «құқық – сый» қарама-қайшылықтарына, сондай-ақ поэтикалық өлшемнің, шындықтың және ішкі еркіндіктің концептуалды мағыналарына ерекше назар аударылады. Поэзия тек эстетикалық ғана емес, экзистенциалды және этикалық тәжірибені білдіретін кеңістік ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: Олжас Сүлейменов, аксиологиялық доминанттар, лексика-семантикалық талдау, поэтикалық дискурс.

Annotation. The article presents an axiological and lexical-semantic analysis of Olzhas Suleimenov's poem "What is superfluous?" The key value categories explicated in the poetic text are identified, and their representatives are analyzed. Particular attention is paid to the oppositions "superfluous - neighbor", "right - gift", as well as the conceptual meanings of poetic measure, truth and inner freedom. Poetry is considered as a space for expressing not only aesthetic, but also existential and ethical experience.

Keywords: Olzhas Suleimenov, axiological dominants, lexical-semantic analysis, poetic discourse.

В условиях стремительно меняющегося мира вопросы аксиологии приобретают особое значение и служат своеобразным индикатором духовно-нравственного состояния современного общества. Оценочная составляющая картины мира и дискурса – по верному замечанию авторов коллективной монографии «Лингвистика и аксиология: этносемиометрия ценностных смыслов», - формируется на основе жизненного опыта как отдельного человека, так и социума в целом. Этот процесс связан с непрерывным освоением окружающей реальности, в ходе которого субъект стремится к осмыслению своего существования, поиску идентичности и устойчивых оснований бытия [1, 7-8].

Одним из показательных способов освоения действительности является литературное творчество, которое аккумулирует человеческий опыт и формирует ценностные ориентиры общества. Так, Ю. Лотман писал, что «текст – не только генератор новых смыслов, но и конденсатор культурной памяти» [2, 21-22]. Именно культурная память запечатлевает аксиологические доминанты народной жизни в ту или иную историческую эпоху.

В казахстанской литературе одним из признанных современных классиков по праву считают О.О. Сулейменова, чье творчество хранит воспоминания об истории казахской земли и живые свидетельства недавнего прошлого и настоящего.

Поэзия Олжаса Сулейменова сочетает экзистенциальную глубину, философскую рефлексию и лингвистическую «находчивость». Одной из характерных черт его поэтического языка является вербализация универсальных и персоналистских ценностей, выраженных через индивидуальный образный строй. Исследование аксиологических смыслов в поэтическом тексте Сулейменова позволяет выявить не только содержательные

константы его мировоззрения, но и специфику вербализации ценностных ориентиров средствами поэтического дискурса.

Настоящий анализ направлен на выявление основных аксиологических доминант и их лексико-семантических репрезентантов на материале одного стихотворения. Сочетание содержательного (аксиологического) и формального (лексико-стилистического) уровней позволяет более точно реконструировать глубинный смысл текста и специфику его поэтической структуры.

Стихотворение «Что такое лишние?» создано в начале 1970-х гг. Насыщенное философскими раздумьями о природе человека, поэзии и языка, стихотворение представляет собой сложный текст, в котором личностное переживание трансформируется в универсальные аксиологические константы. Структурно произведение выстроено как лирическое размышление, опирающееся на экзистенциальную и гуманистическую проблематику, формирующую многослойное аксиологическое поле.

С первых стихов автор создает аксиологическую антиномия «лишний – ближний», где первое понятие обозначает состояние отчуждённости, а второе — сопричастность, признание, включённость в человеческое сообщество. Автор подчёркивает, что подлинное понимание и ценностное признание ближнего возможно лишь через личный опыт исключённости:

«Каждому из нас дано быть ближним, / не оценишь, если не был лишним» [3]¹.

Этот переход от изоляции к сопричастности задаёт тональность всего стихотворения как результата внутреннего самонаблюдения, этической и эстетической инициации.

В лексическом аспекте эти значения выражаются посредством фонетической созвучности слов «лишний» и «ближний», создающей драматизм противопоставления, усилению которого способствует также опасность пограничной ситуации:

«Попробуйте / постоять на кромке / горной пропасти».

Особое место в дискурсе стихотворения занимает тема поэтического призвания. Ценностная значимость поэтического слова раскрывается через метафору «меры», отсылающей к представлениям о справедливости, истине, нормативности:

«...мы и поэты, / чтобы мерить мир единой мерой — / образом своим».

Лексема «мера» в данном контексте функционирует как онтологический репрезентант, обозначающий субъективное основание оценки мира. Лексема «образ» здесь получает аксиологическую нагрузку, обозначая не просто форму, но суть индивидуального взгляда на бытие.

Таким образом, поэтическое мышление предстает как способ установления личностной меры бытия, где индивидуальный образ (не только как метафора, но и как способ восприятия) становится критерием истины. Эта позиция утверждает поэта в роли интерпретатора и одновременно соавтора мира.

Высоко аксиологизирована и сама категория слова, включая такие его проявления, как междометие, восклицание, слог. Сулейменов придаёт значение даже «ничтожным словам», если за ними стоит подлинное чувство и вера:

«Час или минуту – / только эрой, / Словно правду слов ничтожных — / Верой!»

Здесь формируется представление о слове как носителе внутренней истины. Ценность речи определяется не её структурой, а внутренней убеждёностью говорящего.

Важным моментом текста становится размышление о праве — на речь, на выражение, на жизнь. Автор подвергает сомнению саму необходимость права на жизнь как формального конструкта:

«Право жить. А надо ль это право? / Моя мама благородней правды.»

¹ Здесь и далее произведения Олжаса Сулейменова цитируются по [Сулейменов О.О. Определение берега: Избранные стихи и поэмы \(wysotsky.com\)](http://www.wysotsky.com)

Лексема «право» повторяется с сомнением и иронией, утрачивает свою нормативное значение и подвергается сомнению. Метафорическое противопоставление «мама – правда» смещает акцент с юридической парадигмы на этическую. Образ матери служит маркером нравственной истины, доверия, принятия, превосходящих любые формализованные модели справедливости. В этом высоком образе утверждается безусловная любовь и гуманность как высшие ценности общества.

Завершающая часть стихотворения концентрирует внимание на праве человека на восприятие красоты мира – созерцание, естественность, восторг от бытия. Эти ценности оказываются не даруемыми извне, а врождёнными и очевидными, что подчёркивает протест против любой внешней инстанции, претендующей на регуляцию внутреннего мира человека:

*Удивляюсь и сопротивляюсь / каждому, кто разрешает мне / пить из / родника / и
видеть стаю / дальних птиц в прозрачной вышине...*

Поэт утверждает естественное право на бытие, восприятие и внутреннюю свободу.

В целом стихотворение Олжаса Сулейменова демонстрирует многослойную аксиологическую структуру, в которой совмещаются философская рефлексия и лексическое своеобразие. Основные ценности — сопричастность, поэтическая мера, право на жизнь и слово, эстетическая свобода — вербализуются с помощью системы лексических репрезентантов, в которых каждое слово несёт не только номинативную, но и концептуальную нагрузку.

Лексико-семантический анализ демонстрирует, что поэтическая речь у Сулейменова выступает не просто инструментом выражения, но и способом аксиологического структурирования мира. Это делает его текст не только объектом лирического восприятия, но и полем теоретико-гуманитарного осмысления.

Список литературы

1. Серебrenникова Е.Ф., Антипов Н.П., Викулова Л.Г. и др. Лингвистика и аксиология: этносемиотика ценностных смыслов. – М.: ТЕЗАУРУС, 2011. – 352 с.
2. Лотман Ю.М. Три функции текста // Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. М.: Языки русской культуры, 1999. С. 11–22.
3. Сулейменов О.О. Определение берега: Избранные стихи и поэмы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://wysotsky.com/0009/323.htm#005>

ЦВЕТ КАК ВЫРАЖЕНИЕ АВТОРСКОГО ЗАМЫСЛА В РАССКАЗАХ А.С. ГРИНА

Холина С.И.

Научный руководитель: **Анищенко О.А.**, доктор филологических наук,
ассоциированный профессор

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
sveta25183@gmail.com

Проблема цветовосприятия и цветоощущения занимает важное место в современной науке. Цвет трактуется как духовное творчество человека, и поэтому изучается не только толкование отдельно взятой цветолексемы и ассоциативно-семантические поля, но и воздействие конкретного цвета или сочетаний цветов на человека.

Каждый человек воспринимает тот или иной цвет по-своему. Б.А. Базыма объяснял индивидуальное восприятие цвета человеком так: «Цветовосприятие зависит как от психологических особенностей личности, жизненного опыта, так и от традиционно

сложившихся кодовых культурных ассоциаций, поэтому важно рассматривать особенности значений, придаваемых цветам представителями различных культур на разных этапах развития общества» [1; с.114].

Ученые (среди которых лингвисты, литературоведы, психологи) изучают происхождение цветового символа, его содержание, отношение к тем или иным явлениям и событиям в жизни людей, межкультурные различия [1; с.140].

В. Гете в своем труде «Учение о цвете» писал: «... цвет оказывает известное действие на чувство зрения, к которому он преимущественно приурочен, а через него и на душевное настроение...» [2; с.379].

Цвет в русской литературе «является значимым средством выражения не только мысли, сколько чувств и эмоций» [3]. Писатели уделяют особое внимание колоративам. Колоративная лексика, по определению Брагиной А.А., – это «группа слов, выражающая значение цвета, ... лексика, обозначающая цвет, как описательный элемент выступает в прямом значении, а также может иметь дополнительное образное значение» [3].

Цветообозначения в художественном произведении, как справедливо отмечает Н.М. Сологуб, – это «часть эстетического художественного целого, они имеют большую смысловую значимость, вызывают широкий круг ассоциаций» [4; с.70]. В процессе чтения художественного произведения читатель нередко становится на жизненную позицию автора. Он сопереживает ему, и под воздействием художественного текста возникают смысловые и культурные ассоциации.

Творчество А.С. Грина является примером символического использования цвета. Писатель активно использует колоративы не только в тексте произведения, но и выносит их в названия. У Александра Грина много «цветовых» названий произведений: «Алые паруса», «Желтый город», «Белый огонь», «Белый шар», «Черный хутор», «Черный алмаз», «Зелёная лампа» и др.

Например, в рассказе «Черный алмаз» колоратив *черный* упоминается в словосочетании со словом *алмаз*. Алмаз – это драгоценный камень. Как всем известно, он чаще всего имеет светлые оттенки. Об абсолютно прозрачных и свободных от изъянов алмазах говорят, что они "чистой воды". Алмазы в исключительных случаях имеют оттенок желтоватый, голубоватый, зеленоватый [5], Александр Грин же решил использовать именно черный цвет, объединить несовместимое. Это было сделано писателем с целью выразить содержание рассказа через название. Черный цвет в контексте играет роль интриги, тайны.

Черный цвет имеет символ трагичности. Он выражает каторгу, заключение, разрушение надежд, гибель Ольги Васильевны.

«Трумова привела на каторгу любовь к жене скрипача Ягдина. ...Трумов и жена Ягдина полюбили друг друга исключительной, не останавливающейся ни перед чем любовью» [6; с.425].

Тёмной цветовой гаммой показан главный герой-каторжник Трумов, а светлой – талантливый музыкант Ягдин, задумавший ему отомстить.

«Вся месть была вообще тщательно, издавна обдуманна музыкантом» [6; с.425]; *«Пока артист вынимал дорогую скрипку из блестящего золотыми надписями футляра, Трумов хорошо рассмотрел Ягдина. На скрипаче был щегольской белый костюм, желтые ботинки и дорогая панама»* [6; с. 425].

Но А. Грин решил через эти образы показать не борьбу между светом и тьмой, добром и злом, он глубже показал символизм данных цветов. Музыканта Ягдина, несмотря на свой талант, Грин показывает с плохой стороны. Он использует искусство, музыку для мести. Трумову автор, напротив, сочувствует.

Название данного рассказа – это одноимённый романс, который является ключевым элементом в рассказе. Именно этот романс часто играла Трумову Ольга Васильевна. И желание музыканта Ягдина сыграть «Черный романс» и тем самым унижить соперника-

каторжанина обернулось обратной реакцией. Трумов на следующий день после концерта сбежал на волю, а через полтора года Ягдин получил письмо: *«Я очень люблю музыку. В вашем исполнении она сделала чудо: освободила меня. ...»*

Такова сила искусства. Вы употребили его как орудие и обманулись. Оно является идеальным выражением всякой свободы, для меня музыка стала пожаром, в котором сгорели и прошлые и будущие годы моего заключения. Особенно спасибо вам за «Черный алмаз», вы ведь знаете, что любимая мелодия действует сильнее других» [6; с.425].

Загадочно в природе происхождение черного алмаза, загадочна и символика названия рассказа Александра Грина.

Необычен и заставляет задуматься о символике цвета и рассказ «Дело с белой птицей, или белая птица и разрушенный костел».

Анеля Несвицкая в канун святого праздника – Рождества – направляется в гости к Крагинам, чтобы «порадовать детей небольшой елочкой» [7; с.1]. Так как действия происходят во время войны, девушка торопится добраться до дома гостей раньше комендантского часа. По дороге к Крагиным, она замечает, что ее преследуют трое немцев.

Девушка укрывается от них в разрушенном костёле, который неожиданно для неё стоял *«совершенно целый»*. «Пораженная чудом», девушка вбежала в притвор. Она открыла окно и и увиденное поразило её «благоговейным страхом»: *«Солдаты стояли перед костелом, беспомощно вертятся во все стороны и размахивая руками. – Я ослеп! – жалобно сказал один. – Я ничего не вижу! – вскричал другой. – И я, – сказал третий»* [7;1].

Рассказ заканчивается так: Анеля добралась до дома гостей, а в немецкий лазарет *«явились трое слепых, поседевших от страха солдат»* [7;1]. Командир и врач долго говорили с ними наедине, совершенно секретно. *«Вечером того же дня слепцы были тайно расстреляны за городом»* [7; с.1]. Солдат расстреляли из-за того, что их рассказ мог пагубно повлиять на других. Вот такой трагичный конец для преследующих в рассказе.

Если в первом проанализированном рассказе читатель ясно представляет, о чём идёт речь и что «Чёрный алмаз» – это название музыкального произведения, то в тексте второго рассказа нет наименования *белая птица*. Нет и колоратива *белый*, он передаётся различными языковыми средствами: контекстуальными синонимами (*поседевшие*) именем существительным (*снег*), словосочетанием (*замерзшее окно, морозное стекло, ясная ночь*).

Данный рассказ является святочным, и обычно перед такими праздниками происходят чудеса. В данном произведении чудом, *белой птицей* является ангел, который своим сиянием ослепил немцев, тем самым спас девушку.

Оба рассказа имеют цветные названия. Цвет в названии является символом. Он отображает основную суть рассказов, замысел автора.

Александр Грин в маленьких рассказах пишет о большом. Можно сказать, что писатель тонкий психолог, который влияет на внутренний мир своего читателя.

Литература

1. Базыма Б. А. Психология цвета: теория и практика. – Санкт-Петербург: Речь, 2007. – 203 с.
2. Месяц С. В. Иоганн Вольфганг Гёте и его учение о цвете (часть первая). – М.: Круг, 2012. – 496 с.
3. Брагина А. А. «Цветовые» определения и формирование новых значений слов и словосочетаний // Лексикология и лексикография. – Москва: Издательский центр «Академия», 1972. – С. 73 – 104.

4. Цит. по: Герасименко И., Кудря О. Вторичные цветообозначения в художественных текстах английского и украинского языков // Вестник РУДН. Теория языка. Семиотика. Семантика. – М., 2015. – №2. – С. 70 –79.
5. Приставка Е. Загадка черных алмазов: почему ученые считают, что они прилетели из космоса // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://hightech.fm/2022/02/09/mysterious-black-diamond> ... (дата обращения 27.03.2024).
6. Грин А. Черный алмаз // Грин А. Собр. соч. в 6-ти томах. – Москва: Издательство «Правда», 1980. – Т.4. – С. 418-426
7. Грин А. «Дело с белой птицей, или белая птица и разрушенный костел» // Фоменко М. Кровь ангела: Мистическо-агитационная фантастика Первой мировой войны. – Том I. – Б.м.: Salamandra P.V.V., 2017. – 24 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://litmir.club/br/?b=580947&p=24>... (дата обращения 28.03.2024).

**«Шоқан оқулары-29 Шоқан Уәлихановтың мұрасы: өңірлік
қырлары мен жаһандық даму бағдарлары» арналған халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«Шоқан оқулары-29 Наследие Шокана Уалиханова: региональный аспект и
глобальные перспективы»**

MATERIALS

**of the International Scientific Practical Conference
«Shokan okulary-29 The Legacy of Shokan Ualikhanov: Regional Aspects and
Global Perspectives»**

Серия филологическая

Том 1

30.05.2025 ж. баспаға ұсынылды. Көлемі: 11,0 б.т.

Тираж 100 экз. Тапсырысы № 47

Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті коммерциялық
емес акционерлік қоғамы баспаханасында басылған
Мекенжайы: Қазақстан, Ақмола обл., Көкшетау қаласы,
Темирбекова көшесі, 30а,
e-mail: www.kgu.kz